

**MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ERİL TAHAKKÜMÜN YENİDEN İNŞASINDA KAMUSAL TUVALETLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hamit Levent EVCİ

Sosyoloji Anabilim Dalı

Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Çağlayan Kovanlıkaya

HAZİRAN 2022

Bütün ezilenlere, gizlenmek zorunda kalanlara...

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinden elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

ERİL TAHAKKÜMÜN YENİDEN İNŞASINDA KAMUSAL TUVALETLER

ÖZET

Genellikle ikili cinsiyet rejimine göre ayrılmış olan kamusal tuvaletler, üzerine çok konuşulmayan mekanlardır ve eril iktidarın tahakkümü tarafından örtme ve gizleme teknolojilerinin oyun alanı olmuşlardır. Tuvaletlerin, sadece bir boşaltım işlevleri yoktur. Kaldı ki sadece boşaltım ihtiyacı düşünüldüğünde dahi, herkes için eşit, adil ve kapsayıcı alanlar değildir. Bu yüzden bu tezin amacı, sorunsallaştırıcı bir çerçeve dahilinde kamusal tuvaletlerin işlevlerini ve tuvaletlerdeki yeniden üretimleri sorunsallaştırmaktır. Bu çalışma, bir mekan olarak tuvaletlere ve tuvaletlerdeki eyleycilere ve tahakküm ilişkilerine odaklanmaktadır. Kamusal tuvaletlerin nasıl bir mekan olduğunu tanımlamaya çalışmakta ve bu mekandaki eyleycilerin bireysel, kolektif ve birbirleriyle etkileşimleri ile dönüşen yatkınlıklarına ve bu bağlamda yatkınlıkların yeniden nasıl üretildiğine mercek tutmaktadır. Kamusal tuvaletler, sadece cisnormatif değil, birçok kimlik bakımından eril tahakkümün belirlediği normlara uymayanlar için olumsuz deneyimlerin yaşanabileceği sosyal bir alan olarak karşımıza çıkıyor. Bu tez, Türkiye'deki kamusal tuvaletlerin nasıl tasarlandığına ve farklılaşan cinsiyet kimlikleri tarafından nasıl algılanıp yaşandığına odaklanıyor ve kapsayıcı tuvaletlerin nasıl mümkün olabileceğini tartışıyor.

Anahtar Kelimeler: Tuvalet, kamusal tuvaletler, yatkınlıklar, habitus, tuvalet habitusu, fecal habitus, cinsiyet kimliği, trans aktivizm, tuvalet iletişimi, hegemonik erkeklik, eril tahakküm, sosyal alan, homososyal alanlar, mekan, hijyen, kamusal alanın adaletli paylaşımı.

PUBLIC TOILETS IN THE RECONSTRUCTION OF MALE DOMINATION

SUMMARY

Public toilets, which are usually segregated according to the binary gender regime, have been the playground of technologies of concealment and concealment by masculine domination of power that are not talked about much. Toilets do not only have an elimination function. Moreover, they are not equal, fair and inclusive spaces for everyone, even when only the need of elimination is concerned. This thesis problematizes precisely this framework. It focuses on toilets as a space and on the agents and their predispositions in toilets. The thesis thus seeks to define what kind of spaces public toilets are, and focuses on the predispositions of the agents in these spaces, which are transformed through their individual and collective interactions as well as their interactions with each other. Public restrooms emerge as a social space where those who do not conform to the norms set by masculine domination in terms of many identities, not only cis-normative, can have negative experiences. This thesis focuses on how public restrooms in Turkey are designed and how they are perceived and experienced by differentiated gender identities and discusses how inclusive restrooms are possible.

Keywords: Toilet, public toilets, predispositions, habitus, toilet habitus, fecal habitus, gender identity, trans activism, toilet communication, hegemonic masculinity, masculine domination, social space, homosocial spaces, space, hygiene, equitable sharing of public space.

ÖNSÖZ

Tez konum ilk aklıma geldiğinde, günün birinde bu satırları yazabileceğimi hayal etmemiştim. Daha önce Türkiye’de üzerine neredeyse hiç çalışılmamış bir konu üzerine çalışmanın zorlukları olduğu kadar heyecanının da yüksek olduğunu itiraf etmeliyim. Kamusal tuvaletler üzerine çalışmak, birçok duyguyu aynı anda yaşamaya sebep olabiliyor. O duyguları anlatabilmek ise oldukça zor, ancak tezi okuyanların, çalışmanın her bir satırında o duyguların metnin çevresinde dolandığını hissedeceğini umuyorum.

Tez yazım sürecimi, çok uzun bir oyunu oynamaya benzetiyorum. Oyunu oynarken, tek başınıza geçmeniz gereken bölümler var ve bu oyunda o bölümler oldukça fazla. Fakat bazen oyunda başka oyuncularla karşılaşıyorsunuz, bazen de oyundaki bazı bölümleri geçmek için birilerinin desteğine ihtiyaç duyuyorsunuz. O kişilere, bu oyunda bana eşlik ettikleri için teşekkür etmeyi oldukça önemsiyorum.

Öncelikle, karamsar olduğum anlarda beni motive eden, bu konuda çalışmamı sağlayan bir dizi tesadüfü başlatan, tezimin fikrini oturtmam konusunda bana yol gösteren, heyecanımı en az benim kadar paylaşan ve her zaman yanımda olduğunu hissettiren hem akademik danışmanım hem de tez danışmanım Prof. Dr. Çağlayan Kovanlıkaya’ya çok teşekkür ediyorum. Kendisine teşekkür ederken, teşekkür etmekten daha güçlü bir kelime düşünmemi sağlayacak hissiyatı bıraktığı için de oldukça minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Bu serüvenin nihayete erme noktasında jürimde yer almayı kabul ederek beni onurlandıran, yorumlarıyla aklımı açan Dr. Öğr. Üyesi Özlem Güçlü ve Dr. Öğr. Üyesi İlknur Hacisoftaoğlu’na ayrıca ve özel olarak çok teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde birçok kamusal tuvalet ziyaret ettim, birçok kişi ile tuvaletler üzerine konuştum. Tuvaletler üzerine bir sürü hikaye dinledim, bazıları travmatik bazıları eğlenceli olan hikayeler. Öncelikli olarak benimle konu üzerine fikirlerini paylaşan, benimle kafa yoran ve konuya dair sohbetlenen herkese teşekkür ederim. Onlardan bazılarının adını burada anmazsam, eksik kalır, hiç eksik kalsın istemem ve dolayısıyla hepinize çok teşekkürler: Ali Can, Damla, Dilek, Elif, Emine, Esra, Gözde, Oğuz, Sennur, Tuba! Ve tez görüşmesi için vakit ayıran çok kıymetli görüşmecilere de ayrıca çok teşekkür ederim.

Son olarak, tuvaletlerde vakit geçirirken ve tuvaletler üzerine düşünürken, masada beklediğim arkadaşlarıma da sabırlarından dolayı çok teşekkürler! Gerçekten tamamen akademikti; sizden sıkılmış olsam, mutlaka anlardınız.

Haziran 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ix
SUMMARY.....	xi
ÖNSÖZ.....	xiii
İÇİNDEKİLER.....	xv
ŞEKİL LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xix
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Kapsam ve Sınırlılıklar	10
1.2 Saha Çalışması ve Yöntem.....	16
1.3 Araştırmacının Konumu	18
2. KAMUSAL TUVALETLER	23
2.1 Tuvalet Üzerine Çalışmalar ve Tartışmalar.....	27
2.2 Cinsiyet Tartışmaları Bakımından Tuvaletler	34
2.2.1 Tuvalet ve cinsiyet kimliği	34
2.2.2 Homososyal alanlar olarak kamusal tuvaletler	36
2.3 Mekan Tartışmaları Bağlamında Kamusal Tuvaletler	39
2.3.1 Mekan - uzam – alan – yer	40
2.3.2 Soyut mekan.....	41
2.3.3 Çelişkili mekan.....	42
2.3.4 Mekansal üçlü	43
2.4 Bourdieu Sosyolojisi ve Kamusal Tuvaletler.....	44
2.4.1 Bourdieu'nün habitus kavramı.....	48
2.4.2 Tuvalet habitusu (fecal habitus/toiletary habitus)	51
3. KAMUSAL TUVALET DENEYİMLERİ VE TOPLUMSAL CİNSİYET İLİŞKİSİ.....	57
3.1 Yarattığı Duygular Bağlamında Kamusal Tuvalet Deneyimleri.....	59
3.2 İşlevleri Bakımından Kamusal Tuvaletler	64
3.3 Kamusal Tuvaletlerin Maddesel Unsurları	72
3.3.1 Hijyen	72
3.3.2 Tasarım (tabelalar ve diğer maddesel unsurlar)	79
3.3.2.1 Tabelalar.....	79
3.3.2.2 Diğer maddesel unsurlar	92
3.3.3 Erkek cinsel organının kamusallaştırılma aracı: pisuarlar	95
3.4 Tuvalet İletişimi	99
3.4.1 İletişim aracı olarak tuvalet kapısı yazıları	105
3.5 Kamusal Tuvaletler ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet.....	108
3.6 Kapsayıcı Tuvaletler: Kamusal Tuvaletler Eşit ve Adil Mekanlar Mı?.....	116
4. SONUÇ.....	125
5. KAYNAKÇA.....	137
6. EKLER.....	143
7. ÖZGEÇMİŞ	145

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Husik Ghulyan (2017)'un Lefebvre'nin Mekan Kuramı Sembolizasyonu.....	43
Şekil 2: Auckland The Lumsden Freehouse Mekan Tuvaleti: Kırılgan Erkeklik Eseri .	70
Şekil 3: En Çok Karşılaşılan (Klasik) Tuvalet Levhaları	82
Şekil 4: Çeşitli Tuvalet Levhaları	83
Şekil 5: "Daha Kadınsı" ve "Daha Erkeksi" Tuvalet Levhaları	84
Şekil 6: Kadın ve Erkeğe Yönelik Toplumsal Normlar Üzerinden Oluşturulmuş Tuvalet Levhaları	84
Şekil 7: Cinsiyet Odaklı Yargı İçeren Tuvalet Levhaları	86
Şekil 8: Ortak Tuvalet ve Bülent Ersoy Fotoğrafı.....	87
Şekil 9: Bülent Ersoy'un "Erkek" ve "Kadın" Tasvirleri Üzerinden Tuvalet Levhaları .	87
Şekil 10: Pisuarlı-Pisuarsız Olarak Tanımlanan Tuvalet Levhası	89
Şekil 11: LGBTI+ Dostu ve Boşaltım Araçları (Klozet ve Pisuar) Üzerinden Tasarlanan Tuvalet Levhası.....	89
Şekil 12: Cinsiyetsiz Tuvalet İfadesi Kullanan Tuvalet Levhası	90
Şekil 13: Erkekler Tuvaletinden Görsel ve Pisuar Örnekleri	95
Şekil 14: Erkekler Tuvaletinden Pisuar ve Lavabo Örnekleri.....	96

KISALTMALAR LİSTESİ

AVM: Alışveriş Merkezi

Bİ+: Biseksüel +; Birden fazla cinsiyete duygusal/cinsel ilgi duyan herkes için kullanılan üst kimlik (Kaos GL, 2020)

BM: Birleşmiş Milletler

CİSHET (Cishetero): Cinsiyet kimliği, doğduğunda atanmış olan cinsiyetle örtüşen ve cinsel yönelim olarak da heteroseksüel olan kişi. (Kaos GL, 2020)

HIV: İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü, HIV+: Bu virüs ile yaşayan

LGBTI+: Lezbiyen, gey, biseksüel, trans, interseks ve artı. (Kaos GL, 2020)

Trans / Transgender: “Sahip olduğu cinsiyet kimliği doğumda kendilerine atanan cinsiyetten farklı olan kişiler için kullanılan bir şemsiye terimdir.” (Kaos GL, 2020)

TERF: Trans Dışlayıcı Radikal Feminizm (Kaos GL, 2020)

UNHCR: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği

WC: Water-Closet (Tuvalet); başka bir kaynakta Wash Closet (Noyan, 2006, 335)

1. GİRİŞ

Bu çalışma, kamusal alanda sağlıklı bir şekilde var olmanın temel gereksinimlerinden biri olan kamusal tuvaletleri, farklı kimliklerin bu alanlara erişimi ve bu alanlarda ortaya çıkan ilişkiler ağını ele almaktadır. Kamusal tuvaletler, bir deneyim alanıdır ve bu deneyim herkes için aynı değildir, oldukça farklılaşmaktadır. Tuvaletlerin bir mekan olarak nasıl tasarlandıkları ile tuvaletlerin kimler tarafından ne şekilde kullanılacağı arasında derin bir bağlantı vardır. Bu bağlantılar, bu tezde yatkınlıklarla ve tahakküm ilişkileri ile tartışılacak, özellikle cinsiyetleştirilmiş kamusal tuvaletleri odağına alacaktır. Başta cinsiyetleştirilmiş kamusal tuvaletler olmak üzere, karşıtlıklardan beslenerek üretilen kategorik alanların kimlerin hayatını kolaylaştırıp, kimlerin hayatını zorlaştırdığına bakmak vicdani bir sorumluluktur. Dolayısıyla bu tez çalışması, tahakkümü elinde bulunduranların değil, ezilenlerin deneyimlerine ışık tutmayı hedeflemekte, bu deneyimler ışığında sahip olduğu birçok farklı özellikten dolayı neredeyse hiç konuşulmayan bu *kirli* ve *mahrem* alanlar üzerindeki kapsayıcılık tartışmaları yapmayı hedeflenmektedir.

Kamusal tuvaletler ve toplumsal cinsiyet ilişkisine dair düşünmeye başlamak, birçok farklı şekilde sormayı beraberinde getiriyor. Bu tez çalışması sürecinde sorulan birçok soru oldu: *Kamusal tuvaletler üzerine neden çok fazla çalışma yok? Kamusal tuvaletler bir mekan olarak nasıl yerler? Kamusal tuvaletler, nasıl ve ne açıdan ve neden cinsiyetlendiriliyor? Tuvaletlerin genellikle ikili cinsiyet ve sağlam insanlara göre düzenlenmesi nasıl bir ideolojiden besleniyor? Tuvalet bazı insanlar için olumlu duygular yaratırken, bazı insanlar için neden olumsuz duygular yaratıyor? Kamusal tuvaletlerin, kamusal alana adil katılım ile ilişkisi ne? Kamusal alanın adaletli paylaşımı bağlamında kamusal tuvaletlerin rolü ne? Sadece cinsiyet bağlamında değil, başka hangi kimlikler ile tuvaletler mağduriyet yaratıyor? Kapsayıcı tuvaletler mümkün mü? Türkiye’de kamusal tuvaletlerin cinsiyetsizleştirilmesi için ne tür gereksinimler var? Türkiye’de queer tuvaletlerin yaygınlaşması mümkün mü?*

Kamusal tuvaletlerin mevcut durumunu anlatmaya çalışmak oldukça zor ve oldukça fazla örüntü içermektedir. Kamusal tuvaletlerin hem tarihsel dönüşümü hem de günümüzdeki inşasını ve işlevlerini anlayabilmek için, hem kamusal tuvaletlerin diğer sosyal alanlarla ilişkisine ve hem de kamusal tuvaletlerdeki her bir unsurun birbiriyle ilişkisine odaklanmak önemli olacaktır. Bu noktada, Bourdieu'nün teori-pratik anlayışında referans verdiği "ilişkisel" kavramı yol gösterici olabilir. Bourdieu (2015) ilişkisel bir analiz yapmaya odaklanır. İlişkiseliliğin temelinde, incelenen nesnelerin bir bütünün parçası olarak bağlam içinde görülmesi bulunur. İncelenen şey, sadece anlamı, karakteristik özelliği, niteliği veya özleri tarafından belirlenmemekte, daha derinlerde ilişkili olduğu nesneler, kavramlar, düzenlemeler veya eylemlere atıfta bulunmaktadır (s. 3) Bourdieu, ayrıca bedeni de ilişkisel olarak tanımlamaktadır ve ana kavramlarından biri olan Habitus kavramı da ilişkiseldir. İlişkiselilik içerisinde kültür, yaşam şekli, inanışlar, sosyo-ekonomik sınıf, popüler normlar vd. gibi toplumsal oluşumların birbiri üzerindeki etkisini ve ilişkisi incelemeye odaklanan Bourdieu, bu alanlardaki karşıtlıkları ve bu karşıtlıkların birbirleriyle ilişkili halde ortaya çıkardıkları yapılanmış pratikleri analiz etme yoluna gider (Swartz, 2013, s. 93) Dolayısıyla, kamusal tuvaletlerin cinsiyetlendirilmesi, sağlamlılık anlayışıyla tasarımı ve farklı sosyo-ekonomik düzeylerde nasıl dönüştüğünü anlama çabası için ilişkiselilik kavramından yararlanılabilir. Bir diğer yandan, genellikle kadın-erkek ikiliği ve diğer normatif kimlikler bağlamında ayrıştırılan kamusal tuvaletlerde bedenlerin var oluşuyla ve pratikleriyle birlikte, diğer bedenlerle nasıl ilişkilendiğinin de anlaşılması bakımından Bourdieu sosyolojisi önemli bir kılavuz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bourdieu'nun *habitus, sosyal alan, oyun, simgesel (sembolik) şiddet, yeniden üretim* kavramları da tez kapsamında yararlanılacak temel kavramlar olacaktır. Tezde cinsiyetleştirilmiş kamusal tuvaletler bir sosyal alan olarak ele alınacak, işlevleri ve yeniden üretimleri analiz edilecektir. Bu alanın tasarımı ve kullanımı, hükmedenlerin ve hükmedilenlerin yatkınlıklarıyla doğrudan ilişkilidir. Ve ilişkiselilik, kamusal tuvaletleri kuralları belirli olan bir hareket alanına, başka bir deyişle oyun alanına çevirmektedir. Kural koyucular, kimlerin bu alanları nasıl kullanacağını belirlemekte ve yine kendilerine benzeyen diğer kişiler (eyleyiciler-işbirlikçiler) tarafından kamusal tuvaletlerin kullanım şekillerini denetlemektedir.

Tezin hazırlık sürecinde yapılmış olan literatür taramasından Türkiye’de kamusal tuvaletler üzerine yapılan oldukça az çalışma olduğu görülmüştür. Bununla birlikte dünyada kamusal tuvaletler üzerine yapılan çalışmalar birkaç on yıllık çalışmalardır. Tuvalet Sosyolojisi olarak adlandırılacak olan bu çalışmalar, Bourdieu Sosyolojisiyle birlikte tez çalışmasının temelini oluşturmaktadır. Ancak tezin literatür taraması sürecinde, Bourdieu’nün yanı sıra farklı sosyal bilimcilerin de kamusal tuvalet tartışmaları için tercih edilebileceğini de rahatlıkla söylenebilir.

Tez çalışmasında Bourdieu’nün *habitus* kavramı ve Inglis ve Holmes tarafından ortaya konan “tuvalet habitusu” (fecal/toiletry habitus) kavramları, tartışmanın tam merkezinde yer alacaktır. Habitus, en genel ifade ile düşünceleri, algıları, ifadeleri ve eylemleri yönlendiren toplumsal olarak oluşturulmuş bir eğilimler (yatkınlıklar) sistemi olarak tanımlanabilir (Bourdieu’dan aktaran Weininger, 2002, s. 118). Tez kapsamında hem kamusal tuvaletleri kullanan öznelerin hem de kamusal tuvaletleri inşa eden, sürdüren ve denetleyen sistemlerin düşünceleri, algıları, ifadeleri ve eylemleri yapılandıran yatkınlıklarının anlaşılması hedeflenmektedir. Bourdieu’nün habitus kavramından yola çıkarak tuvalet habitusu üzerine çalışan Inglis ve Holmes (2000), bu kavramı cinsiyet odaklı değil, sınıf odaklı tartışmaktadır. Tuvaletlerin kir, düzensizlik, tehlike, karanlık ve görünmezlik özelliklerini işçi sınıfına; hijyen, güven, aydınlık ve şatafat özelliklerini ise, burjuvaziye atıfla tartışılar (Inglis ve Holmes’tan aktaran: Köylü, 2015, s. 45). Özellikle tuvalet habitusunu sadece sınıfsal olarak düşünmek ve tartışmak yeterli değildir. Bourdieu’ya göre, habitus daima cinsiyetlidir. Ancak bunun sonuçları (ürettiği pratikler açısından) toplumsal alandaki konuma göre değişir. Dolayısıyla, sermaye hacmi, sermayenin içeriği ve yörüngesinin belirli bir önceliği bulunur. “İkincil faktörlere” atfedilen anlam, sosyal alandaki konumun bir parçasıdır; buna karşılık, sosyal konumun etkisi, ikincil faktörlerin bir parçası olarak sistematik bir şekilde değişmez. Bourdieu (1984) "sermayenin hacmi ve yapısı, diğer faktörlerin (yaş, cinsiyet, ikamet yeri, vb.) pratiklere olan etkisini belirli bir şekilde biçimlendirir ve buna belli bir değer verir" derken kastettiği de tam olarak bu önceliktir (Bourdieu’dan aktaran Weininger, 2002, s. 152). İşte bu sebeplerle, Bourdieu üzerinden yapılacak okumalarda kamusal tuvalet tartışmaları her şeyden önce sınıfsal bir tartışma olarak formüle edilmektedir. Ancak tez yazma sürecinde,

özellikle günümüz kamusal tuvaletleri bağlamında, sınıfsal geçişlerin de paylaşılan mekanların/faaliyetlerin bir parçası olabileceği veya başka bir deyişle, “kimlik mücadele alanları” bağlamında bu mekanların geçişken olabileceğine dair bir parantezi de açmak gerekir. Dolayısıyla, Bourdieu’nün birincil ve ikincil faktörler olarak ifade ettiği değişkenlerin pratikteki yansımalarına, metodolojik bir hiyerarşi kurarak değil, bütüncül olarak bakmanın ayrı bir değeri olacaktır. Bu değer, dönüşüm ve mücadele alanlarında var olan tahakküm ilişkilerini anlamak için de oldukça önemlidir. Dolayısıyla tuvalet habitusunu düşünürken, kişilerin ve toplumsal grupların tuvaletteki yatkinlıklarını ve birbirleri üzerinde kurdukları tahakküm ile bunun sonuçlarını anlamak önemlidir. Bu bağlamda, Inglis ve Holmes (2000) tarafından ortaya konan tuvalet habitusunun tanımlanan üç unsuru (sembolik, pratik ve maddesel unsurlar), tezde odaklanılan cinsiyet üst başlığı altında yer alan bütün alt tartışmalar için de olağanüstü bir zemin oluşturmaktadır. Dolayısıyla tez kapsamında bütün tartışmalar aynı zamanda bir tuvalet habitusu tartışmasıdır.

Bourdieu’nün tartıştığı kavramlardan bir diğeri de “alan” kavramıdır. Kamusal tuvaletler, tez kapsamında bir sosyal alan olarak ele alınmıştır. Tuvaletler genel olarak işgal ettikleri toplumsal alan odağında ve ayrıştırılan/kategorize edilen her bir tuvalet de kendi içlerinde ayrı ayrı alan kavramı ile tartışılmaya açıktır. Bir mekanın üretimini ve mekandaki pratik unsurları anlayabilmek için, alanın çerçevesini, ilişkiselliğini ve özelliklerini iyi tanımlamak gerekir. Alan, belli güç grupları için bir toplumsal oyun uzamıdır. Dolayısıyla sosyal sınıflar arasında bir itme çekme, yer edinme ve algılama alanı olarak toplum, en büyük alandır (Bourdieu’dan aktaran Dursun, 2018, s. 75-76). Tuvalet mekanı üzerinden, alan tartışmaları birçok farklı ilişki ağında tartışılabilir ve keza tez çalışması içerisinde de farklı ilişki ağları, alan kavramı çerçevesinde tartışılmaya çalışılacaktır. Ancak tez özelinde cinsiyetlendirilmiş tuvalet mekanlarının eril tahakküm tarafından nasıl kategorize edildiğine, bu alanların bütününde ve kendi içlerinde nasıl ilişkiler geliştirdiğine (örneğin, ikili cinsiyet rejimine göre oluşturulmuş tuvaletlerin birbirleriyle ve kapının kapanmasının ardından erkekler tuvaletinin ve kadınlar tuvaletinin nasıl bir oyun alanına döndüğü vd.) ve ortaya çıkan sonuçlarına (ayrımın derinleşmesi, simgesel şiddet, mekanın yeniden üretimi, hegemonik erkekliğin yeniden üretilmesi, eşitsizlik vd.) odaklanılmaktadır.

Bourdieu'nün bir başka kavramı olan "oyun" kavramı ise, cinsiyetleştirilmiş tuvaletlerdeki bütün eyleycilere (oyunculara; hükmedenler-hükmedilenler bağlamında), bu alanlarda konulan kurallara, çıkar ilişkilerine, oyunun kurallarının nasıl değiştiğine bakmak konusunda kolaylaştırıcı olacaktır. Yani tuvaletlerin kullanım şekillerini, cinsiyetleştirilmiş (veya başka özellikler bağlamında ayrıştırılmış olan) bedenlerin tuvaletlerdeki eylemlerin ve de geliştirdikleri stratejileri, tuvaletlerin farklı kullanımlar için dönüşmelerini ve farklı tuvalet mekanlarında belirgin veya belirgin olmayan bütün kuralları derinlemesine tartışarak anlamaya katkı sağlayacak olması bakımından önemlidir. Tez çalışması kapsamında oyun kavramına hem ikili cinsiyet rejimine göre düzenlenmiş tuvaletlerin ilişkisi bağlamında hem de tuvalet kapıları kapandıktan sonra "homososyal alana" dönüşen her bir tuvaletin içinde bakmak ayrıca önemli olacaktır.

Kamusal tuvalet tartışmaları bağlamında iktidarların eyleyciler üzerinden ürettikleri eril tahakkümün yanı sıra, tuvaletleri biyo-iktidar ve denetleyici iktidar bağlamında düşünmek de tartışmayı kolaylaştırabilir. Birçok ülkede tuvaletlerin nasıl kurulacağına ve nasıl işletileceğine dair yasal dayanaklar olduğu da düşünüldüğünde, kurucu ve pekiştirici bir iktidarın varlığını da göz önünde bulundurmak gerekir. İşte tam da bu noktada, Foucault'un fikirlerini tartışmak için bir parantez açılacak olsa da bu tez çalışması kapsamında yapılacak tartışmalar Bourdieu Sosyolojisi'ni odağına alan bir şekilde devam edecektir. Kamusal tuvaletler, *biyo-politika*, *biyo-iktidar*, *yönetimsellik*, *denetleyici iktidar* ve *disiplin* bağlamında Foucault ile tartışmaya da oldukça uygundur. Foucault, çalışmalarında (1975, 1976)¹ beden üzerindeki iktidar ilişkilerini irdeler, ışık tutar ve yeniden tanımlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Biyo-iktidarın

---

¹ Foucault birçok çalışmasında beden, disiplin ve politika kavramları ve ilişkiseliliği üzerine düşünmüştür. Özellikle *Hapishanenin Doğuşu* (1975) ve *Cinselliğin Tarihi* (1976) kitapları en çok yararlanılan kaynaklardır. Tuvaletler, disiplin ve biyo-iktidar/politika bağlamında tartışılacağı gibi Bourdieu'nün "açılma-kapanma" teorileriyle paralel olarak Foucault'un "kapatılma" kavramıyla da birlikte mikro-makro tartışmalar çerçevesinde yürütülebilir. Bu paralelliğin belki de en önemli ortaklığı, iki tartışmanın da odaklandığı tartışma alanlarının ortak özellikleridir: görünürlüklerinin az olması, daha az konuşulan alanlar olması ve utanç/kir/öteki tartışmalarına kolaylıkla konu olabiliyor olmaları. Bu konuda yazılan bir makale, oldukça ilham verici olabilir: Perry Zune (2019), Atık Kültürü ve İzolasyon: Cezaevleri, Tuvaletler ve Cinsiyet Ayrımı (Orijinal Adı: Waste Culture and Isolation: Prisons, Toilets, and Gender Segregation).

inşasını “yönetim” veya “davranışların yönetilmesi” kavramları ile tartışır (Crossley, 2004, s. 41) Foucault’a (2018) göre, beden uysallaştırılıp tabi kılınabilir ve yönetimsellik açısından yönlendirilebilir ve yapılandırılabilir. Yönetimsellik ise, Foucault’a (2017) göre, “kurumlar, prosedürler, analizler ve yansımalar, bu oldukça spesifik, ancak çok karmaşık iktidar biçiminin uygulanmasına izin veren hesaplamalar ve taktiklerden oluşan bir bütün” (s. 108) demektir.

Öncelikle, ikili cinsiyete dayalı tuvaletlerin -ve de sağlamlılık bağlamında sakat bedenleri dışlayanların - oldukça yaygın olması ve ikili cinsiyete -ve de sağlamlılığa- uyumlu olmayan bedenlerin bu alanlarda yaşadıkları bütün deneyimlerin yanı sıra birlikte herkes için doğru tuvaleti bulmak, sıra beklemek, sıra beklerken diğer insanların bakışları, gözleri kaçırma çabaları; tuvaleti kullanırken hijyen başta olmak üzere diğer bütün düzenlemelerin (tabelalar, renkler, dizayn, aynalar, ışık vd.) yarattığı hisler (güven tedirginlik, korku, rahatlama ve rahatsızlık vd.) genellikle dar ve kapalı alanlarda diğer insanlarla birlikte olmak; tuvaletlerin konumları ve bütün bunların düzenliliği vb. birçok tartışma, biyo-politika ve denetleyici iktidar bağlamında tartışılabilir konular arasındadır. Foucault’un disiplin kavramından yola çıkarak, tuvalet üzerine çalışmalar yapan Cooper ve Oldenzel (1999), tuvaletlerin toplumsal rolünü “mevcut sosyal kategorileri korumak için kasıtsız bir kültürel stratejiyi temsil eden ve en ‘değerli sınıflandırmalarımızı’ sürdüren bir ‘disiplin’ alanı olarak ortaya çıkar” olarak tanımlarlar (s. 8). Melbourne Üniversitesi’nden Castricum (2018) de “Kamusal Tuvaletler, Cinsiyet Kimliği Savaş Alanıdır” isimli makalesinde, kamusal tuvaleti, yalnızca mesaneyi veya bağırsakları boşaltmak, tampon/ped veya kıyafet değiştirmek, el yıkamak veya makyaj tazelemek için kullanılan bir yer olarak değil, çoğunlukla cisnormatif sakinlerinin onu denetlemesi ile bir cinsiyet hakemi olarak tanımlamaktadır (Castricum’dan aktaran The Guardian, 2018). Kamusal tuvaletlere erişim konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklarda da normalde örtük olan

bir sosyal senaryo görülür.² Bu da tam olarak Foucault'un beden ve iktidar tartışmaları içerisinde kendisine yer bulmaktadır.

Kamusal Tuvaletler üzerine tartışırken, Foucault'un ve Bourdieu'nün da katkı sağladığı "mekan" tartışmaları, tezin ana eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Bourdieu ile birlikte Henri Lefebvre'nin mekan ile ilgili çalışmalarından yararlanılmıştır. Kamusal tuvaletler üzerine literatürde en çok karşılaşılan çalışmalar mekan ve mimari alanlarıdır. Tuvalet tasarımları ve deneyimleri üzerinden (özellikle kent hakkı bağlamında) kamusal tartışmalar yapılması da oldukça besleyici bir boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Tezin ana eksenlerinden biri olan tuvalet mekanına, özelinde bir tartışma olarak, *Tuvalet, cinsiyet kimlikleri üzerinden mekanı yeniden nasıl üretiliyor?* sorusunu yöneltmek ve bu sorunun peşinden gitmek de oldukça besleyici tartışmaların zeminini oluşturmaktadır.

Son olarak, tezin kapsamının belirlenmesi sürecinde Connell'in rejim, düzen ve erkeklikler okumaları ile birlikte Butler'in cinsiyet teorileri (özellikle queer teori) üzerine giriş düzeyinde okumalar yapılmıştır. Tez çalışması kapsamında, kamusal tuvaletlerdeki hegemonik erkeklik tartışmalarına odaklanmak bir seçenek olsa da alanda oldukça az sayıda ve kısıtlı çalışmanın olması, ikili cinsiyet rejimine uymayan kimliklerin cinsiyetlendirilmiş tuvalet deneyimlerini araştırmakla ilgili daha geniş bir hareket alanı sunmuştur. Bir diğer yandan, tercih edilecek kavramsal çerçevelerden bir diğeri de "queer teori" olabilir. Tez çalışması başlangıcında en çok sorulan sorulardan bir diğeri, *Queer tuvaletler nasıl mümkün olur?* Sorusudur. Bununla birlikte, tezin veri toplama sürecinde gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerde

---

² Bu tezde çok az bahsedilecek olsa da engelli tuvaletlerini inşası ile kullanım şekli, buna örnek olarak verilebilir. Engelli tuvaletlerinin levhaları genellikle, "erkek engelli" olarak ifade edilir. Türkiye'deki bazı kamu kurumlarında engelli kadınlar için, kadın tuvaletlerinde özel bölümler oluşturulurken, engelli erkekler için ayrı bir alan oluşturulur. Bu durum herhangi bir şekilde açıkça ifade edilmez ancak çalışanlar bu düzenlemeden haberdardır. Yine aynı şekilde, yalnız bir baba, özellikle kız çocuğu ile kamusal tuvaletleri deneyimlerken, kendince çözümler üretir. Tez görüşmesi sürecinde, derinlemesine görüşme yapılmayan ancak tez üzerine konuşulan bir yalnız baba bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Bu konuda çok zorlandık. Kızımı 4-5 yaşlarındayken, erkekler tuvaletine götürebiliyordum. Ancak kızım 6 yaşına geldikten sonra, artık oldukça hissettiğim bir baskı belirginleşti üzerinde ve kızım erkekler tuvaletine girmekten çekilmeye başladım. Sonrasında kendimizce bir taktik geliştirdik. Kızım ile bir oyun oynuyorduk. AVM'deki "Kadın tuvaletlerinde kimse saklanmış mı?" diye kontrol ediyordu kızım (koşarak). Eğer kimse yoksa, ben de giriyordum ve tuvaletini yaparken, kapıda bekliyordum ve destek ihtiyacı olduğunda destek oluyordum."

cinsiyet kimliğini nasıl tanımladığı fark etmeksizin, neredeyse bütün görüşmeciler tarafından *Türkiye'nin mevcut durumu queer tuvaletleri tartışmaya ne kadar uygun?* sorusu sorulmuştur. Bu sorular ve etrafına paylaşılan anlatıların, tezin yazarı için de başka çıkmazlar, iç içe giren tartışmalar ve odak belirleme konusunda zorlukları da beraberinde getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu konuda, derinlemesine görüşmelerde görüşmeciler de benzer sorgulamalar içeren beyanlarda bulunmuşlardır:

Şöyle söyleyeyim, bazı insanlar kendini tuvalete daha huzurlu hissediyorlar. Bu bir. Bir kere o yüzden ayrıştırılmış tuvaletlerin olması her zaman kötü bir amaca hizmet olmuş olmuyor aslında. Çünkü tuvalet çok özel bir alan bir yandan da. İnsanın çok mahrem hissedebileceği bir alan. Dolayısıyla kişinin kendini güvende hissediyor olması çok önemli. İkinci söyleyeceğim şey de, ayrıştırılmış tuvaletlerinin yanı sıra muhakkak karma tuvaletlerinin ya da işte ortak kullanılabilen tuvaletlerinin oluyor olması ve oranın cinsiyetlendirilmemiş oluyor olması da çok önemli. Çünkü, o da yine bir güvenli alan sağlamaya yönelik bir amaç taşıyor. Bazı insanlar kendini kadın ya da erkek olarak ikili sistemde ayrıştırılmış tuvaletlerde asla huzurlu hissetmiyorlar, güvende hissetmiyorlar. Dolayısıyla cinsiyetlendirilmemiş bir ortak alanda kendini çok daha güvende hissedecektir. İhtiyacını çok daha rahat giderecektir. Üçüncü söyleyeceğim şey de taciz meselesi. Yani şimdi kadınların çalıştığı ortamda dahi tuvalet gibi mahrem bir şeyi geçiyorum. Çalıştığı ortamda dahi cinsel tacize, istismara maruz kaldığı bir toplumda hiçbir şeyi ön görmeden, hiçbir şeyi öznelliği içerisinde değerlendirmeden, kadınlar ve erkekler beraber tuvalete girsinler, aynı mekânda bulunsunlar, üzerlerine kapıyı kapatalım demek çok gerçekçi gelmiyor bana. Cinsiyetsiz tuvaletlerin dönüştürücü bir etki olacağını, işte zamanla insanların algısını değiştirdiğini vs. falan filan öne sürebiliriz. Hani böyle bir teori ile yola çıkabiliriz ama o gerçekleşene kadar o toplumsal algının değişip orasının işte sadece ihtiyaç giderilen, herkes için güvenli bir alan olduğu algısı yerleşene kadar kadınların başına gelecek herhangi bir taciz tecavüz vakasının travmasını nasıl gidereceğiz? Yaşanmasının önüne nasıl geçeceğiz? (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

Bu konuları (insan hakları mevzularını) ilk öğrenmeye başladığımda işte onların maruz kaldığı ayrımcılıklarla ilgili konuşurken ya da düşünürken "Toplumda nerelerde istemedikleri şeyleri yapmak zorunda kalıyorlar? Nerelerde dışılıyorlar zorlanıyorlar? falan gibi sorular sorardım... Trans kadınlar mutlaka kadınlar tuvaleti girmeli bence, yani bu tartışmasız ama diğer rollerle ilgili de nettim; yani isteyen istediği tuvalete girsin gibi bir fikrim vardı. Ama sonra biraz da Türkiye'deki tacizler falan filandan sonra, 'insanların kendini daha güvende hissetmesi için, belki ayrı olması daha iyi olur.' falan gibi düşünmeye başladım. Şöyle bir yargım vardı mesela: 'Avrupa'da kesin böyle değildir.' gibi düşünüyordum ama mesela Avrupa'da da çok az gördüm. Hollanda'da çalıştım dört sene, yani full dört sene orada değildim ama işte çok gidip

geliyordum mesela. Kamu kurumlarının tuvaletleri olsun, gece kulüplerinin, ofislerin, üniversitedeki kampüs tuvaletleri falan olsun, hep ayrı gördüm mesela, o zaman çok şaşırmıştım. Çünkü Avrupa'da daha çok unisex tuvalet ile karşılaşacağımı düşünüyordum. İki sene önce de anaokulu öğretmenleriyle yaptığımız bir eğitim serisinde, çocukların ve ailelerin okul tuvaletlerine bakış açıları, çocukların tuvalete giremedikleri için altlarına yaptıklarının vb. deneyimler de anlatılınca, orada bir şey daha kırıldı kafamda ve artık hiçbir fikrim yok. Kafam çok karıştı. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Türkiye’de toplumsal cinsiyet ve cinsiyet kimlikleri eksenindeki hak ihlalleriyle birlikte kamusal tuvaletlerin dünyanın birçok yerinde de bir tartışma alanı olduğunu söylemek mümkündür. Kadınların, LGBTI+’ların ve kız çocuklarının kamusal alanlarda ve özellikle tuvaletler gibi daha anonim mekanlarda daha çok ayrımcılığa maruz kaldıkları bilinmektedir. Bu gerçekliğin yanı sıra son yıllarda giderek daha popüler ve tartışmalı hale gelen, trans bireylerin kendi seçtikleri tuvalet ve soyunma odalarına erişimini engellemeyi amaçlayan "banyo yasa tasarıları"³ ile ilgili hareketler başta Amerika olmak üzere, Avrupa’da da oldukça etkilidir. (Heffernan, 2018) İkili cinsiyet rejimine uyan tuvaletlerin trans kapsayıcı olmaması gerçekliğinin yanı sıra, transgenderların hangi tuvaletleri kullanacakları tartışmaları yapılmaktadır. Özellikle son yıllarda ortaya çıkan “Trans vs. TERF” tartışmaları kapsamında öne çıkan başlıca konu başlıklarından birisi de tuvaletler ve soyunma odalarıdır. Dolayısıyla tuvaletlerin “queer tuvaletler” odağında tartışılması anlamlıdır, ancak bu tartışma, farklı birçok tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Bu tartışma alanının, cinsiyetleştirilmiş kamusal tuvaletler başlığına göre, daha yeni bir tartışma alanı olduğu düşünüldüğünde, bu konu yapılacak çalışmaların temkinli, uzun soluklu ve derinleşilen çalışmalar olması, bu özelliklerinin yanında uzmanlaşmanın da başka bir önemi olacağı aşıkardır. Bu bağlamda, bu tez çalışması, cinsiyetleştirilmiş kamusal tuvaletlere dair bu tartışmaları da ele almakta ve “queer tuvalet” tartışmalarına referanslar vermektedir. Ancak bir tercih olarak, queer teoriyi tezin ana eksenine almamıştır. Türkiye’de bu konuda oldukça kısıtlı çalışmaların olması, tez yazarını konuyu daha geniş bir çerçevede ele almaya yöneltmiştir.

---

³ “Bathroom Bills” ifadesi, banyo yasa tasarıları olarak çevrilmiştir.

Türkçe’de tuvalet üzerine çok az çalışma mevcuttur. Bununla birlikte, tuvaletler ve toplumsal cinsiyet başlığında bakıldığında ise, neredeyse hiçbir üretime rastlanamamıştır. Ancak son dönemlerde başta Amerika olmak üzere, birçok farklı ülkede tuvaletler odağında çalışmalar yapılmıştır. Gershenson ve Penner, 2009 yılında *Baylar ve Bayanlar: Kamusal Tuvaletler ve Cinsiyet*⁴ kitabını kaleme almışlardır. Kitapta tuvaletler odağında 16 farklı çalışma yer almaktadır. Gershenson’un ayrıca *Tuvaletler* isimli başka bir kitabı da bulunmaktadır. Molotch ve Noren (2010) editörlüğünde ortaya çıkan *Kamusal Tuvaletler ve Paylaşım Politika*⁵ isimli kitap, konuyla ilgili on iki farklı çalışmayı bir araya getirmiştir. Benzer yıllarda ortaya çıkan üretimlerden bir diğeri, Sheila L. Cavanagh’ın *Queer Banyolar: Cinsiyet, Cinsellik ve Hijyenik Hayal Gücü*⁶ isimli eseridir. Bu kitaplara ve üretime ek olarak, son dönemlerde tuvaletler üzerine çalışmalar yapan Barcan, Cooper, Oldenziel, Leong, Browne, Kimberly, Diana, Greed ve Kira, güncel tartışmalar bağlamında bu tez çalışmasında metinlerinden yararlanan sosyal bilimciler olmuştur.

Bütün bu tartışmalarla birlikte bu tez, temelinde şu iki soru etrafında tartışmalar yürütüyor: *Eril Tahakküm, toplumsal cinsiyet rejimini kamusal tuvaletler üzerinden nasıl düzenliyor? Başta cinsiyet kimlikleri olmak üzere, farklı ihtiyaçları olan kişiler/gruplar için kapsayıcı kamusal tuvaletler mümkün mü?*

1.1 Kapsam ve Sınırlılıklar

Tuvalet denildiğinde, birçok kişinin ilk aklına gelen insanların temel gereksinimlerinden biri olan boşaltım ihtiyacıdır. Tezin özellikle “tuvalet habitusu” bölümünde tartışılacak olan çerçeve bağlamında, tuvaletlerin en önemli “yaşam alanlarından” biri olmasına karşın, üzerine çok konuşulmayan bir alan olduğunun altını çizmek gerekir. Üzerine konuşulmuyor olması, birçok sorunu ve ihlali beraberinde getirmediği anlamına kesinlikle gelmemektedir. Aksine, daha derinlerde var olan, kolaylıkla yeniden üretilebilen ve yapısal hale gelen yatkınlıklara sebep

---

⁴ Orijinal ismi: Ladies and Gents: Public Toilets and Gender

⁵ Orijinal ismi: Public Restrooms and Politics of Sharing

⁶ Orijinal ismi: Queering Bathrooms: Gender, Sexuality, and the Hygienic Imagination

olabilmektedir. Tuvaletler gibi üzerine çok konuşulmayan⁷ ve herhangi bir sorun yokmuş gibi algılanması istenen alanlarda genellikle derinleşen bir iktidar baskısından ve ezen-ezilen ilişkisinden⁸ bahsetmek olasıdır. Tuvalet, bir yandan doğal bir eylem olan boşaltım gibi insani ihtiyaçları ifade ederken, tarihsel gelişiminde farklı işlevler kazanan bir yapıyı ifade etmektedir. İnsanlık tarihinde bugün aklımıza gelen (ve halen sıklıkla değişen, dönüşen ve hatta şaşırtıcı olabilen) tuvalet mekanından önce, oldukça çeşitli ve farklı tuvalet kurguları ile bu ihtiyaçlarını giderdikleri anlaşılmaktadır. Tez, bugünün kamusal tuvaletlerini anlamak, bugünkü farklılaşan tuvaletleri üzerinden tartışmalar yürütmek ve bugünkü kurgusunun insanların ihtiyaçlarını karşılayıp-karşılamadığına odaklanma niyeti taşımaktadır. Tezin, odağına aldığı ana sorularına cevaplar bulmaya çalışmanın yanı sıra, bu tezin kapsamına giremeyecek ama mutlaka tartışılması gereken, farklı disiplinlerle ilişkili birçok soruyu da soracağının, tuvaletler konusunda başka araştırmalarda ele alınması gereken bir takım problemlere de temas edeceğinin altını çizmek gerekir.

Kamusal tuvaletler üzerine bir çalışma yapmak öncelikli olarak birçok kapsamı birlikte düşünme ihtiyacı doğurmaktadır. Tuvalet kavramı, günümüzde çocuklukta “tuvalet eğitimi” ile hayatımıza girmekte ve yaşantımızı birçok noktada etkilemektedir. Bir özerklik ifadesi olarak, çocukların kendi tuvalet ihtiyaçlarını tek başına yapmaları ile başlayan süreç, fiziksel olarak artık yetersiz hissedilen yaşlarda başkalarından yardım alarak ihtiyacın karşılandığı bir dönemde dahi sorgulanmaya devam etmektedir. Yaşam çizgisinin farklı dönemlerinde, farklı şekillerde insanların hayatında önemli yerlerde iz bıraktığı anlaşılmaktadır.

Bu tez çalışması, öncelikle kamusal tuvaletleri mekânsal, ilişkisel ve kurgusal olarak tanımlamaya yönelik sorular sormaya ve çerçeve çizmeye odaklanır. Genellikle ikili cinsiyet rejimine göre düzenlenmiş tuvaletler üzerinden de “cinsiyet kimlikleri

---

⁷ Cezaevleri, ruh hastalığı hastaneleri, yurtlar vb. yapılar da “görünmezlik” ve “toplumsal olarak üzerine konuşulmamak üzere sözleşilmiş gibi görünen” mekanlar bağlamında tuvaletlerle benzeşmektedir.

⁸ Bourdieu’nün “sermaye” kavramına paralel olarak Brezilyalı eğitimci Paulo Freire’nin *Ezilenlerin Pedagojisi*’nde kullandığı kavramsallaştırma.

özelinde kamusal tuvaletler” tartışması yaparak, tuvalet habitusu ve cinsiyetlendirilmiş habitusu anlamaya odaklanır.

Tez giriş, literatür taraması, tartışma ve sonuç olarak da adlandırabileceğimiz dört ana bölümden oluşur. Giriş kısmında tez bağlamında ortaya konulması planlanan bütün tartışmalar özetlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümü hem tez sahibinin bu konularla ilişkisinde nasıl düşünceler etrafında dolaştığını anlamak hem de metodolojik olarak nasıl ele aldığına bakmak açısından okumak, tezin geri kalanına bakışı da etkileyecektir.

Tezin ikinci bölümü, tuvalet ve yerine kullanılan kelimelere, yüklendikleri anlamlara ve işlevlerine bakara başlamaktadır. Bourdieu’nün toplumsal ve kültürel sermaye kavramı ile kelimelere yüklenen anlamlara bakmak, tuvalet habitusunu (başta pratik unsur odağında) anlamak açısından oldukça önemlidir. Bu bölümde, tarihsel olarak tuvaletlerin dönüşümüne odaklanılmamıştır. Tarihsel dönüşümünü dışarıda bırakmak ve bu çerçeveyi başka bir çalışmanın konusu olduğunu düşünmek, tez çalışmasında hal-i hazırda birçok soru sorulduğu düşünüldüğünde bir tercihtir.⁹ İkinci bölümün devamında, tuvalet üzerine çalışmalar ve tartışmalara yer verilmiştir. Bu bölümde, son birkaç on yılda yapılan tartışmalara odaklanılacaktır. Çünkü, cinsiyetlendirilmiş kamusal tuvalet tartışmaları, diğer birçok konuya göre oldukça yeni bir tartışma alanıdır ve son yıllarda daha çok karşımıza çıkar. Bütün literatür taraması (ve özellikle aktivizm süreçleri) incelendiğinde, özellikle Kadın Hareketi ve LGBTI+ hareketinin bu tartışmalardaki yeri oldukça önemlidir. Bu noktada özellikle parantez açılması gereken hareket, Trans Aktivizm Hareketidir. İkinci bölümde, iki ana bölüm, tezin metodolojik olarak da odaklandığı Mekan Sosyolojisi ve Bourdieu Sosyolojisi ile güçlendirilmiştir. Bu iki tartışmadan hareketle de cinsiyet tartışmaları bağlamında kamusal tuvaletler “Tuvalet ve Cinsiyet Kimliği” ve “Homososyal Alanlar Olarak Tuvaletler” başlıklarında detaylandırılmaktadır.

---

⁹ Bu konu üzerine Türkçe yazılmış çok az çalışma vardır. Türkçe olarak karşılaşılan en kapsamlı çalışma, Zehra Sözbir Köylü’nün “Türkiye’de Kamusal Tuvaletler Üzerine Bir Tasarım Araştırması: Şehirli ve Eğitimli Kullanıcının Tuvalet Deneyimi” isimli Doktora Tezidir. (İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015) Ayrıca, Sheila L. Cavanagh ve Olga Gershenson’un kamusal tuvaletlerin tarihine yönelik çalışmalarına bakılabilir.

Tezin üçüncü bölümü, tezin tartışma bölümü olarak konumlandırılmıştır. İlgili bölümde, kamusal tuvaletler ve toplumsal cinsiyet ilişkisi tartışmaları yapılmış, birçok alt başlık ile tartışma detaylandırılmıştır. Kamusal tuvaletlerin, onları kullanan kişilerde -ki özellikle farklı cinsiyet kimlikleri bağlamında- ne tür duyguları ortaya çıkardığı ne tür işlevleri olduğu, maddesel unsurları bağlamında ne şekilde (nerede ve nasıl) kurgulandığı saha çalışmalarından elde edilen verilerle birlikte tartışılacaktır: “Yarattığı Duygular Bağlamında Kamusal Tuvalet Deneyimleri”, “İşlevleri Bakımından Kamusal Tuvaletler” ve “Kamusal Tuvaletlerin Maddesel Unsurları” bölümleri, ilk tartışma çerçeveleridir.

Tez çalışması, kamusal tuvaletlerde “tuvalet iletişimi” gibi yeni bir kavramı ortaya koymayı da hedefler.¹⁰ Tezin tartışma bölümünde, birçok veri ile bu iddia güçlendirilmeye çalışılacaktır. Bu tezin, saha çalışması ve yöntem bölümünde daha detaylı açıklanacak olmakla birlikte, bu çalışmada tezin yazarı derinlemesine görüşmelerdeki iletişim unsurları, görsel olarak tuvalet levhaları ve diğer maddesel unsurlar ile son olarak tuvalet kapılarının arkasındaki yazılı iletişim unsurlarını bir araya getirmiştir. Bütün bu veriler çerçevesinde, tuvalet iletişimi kavramını ve etrafında örüntülenebilecek analizleri paylaşmaktadır.

Tezin üçüncü bölümünün son çeyreğinde ise, “Kamusal Tuvaletler ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet” ile “Kapsayıcılık Bağlamında Kamusal Tuvalet” başlıkları altında tartışmalar yapılması hedeflenmektedir. Kapsayıcılık, günümüzde İnsan Hakları Mücadelesi ve birlikte iyi yaşam kültürü için oldukça önemli bir yaklaşımı ifade etmektedir. Dolayısıyla, bu son iki kısmın diğer kısımlardan da beslenerek, insan hakları mücadelesine dair daha çok söz üretmeye çalışacağını da söylemek mümkündür.

---

¹⁰ Literatürde “Toilet Communication” (Tuvalet İletişimi) kavramı, çocukların tuvalet eğitimleri kapsamında ebeveyn-çocuk ilişkisine referansla kullanılmıştır. Ancak bu tez kapsamında, kamusal alanda aynı tuvaleti kullanan öznelere kendi aralarında ve mekanın üretimi aracılığıyla ortaya çıkan sözlü, yazılı, görsel vb. şekillerde ortaya çıkan iletişimi tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Bununla birlikte, tuvalet habitusunun pratik unsurundan hareketle, tuvalete öncesi ve sonrasında, boşaltım ve tuvalet ile ilgili bütün iletileri, iletişim süreçlerini ve iletişimi etkileyen “filtreler” ile de tanımın genişletilmesi gerektiği önerilmektedir.

Son bölüm olan sonuç bölümünde ise, bütün tez kapsamında üretilen tartışmalar ve ilgili çalışma alanında taktikler ve stratejilere yönelik bir mücadele çerçevesi sunulması hedeflenmiştir. Tezin literatür taramasında karşılaşılan “mücadeleci bedenler” kavramı, tezin neden bu çerçevede üretildiğine dair de anlamlı bir referans taşıması açısından kıymetlidir.

Kamusal Tuvaletlerin mevcut durumu bir kurgudur. Yapılacak tartışmalar, kurgunun adaleti bağlamında kapsayıcılığına dair bir kapsam sunmaya hedefler, eşitsizlikleri tanımlamaya çalışır ve fail olarak eril tahakkümün rolünü ortaya çıkarmayı hedefler. Tezin bütün bölümlerinde, toplumsal cinsiyet kimliklerinin kamusal alanlarda inşa edilmiş olan tuvaletlerdeki varoluşları, bu varoluşların kişilerde hissettirdiği duygular, kimliklerin kabullenilmişlikleri ve dışlanmışlıkları ortaya koyulmaya ve bunlara ışık tutulmaya odaklanılmıştır. Böylelikle kamusal tuvaletlerde toplumsal cinsiyet kimliklerinin yaşadıkları ayrıcalıkları, ayrımcılıkları ve şiddeti anlamayı kolaylaştırmayı hedeflemektedir. Tez, birçok farklı tartışmayı büyütebilecek bir zemin sunmakta ve tuvaletler üzerinden sosyolojinin (sadece sosyolojinin değil, psikolojinin, antropolojinin, tarihin, siyasetin, mimarinin, iletişimin vd. birçok disiplinin) çalışma alanına giren birçok konunun da tartışılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bütün bu tartışmaları yürütürken, cinsiyet rejimlerinin kamusal alanda nasıl üretildiğine odaklanma gayretini elden bırakmama çabasıyla şekillenmektedir.

Kamusal tuvaletler ile cinsiyetlendirilmiş alanların kesişimselliği üzerine çalışmanın ve özelinde bu tezdeki sınırlılıkların altını çizmenin de bu alanda çalışmak isteyenlere önemli katkıları olacaktır. Bu konu özelinde çok fazla çalışma yapılmamış olması tezin ortaya çıkma sürecinde de odağının farklı noktalara kaymasına ve farklılaşan ihtiyaçlar bağlamında çeşitli sorular etrafında vakit geçirilmesine sebep olmuştur. Türkçe kaynakların sayısı yok denecek kadar azdır. Kaynakların azlığının yanı sıra, bu konudaki toplumsal mücadele de oldukça zayıftır. Birkaç üniversitede ve/veya mekandaki “cinsiyetsiz tuvalet” veya “queer tuvalet” tartışması dışında çok az sayıda “aile tuvaleti”, “bakım veren sorumlulukları bağlamında tuvaletler” başlıklarında çalışmaya rastlanmaktadır. Tuvalet tartışmaları Türkiye’de daha çok erişilebilirlik ve dolayısıyla engelli tuvaletleri üzerinden yapılmıştır. İngilizce kaynaklarda ise, Türkçe kaynaklara göre daha zengin bir literatür olsa da bu kaynakların bir kısmı erişilebilir

değildir. Giriş bölümünde bahsedilen birkaç kitaba erişim ücretlidir ve bu ücretler de oldukça yüksektir. Tezin yazım sürecinde, bu kaynaklardan sadece bir tanesinin tamamına erişilebilmiş, diğer kaynaklara ise, bu kaynakları kullanan diğer bilimsel üretimler ve internet sitelerinde yer alan haberler aracılığıyla ulaşılabilmektedir.

Bir diğer kısıt ise, kamusal tuvaletler üzerine çalışmaya yönelik sahayı alakadar eden fiziksel zorluklardır. Bu zorlukların bir tanesi, bu alanların “mahrem” alanlar olmasıdır. Dolayısıyla hem tabelaların fotoğraflanması sürecinde hem de derinlemesine görüşmelerde çeşitli kısıtlarla karşılaşmıştır. Örneğin, tuvalet levhalarının fotoğraflanma sürecinde, fotoğraflamaya izin vermeyen mekan sahipleri olmuştur. Özellikle kadınlar tuvaletinin levhalarının çekilmesine yönelik çeşitli tepkiler verilmiştir.¹¹ Bir diğer konu ise, özellikle kadınların ve LGBTI+’ların kamusal tuvaletlerde yaşadıkları “travmalar”dır. Bütün görüşmecilerin kadınlar ve LGBTI+’lar olduğu düşünüldüğünde, bazı deneyimler üzerine konuşulması kolay olmamıştır. Bütün görüşmecilere, görüşme başında bu deneyimler üzerine konuşmanın kolay olmayacağına dair farkındalık ifade edilmiş ve istedikleri anda görüşmeyi durdurabileceğimiz, bitirebileceğimiz veya ilgili soruyu geçebileceğimize dair bilgilendirme yapılmıştır. Görüşmelerden ikisi, görüşmecilerin talebiyle yarıda bırakılmıştır. Bazı görüşmelerde ise, görüşmecilerin talebiyle bazı anlatılardan sonra ara verilmiştir.

Son olarak, tez yazım sürecinin Covid-19 Pandemi dönemine denk geldiğini söylemek gerekir. Pandemi şartları, tez çalışmasını iki açıdan etkilemiştir. Birincisi, zaten hijyen kaygısının üst düzeye çıkması ve mekanların kapatılmasından kaynaklı olarak pandemi öncesinde başlayan tuvalet levhalarını fotoğraflama süreci salgın döneminde devam ettirilememiştir. İkincisi ise, derinlemesine görüşmeler çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, özellikle daha çok mekan sahibine ulaşılması düşünülmüş olsa da kısıtlı sayıda mekan sahibine erişilebilmiştir.

---

¹¹ Levhaların fotoğraflanması sürecinde, sadece tuvalet levhalarının görüldüğünden emin olunmuş ve herhangi bir alan ihlali olmamasına yönelik önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden bazıları: fotoğraflamadan önce tuvaletlerin boş olup-olmadığına dair kadınlardan alınan destekler, fotoğraflamanın kadınlar tarafından yapılması gibi önlemlerdir.

1.2 Saha Çalışması ve Yöntem

Araştırma, tez konusuna karar verilmeden önceden başlayan bir saha çalışmasından beslenmektedir. Araştırmacı, Bourdieu'nün işaret ettiği *ilişkisel* kavramı bağlamında son yıllarda konuya dair ilgisinin artmasıyla yoğunlaşsa da çocukluğundan bu yana tuvaletlerde yaşadığı bütün deneyimleri ve bu deneyimlerin ortaya çıkardığı merak ile topladığı birçok veriyi çalışmaya dahil etmiştir. Bu verilerden ilki, tuvalet görselleridir. Tezin üçüncü bölümünde ilgili görseller ve bu görsellerin tuvaletlerin cinsiyet rejimi ile olan ilişkisi tartışmaya açılmaktadır. Genellikle cinsiyetlendirilmiş olan kamusal tuvaletler, bu sebeple homososyal alan¹² olarak da tartışılabilir alanlardır. Araştırmacı, homososyal alanlar denildiğinde ilk akla gelen yerlerden biri olan kışlada, zorunlu (bedelli) askerlik hizmetini yaptığı sürede tuvaletlerde çokça vakit geçirerek bu tez ile birlikte ürettiği *tuvalet iletişimi* konusunda veri toplamıştır. Bu bölümde içerik ve söylem analizi yapılmıştır. İçerik ve söylem analizi, sadece tuvalet görselleri ve kapı arkası yazılar üzerinden değil, film, video ve internet taramasında karşılaşılan bazı tuvalet odaklı içerikler üzerinden de yapılmış, bunlar da çalışmaya dahil edilmiştir. Sözlü ve sözsüz iletişime dair birçok veri, tezin “Tuvalet İletişimi” başta olmak üzere, farklı bölümlerinde yer almaktadır. Bu bölüm içerisinde, sözlü ve sözsüz tuvalet iletişimi tartışmaya açılmakta, toplanan tuvalet arkası yazılarına da bu tartışmayı sözlü ve anonim olarak güçlendirmek üzere başvurmaktadır.

Tez konusuna karar verilmesi, tezin odağının belirlenmesinin ardından ise, cinsiyet kimliklerinin tuvalet deneyimleri üzerinden niteliksel bir araştırma yöntemi olarak derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Derinlemesine görüşmeler, yarı yapılandırılmış görüşmeler olarak kurgulanmıştır. Cinsiyet kimlik beyanlarına göre

---

¹² Kamusal Tuvaletler bazı özellikleri ile homososyal alan olarak tanımlanabilirken, bazı özellikleri bakımından homososyal alan olarak tanımlanamayabilir. Kamusal tuvaletlerin kendilerini heteroseksüel olarak tanımlayan erkekler için bir “eşcinsellik korkusu” içermesi bağlamında tartışmaya açmak önemlidir. Kışla, kahvehane vb. yapılarda doğrudan bir “erkeklik dayanışması” örülüyorken, kamusal tuvaletler genelde “sessizliğin inşa mekanı” olduğundan, homososyal alanların özelliklerinden ayrılmaktadır. Lipman-Blume (1976), homososyal alanları “erkeklerin sosyal birliktelikleri” olarak tanımlamış ve homososyal alanların cinsel bir nitelik çağrıştırmadığını vurgulamıştır. Ancak bu çekinceye rağmen, tuvaletler bu tezde bir homososyal mekan olarak ele alınmaktadır.

farklı sorular sorulmuştur. Örneğin, transgender görüşmecilere, kadınlar ve erkekler tuvaletlerinin ikisini de deneyimledikleri için farklı sorular, işletmeci görüşmelere ise işletmelerdeki tuvaletlerin tasarlanma sürecine dair farklı sorular sorulmuştur. Pandemi şartlarından kaynaklı olarak çevrimiçi ortamda Zoom programı aracılığıyla 9 görüşmeci ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiş, görüşmeler öncesinde görüşmecilerden onam formu alınarak görüşmeler kayıt altına alınmıştır.

Derinlemesine görüşme yöntemi ile gerçekleştirilen görüşmelere dair detaylar şu şekildedir:

Sıra No	Cinsiyet Beyanı	Notlar
1	Trans Erkek (Transgender)	Hegemonik erkekliğin oyun alanlarından biri olan spor alanında öğrenim görmüş.
2	Trans Kadın (Transgender)	Seks işçiliği deneyimi var
3	Trans Kadın-2 (Transgender)	Seks işçiliği deneyimi var
4	Non-Binary / Bi+	
5	Erkek / Gay	HIV+ ile yaşıyor
6	Kadın / Lezbiyen	
7	Heteroseksüel Kadın	İşletmeci
8	Heteroseksüel Kadın-2	İşletmeci ¹³
9	Heteroseksüel Kadın-3	Psikolog

Derinlemesine görüşmelerden sonra, bütün görüşmeler deşifre edilmiş ve kategorize edilmiştir. Kategorize edilme sürecinde de içerik analizi yapılmış ve görüşmeler, öne çıkan ifadeler özelinde ayrılmıştır, tez çalışmasının bazı bölümleri öne çıkan ifadelerle

---

¹³ Hayatının 5 yılında işletmeci olarak çalışan görüşmeci, öncesinde (2002-2011) ve sonrasında (2016-halen) sivil toplum ve insan hakları alanında çalışmaktadır.

belirlenmiştir. Tuvalet deneyimleri bağlamında tuvaletteki mekan duygusu, farklı işlevlere göre kategorizasyon, hijyen, tabelalar dışındaki diğer maddesel unsurlar (misafir kutuları, aynalar vd.), tuvalet iletişimi, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, sınıfsal ve simgesel şiddet bu kategorilerden bazılarıdır.

1.3 Araştırmacının Konumu

Tuvaletler üzerine çalışma isteğimin ardından, birçok olay ve gerekçe yatıyor. Uzun yıllardır sivil toplum alanında çalışıyor olmam, birçok farklı konuyla hem ayrı ayrı hem de kesişimsel olarak karşılaşmamı sağladı. Toplumsal cinsiyet ve sonrasında erkeklik üzerine çalışmaya/düşünmeye başladığımda, birçok mekan deneyimini toplumsal cinsiyet gözlüğüyle de değerlendirmeye başladım. Bir meyhane, bir otel, homososyal alanlardan erkek kuaförü, hamam, hatta pek ilgi çekici gelmiyor olsa da işim sebebiyle gitmek zorunda kaldığım kahvehaneler... Mekanlar üzerine düşünmeye başladığımda bazı mekanlar üzerine daha az düşündüğümü ve kafa yordüğümü fark ettim. Bunlardan biri de kamusal tuvaletlerdi. Tuvaletler üzerine düşünmenin ve çalışmanın neden zor veya başka bir deyişle, genellikle göz ardı edilmeye yatkın olduğu üzerine düşündüğümde, kültürel olarak tuvaletler üzerine konuşulmamasının çok da anormal olmadığını fark ettim. Çocukluk döneminden aklımda kalan bazı normları anımsıyorum: *tuvalette konuşulmaz, tuvalette uzun süre kalınmaz, tuvalette olabildiğince az yere dokunulur, tuvaletten çıktıktan sonra üstüne başına normalde olduğundan daha dikkatli çeki düzen verilir.* Bir diğer yandan, dinden beslenen anılarımı da yanına eklediğimde karşıma hem bir arınma hem de bir “üzerine konuşmama” mekanı çıkıyordu: *tuvalete girerken, omzundaki melekler kapının önünde seni bekler, tuvaleti temiz tutmalısın, çünkü orası abdest alınan yer.* Çok dindar bir bölgede büyümemiş olsam da ergenlik döneminde kısa bir süre ilgi duyduğum camiler ve dolayısıyla cami tuvaletleri de başka bir anı olarak beliriyor zihnimde. Ergenliğimde zihnimde en çok da şu fikrin canlandığını hatırlıyorum: *Camiler bu kadar kutsal yerlerken, nasıl oluyor da cami tuvaletlerinin arkasına bu kadar cinsellik odaklı, seks odaklı ve küfür içerikli mesajlar yazılabiliyor?* Küçük bir ilçede büyüdüm 18 yaşına kadar. Evlerdeki tuvaletler haricinde, temiz hiçbir tuvalet hatırlamıyorum. Kamusal tuvaletlerin temiz ve düzenli olabileceği gerçeği ile büyük

şehirlere tatil için seyahat etmeye başladığımda tanıştım. Özellikle AVM tuvaletleri pırıl pırıl ve düzenliydi.

Tuvaletlerle ilgili olarak düşünmeye başlamamda gece hayatında gittiğim mekanların etkisini inkar edemem. Erkekler tuvaleti, alkolsüz veya gündüz gözüyle gidildiğinde erkeklerin genellikle birbirleriyle konuşmadıkları ve hatta göz göze bile gelmek istemedikleri bir mekanken, alkolün etkisiyle esprilerin yapılmaya başlandığı, insanların birbirleriyle göz teması kurmaktan çekinmedikleri (veya daha az çekindikleri) bir alana dönüşmeye başlar. Bir diğer yandan, erkekler tuvaleti, genellikle önünde hiç sıra beklemediğimiz veya çok az sıra beklediğimiz bir yerken, kadınlar tuvaletinin önünde hep sıra görürdüm. Bunun sebepleri üzerine düşünmeye daha o zaman başlamış olsam da bu tez çalışması için görüşmeler yaptığım kadınların ve LGBTI+ bireylerin deneyimleri ile çok daha fazla bilgiye eriştim. Tuvaletler üzerine düşünmeye başladığımda, ilk dikkatimi çeken şeyler tabii ki tuvalet levhaları oldu ve tuvaletlerin levhalarını fotoğraflamaya başladım. Çok büyük oranla ikili cinsiyet rejimine göre düzenlenmiş tuvaletlerin, mekanların sosyo-ekonomik olarak hangi sınıfa ait olduğundan bağımsız olarak cinsiyetçilikte sınır tanımadıklarını ve birbirleriyle bu konuda yarıştıklarını gördüm. Her ne kadar bu tez kapsamında tuvalet levhalarının cinsiyetçiliği ile sınıfsallığı arasındaki bağa ayrılmış bir tartışma yapacak olsam da Ankara'nın en şık mekanlarından birinin erkekler tuvaletinde yeşil ışıkla "bad boy" ve kadınlar tuvaletinde pembe ışıkla "good girl" yazıldığını gördüğümde, cinsiyetlendirilmiş mekanlara bakarken sınıfsal bağlamın da önemli ancak tek başına belirleyici bir şey olmadığına dair hipotezim netlik kazanmıştı bile.

Tuvaletlerle ilgili bir diğer karşılaşmam -ki bence en sert ve beni en çok etkileyen deneyimlerden biri- bedelli askerlik için gittiğim Amasya'daki askeriye tuvaletleri oldu. Homososyal alan denildiğinde, akla ilk gelen yerlerden biri olan kışlaların erkeklik çalışmalarında da çokça çalışılan bir mekan olmasının kritik bir karşılığı var. Askeriyedeki erkekler tuvaleti, çok az sesli iletişim kurulan bir yer, fakat aynı zamanda birçok farklı şekilde sessiz iletişimin sürdürüldüğü bir mekan deneyimi de sunuyor. Özellikle tuvalet kapılarının arkasında yazılan yazılar birçok açıdan *toplumsal cinsiyet, erkeklik, ulus kimlik inşası, militarizm ve tuvalet deneyimine* dair veri sunuyor. Öztürk (2021), Messerschmitt'in kavramsallaştırmasından da yararlanarak bu alanlar için,

oldukça benzer bir çerçeveyi “Erkeklerin homososyal mekânı haline gelen sosyal ağlardaki ‘erkek evreni’ çoğunlukla anti-feminist, mizojinist, ırkçı söylemlerin üretildiği bir alana dönüşmüştür” şeklinde çizer (s. 109). O gün, o kapıların arkalarında yazılanları not ettiğimde günün birinde tezimde kullanacağımı düşünmemiştim. Hatta, tuvalet levhaları ve tuvalet arkasındaki yazıları birlikte ele almayı çok sonradan, bir arkadaşım ile konu üzerine konuşurken akıl ettim. Hacettepe Üniversitesi’nde aldığım Erkeklik Çalışmaları dersi kapsamında dönem sonu çalışma ödevi olarak birçok farklı seçenek üzerine düşünmüştüm. Bu seçeneklerden biri de kamusal tuvaletler ve hegemonik erkeklik ilişkisi idi. Dersin hocası, özellikle bu konuyu çalışmam konusunda beni destekledi. Bir ders kapsamında biraz araştırayım derken, bu konuda bir süredir birçok veri biriktirdiğimi fark ettim. Tez danışmanımla da konu üzerine konuştuktan sonra, tezimi bu konuda yazmak birçok hissiyat uyandırdı: ‘ayıp, kirli, mahrem’ olduğu için üzeri örtünen, gizlenen, karanlıkta kalanları

Son parantezi ise, neden daha çok Bourdieu Sosyoloji kullandığım ile ilgili açmak isterim. Bourdieu’nün İlişkiselilik üzerine düşünmemin bir başka sebebi ise, kişisel gelişim ve dönüşümüm, çalıştığım alanlara bakış açım ve bütün bu çalışmaların içinde yer alırken, kendimi de dönüştürmeye ayırdığım kaynakların hepsinin içinde kendi politik angajmanım ile de ilişkili olmasıdır, tıpkı bu tez gibi. Bu tez çalışması, sadece akademik bir çalışma değil, aynı zamanda kamusal alanın adaletli paylaşımına dair verilen mücadeleleri görünür kılma isteği de aynı zamanda. Bununla birlikte daha öncesinde üzerine çalıştığım konuların spor ve beden hareketi alanı, gençlik ve çocuk çalışmaları, sivil toplum, politika geliştirme, savunuculuk, cezaevleri vd. birçoğunu Bourdieu’nün birçok kavramı ile ilişkilendirebildiğimi ve akademik olarak da içinde bulunduğum pratikleri de daha kolay açıklayabildiğimi fark ettim. Araştırmacının konumu bölümüne, bu kavramlardan biri olan ve bu tez çalışmasında da oldukça aklımı açan “oyun” kavramsalının önemine dair bir anekdot ile son vermek isterim:

Bu tezin sonuç ve öneriler kısmında, “Stratejiler ve Taktikler” “meydan okuyan beden” ve “mücadele” referansları ile ortaya konulması hedeflenen tartışmalar, tezin yazarının insan hakları ve aktif mücadele içerisinde yer alan biri olarak alanında çalışan bir kişi olarak en çok beslendiğim kavramlardan biri olan “oyun” kavramı ile oldukça ilintili olduğunu düşünüyorum. Bu konuda, küçük bir teşekkürü buraya

yerleştirmek isterim. Bu teşekkür, benim oyun kavramı ile ilişkimde bir kırılmaya karşılık geliyor. Bir önceki yüksek lisans programında Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Yüksek Lisans Programında öğrenim görüyordum. Uluslararası Koruma Usulleri dersi bağlamında İnsan Hakları Profesörü Turgut Tarhanlı, uluslararası koruma usullerinin neden herkes için aynı işlemeyeceğini, iddia makamının ve savunmanın neden önemli değişkenler olduğundan bahsediyordu. Ders arasında yanına giderek, lisansımın Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği olduğunu ve burada bahsettiğimiz konuyu, “oyun kavramsalı” ile kolaylıkla kendime açıklayabildiğimi ve bu konuda ne düşündüğünü sordum. Bu fikrimi şöyle açıklamıştım: *“Bir oyunda taraflar var, kurallar var. Hatta bazen kuralları belirleyenler, oyunu oynayan taraflardan birisi. Ancak kim belirlemiş olursa olsun, iki tarafın da stratejileri ve taktikleri var. Oyunu iyi kuran, iyi oynayan ve her şeye rağmen iyi mücadele edenler oyunu kazanırlar. Kazanmasalar bile, izleyiciler tarafından oyuna dair çok şey öğrenilir. İyi bir oyuncu olmanın temel kuralı da bana bu gibi geliyor.”* Turgut Tarhanlı Hoca, öncelikle teşekkür etti ve bu açıdan düşünmenin kendisine de çok iyi geldiğini ifade etti. Ders başladığında, ders arasındaki konuşmamızı bütün sınıfa aktardı ve *“kendi yaşam alanlarımızdan gelen farklı disiplinlerdeki deneyimlerimizi, düşünme şekillerimizi ve mücadele pratiklerimizle insan hakları mücadelesini birlikte düşünmek, bu alandaki mücadeleyi de güçlendirecektir.”* şeklinde özetleyebileceğim bir yorum yaptı. O kısacık sohbet ve sonrasındaki destekleyici yaklaşım, birçok açıdan “oyun” kavramını benim için bir gözlük haline getirdi. Kamusal tuvaletlerin mevcut hali ve ideali üzerine düşünürken de “oyun” kavramı üzerinden düşünmek, oldukça güçlendirici hissettirdi.

2. KAMUSAL TUVALETLER

Tuvaletleri ve dönüşümünü iyi anlamak için öncelikle kelime anlamlarına bakmak iyi bir başlangıç olabilir. Günümüzde anladığımız şekliyle tuvaletlerin nasıl ortaya çıktığına ve tarihsel olarak nasıl dönüştüğüne bakmak da önemli olacaktır. Bu aynı zamanda tuvalet kelimelerinin de nasıl ortaya çıktığı ve dilin politikliği odağında nasıl anlamlar taşıdığına dair de ipuçları verecektir.

Farklı kaynaklarda ve toplumsal bağlamlarda tuvaletler, *hela*, *WC*, *lavabo*, *abdesthane*, *ayakyolu*, *yüznumara*, *memişhane*, *edebhane* gibi farklı kelimelerle de adlandırılır ve bu kelimelerin her birinin farklı anlamları ve çağrışımları vardır. Örneğin, tuvalet kelimesi Fransızca *toilette* denilen *bir bez parçasını* ifade etmektedir. Bu bez parçası insanların yaşam alanının bir yerinde, üzerinde bakım ve güzellik malzemelerini yer aldığı bir bez parçasıyken (Altıparmaklıoğlu, 2019, s. 650), sonrasında modernleşme süreçleriyle birlikte “boşaltım” ihtiyacının da kullanıldığı alan ile birleşmesi sonucunda, tuvaletler “rahatlama, temizlenme, bakım ve güzellik” odaları anlamlarını taşımaya başlamıştır. *Hela* kelimesine baktığımızda, *tenhalık*, *yalnız ve ıssız olma* anlamına geldiği (Nişanyan Sözlük, 2022) görülmekte ve bu kelime, tuvaletlerin *hem gözden uzaklık hem de “özel alan” boyutuna* dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bu *tenhalık mahremiyet ve gizlilik anlamlarına* da işaret etmektedir. *WC*, İngilizce *water-closet*¹⁴ kelime öbeğinden gelmekte ve *içinde su olan kabin* anlamına gelmektedir. *WC* kelimesinde olduğu gibi tuvalet anlamına gelen birçok kelimenin *su ve temizlik* ile ilişkili anlamlar içerdiğini söylemek mümkündür. *Abdesthane* kelimesi, İslamiyet ile kullanılmaya başlanmış, abdest almanın temel adımlarından biri olan *“genital bölgenin temizlenmesi”* şartını işaret etmekte, tuvaletler dini görevleri yerine getirmek için bir temizlenme alanı olarak

---

¹⁴ Wash-Closet olarak da kullanılmaktadır. (Noyan, 2006, 335)

anlamlandırılmıştır. *Ayakyolu*, ise alaturka tuvaletlerdeki *ayak taşına* referansla kullanılan bir başka eş sözcüktür. *Yüz numara* ifadesinin kullanımına ilişkin ise, iki farklı anlatıya rastlanmıştır. Birincisi, İngilizcede *loo*¹⁵ olarak kullanılan kelimenin zaman içerisinde 100 olarak dönüşmesidir. Diğer anlatıda ise, Fransa’da ilk ortak yaşam alanlarında yer alan ortak tuvaletlerin kapı numaralarıyla karışmaması için 00 olarak adlandırıldığı ve sonrasında bunun dönüşüme uğrayarak 100 *numara/Yüz Numara* olarak kullanılmaya başlandığı anlatıdır. Daha çok Osmanlıcada kullanılan ancak günümüzde de halen kullanılan *edebhane* kelimesine bakıldığında ise, kelimenin yine görgü ve terbiye ile ilişkilendirildiğini söylemek mümkündür (Mazak’tan aktaran Köylü, 2015, s. 24). Tuvalet kelimesinin farklı dillerdeki karşılıklarına bakıldığında da benzer dönüşümleri ve toplumsal işlevleri bağlamında kullanıldığını görmek mümkündür (Oxford Sözlük, Cambridge Sözlük, 2022). Tuvaletler, bir biyolojik ihtiyacın giderildiği mekân olmanın çok daha ötesinde diğer sosyal alanlarla ilişkili olarak yeniden ve farklı şekillerde inşa edilen bir sosyal alandır. Kelime anlamları incelendiğinde, tuvaletlerin ve anlamlarının da iktidar ilişkilerine ve dönemin, coğrafyanın dinamiklerine göre yeniden kurgulandığını/inşa edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Tarihte ve günümüzde de tuvalet kelimesi ile ilişkilendirilen “*tuvalet eğitimi*”, “*tuvalet adabı*” ve “*tuvalet disiplini*” gibi kullanımlar da güç sahiplerinin diğerleri üzerinde tuvalette de bir denetim/gözetim/yönlendirme amacının olduğunu desteklemektedir. Tuvaletler ayrıca birçok sosyal alan gibi kültürel bir hafızayı da taşımaktadır, bir kültürlenme ile olur. Tuvaletin adının değişmesinden, kullanılan bellek nesnelere, dönüşümü ve statü sembolü oluşuna kadar birçok açıdan kültür ve hafıza ile ilişkilidir. Tuvaletler, birçok farklı disiplinle ilişkilidir, politik olarak üzerine düşünülmesi ve çalışılması hem toplumsal sınıfların ve sosyal olayların okunması açısından hem de bu teze konu olan erkekliğin yeniden inşasına etkileri bakımından önemlidir. Gerhenson’un (2010) deyiimiyle, “*tuvaletlerin kültürel anlamlarını toplumsal bir alan olarak görmek tuvalet mekanının ‘disiplinini’ ve dolayısıyla politik anlamını tanımlar*” (s. 191). Tez çalışması kapsamında yapılan derinlemesine

---

¹⁵ Loo kelimesi konuşma dilinde tuvalet anlamına gelmektedir.

görüşmelerde ise bir görüşmeci, kültürel kodlar üzerinden bölgesel/kültürel yatkinlıklara dair iki farklı tespitini şu şekilde paylaşmıştır:

Tuvalet denince taharet musluğu geliyor mesela. Çok kültürel bir şey aslında hani varlığında çok bir şey hissetmediğimiz ama yokluğunda, yurtdışında falan ‘ya ne güzel bir şeymiş kardeşim!’ dediğim bir şey. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Kamusal Tuvaletlerde beni tek rahatsız eden şey kapının tıklanmadan açılması. Aslında orada da kültürel bir şey var, değil mi? Biz daha çok ‘dolu’ diye bağırırız ama yurtdışında arkadan bir tıklatılır. Buradayım demek gibi, orada niye ‘doluuu’ diye bağırılır, aslında çok rahatsız eden bir şey. Böyle bir tartışmam olmuştu ama çok eski olduğunu hatırlıyorum ya. Galiba tıklatıldı ama ben kapıya uzak bir alandaydım çünkü her zaman oturduğün yer ile kapı o kadar yakın olmuyor ya. Orada da kapı, daha Erasmuslu bir tayfayı gezdiren biri mi var mı neydi. İngilizce bir şeyler söyledi. İşte Türkiye’de böyle, yurtdışındaki gibi değil, aslında ne kadar kaba gibi bir şey bu falan gibi, anlattığını duydum. Sonra kapıyı açıp şey demiştim: ‘aradaki mesafeye bakarsan, aslında kolumun yetmeyeceği aslında çok aşikâr, keşke bu kadar ön yargılı olmasaydın gibi bir şey dediğimi hatırlıyorum sadece. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Bourdieu’nün sıklıkla kullandığı *habitus* ve *sermaye* kavramları da tuvaletlerin işlevlendirilmesinin analizi bağlamında işe koşulabilecek kavramlardır. Bourdieu’dan ilhamla Crossley (2001), “...habitus, bir failin yer aldığı sosyo-yapısal çevreyle diyalektik ilişki içinde sosyal pratiklerin düzenliliğini açıklamak için kullanılabilir, şimdiki zamanda işleyen geçmişin bir tortusudur; her biri diğerini yapılandırır ve üretir. Habitus, bireylerin belirli şekillerde hareket etmelerini sağlayan temel bir ‘gramer’dir” (s. 84) der. Crossley’in *gramer* ifadesini tercih etmesinin üzerine düşünmek de oldukça önemlidir. Gramer, bir dilin seslerini, sözcüklerini, cümlelerini ve diğer öğelerini yöneten kurallar, bunların birleşimi ve yorumlanması olarak tanımlanabilir. Bu noktadan hareketle habitus ve tuvalet habitusu, tuvaletlerle ilgili nasıl konuşulacağı, kişilerin tuvalette nasıl davranacağı, tuvaletlerin nasıl inşa edileceği ve tuvaletteki bütün unsurların birbirleriyle ilişkilerinin nasıl yorumlanacağına dair çerçevelerdir ve eyleyicilerin tuvaletlerdeki bütün yatkinlıklarını belirlemekte temel bir pusuladır demek yanlış olmayacaktır.

Kamusal tuvaletler, kelime anlamlarından da anlaşılacağı gibi farklı sosyal ve kültürel bağlamlarda özellikle de *temizlik*, *hijyen*, *sağlık*, *güzellik*, *rahatlık*, *din*, *mahremiyet*, *sosyalleşme* gibi ihtiyaçlar bağlamında yeniden işlevlendirilmiştir. Kira, gündelik

hayatta örüntülenen ve birçok sosyal alanla ilişkili olan tuvaletlerle ilgili olarak şöyle demiştir:

Tuvalet ve banyo mekanlarında tüm tesisi tek bir birim olarak ele alan bir yaklaşım geliştirmenin zorunlu olduğunu aksi taktirde temel ilişkilerin ve tamamlayıcı unsurların göz ardı edilebileceğini belirtmiştir. Kamusal tuvalet kullanımını; bu mekânlarda gerçekleşen farklı gündelik yaşam pratikleri ve paylaşım görmezden gelinerek yalnızca belirli bir eylem veya ürün çerçevesinde ele almak, mekânı sosyal ve kültürel bağlamından koparmak anlamına da gelecektir. (Kira'dan Aktaran Köylü, 2005, s. 3)

Tez kapsamında yapılan derinlemesine görüşmelerde de tuvaletlerin farklı işlevlerine referans verilmiştir. Boşaltım ve hijyenin yanı sıra, *kaçış alanı, sosyalleşme, telefonla konuşma, dedikodu yapma, yalnız kalma, kendine çeki düzen verme, fotoğraf çekirme, seks yapma, uyuşturucu madde kullanma* bu referanslardan bazılarıdır. LGBTI+ görüşmeciler ise, bu işlevlere ek olarak, *seks yapma, geceye hazırlanma, müşteri bulma ve dayanışma* işlevlerinden bahsetmişlerdir. Literatürde de tuvaletlerin işlevlerine dair, oldukça benzer ifadelerle rastlanmıştır:

Tuvaletler, boşaltım ve dışkılama, kişinin sosyal görünümünü düzeltme (saç veya makyaj yapma) veya kıyafet değiştirme yerleridir. Yıkama yerleridir ve bazıları için yarı-tıbbi alanlardır (kolostomi torbasını değiştirmek veya insülin enjekte etmek veya ilaç almak). Evsizler buraları barınak olarak kullanabilir; mastürbasyon, uyuşturucu kullanımı veya seks için kullanılabilirler. Dolayısıyla kamusal bir tuvaletle karşılaşmamız, bizden oldukça farklı olabilen ancak en azından bazı bedensel ihtiyaçlarımızı paylaşan insanlarla günlük olarak etkileşime girdiğimiz için bir dizi başkasıyla karşılaşmamız anlamına gelir. (Barcan, 2010, s. 26)

Barcan'ın ifadelerine bakıldığında, coğrafi/kültürel olarak da farklara dikkat çekmek önemlidir. Örneğin, evsizlerin tuvaletleri barınak olarak kullanıp-kullanmamaları da birçok bakımdan yatkinlıklarla tartışılabilir. Dolayısıyla, tuvaletlerin işlevlendirilmesi tarihsel süreçteki dönüşümler, coğrafya, kültür, dönemin gereklilikleri vb. birçok değişken tarafından etkilenen yatkinlıklarla ele alınmalıdır. Bu tez çalışmasında Türkiye'deki kamusal tuvaletler hem bu coğrafyada yaşanan/kültürlenilen insanların yatkinlıkları özelinde hem de dünyadan da çeşitli referans ve tartışmalarla birlikte ele alınacaktır. Tuvalet üzerine yapılan çalışmalar ve tartışmalar genellikle Türkiye dışındandır (tez çalışmasında bundan sonra "tuvalet sosyoloji" olarak ifade edilecektir) ve dolayısıyla bu tartışmalar, Türkiye'de yaşamayı deneyimlemiş olan kişilerin yatkinlıklarıyla ilişkilendirilerek ele alınacaktır. Bu tartışmayı kolaylaştırması

ve çerçeveyi netleştirmesi hedefiyle de konu, Bourdieu sosyolojisi ve mekan sosyolojisi mercekleriyle tartışılacaktır.

2.1 Tuvalet Üzerine Çalışmalar ve Tartışmalar

Sosyolojik olarak kamusal tuvalet üzerine yapılabilecek birçok tartışma vardır. Sosyolojideki birçok alt çalışma alanı, kamusal tuvaletleri farklı açılardan tartışabilecek bilgiye ve soruya sahiptir. Bu konuda George (2008) da kamusal tuvaletlerin ilgisiz kalınamayacak kadar çok malzeme içerdiğini ve birçok farklı kavramla birlikte tartışılabileceğini belirtir:

“Toplum için kamusal tuvaletler gibisi yok. Toplumun içinde değil, dışında olduğu da söylenemez. İhtiyaç duyulan ama nadiren talep edilen... İnsana dair tüm korku ve alışkanlıkların kesiştiği bir yer: endişe, iğrenme, konuşma, süslenme, cinsellik. Toplum tarafından kullanılsa bile toplumun gözünden uzak muğlak mekanlar. Bir sığınma ve sosyalleşme, gereksinim ve suç mekanı... .. Kamusal tuvaletlere ilgisiz kalmak hayata ilgisiz kalmak demektir.” (George’dan aktaran Köylü, 2015, s. 1)

Bu tez çalışması kapsamında tuvaletler bir mekan olarak ele alınmakta ve bu mekanlarda çeşitli toplumsal ilişkiler yoluyla toplumsal cinsiyetin nasıl üretildiğine ve pekiştirildiğine odaklanılmaktadır. Tezin genel çerçevesi oluşturulurken, yapılan literatür taramasında tez kapsamının birçok sosyal bilimci tarafından ortaya konulan farklı tartışmalarla örtüştüğü ve/veya birlikte tartışılabileceği görülmüştür. Ancak tezde de *ilişkisel* bağlamına daha çok oturduğu için ve *habitus, alan, oyun, tahakküm, yeniden üretim, mekanın dönüşümü* vd. kavramlardan dolayı Pierre Bourdieu ve Henri Lefebvre’nin yanı sıra Tuvalet Sosyoloji alanındaki çalışmalara ve ilgili sosyal bilimcilerin görüşlerine daha fazla ağırlık verilecektir.

Türkiye’de tuvalet üzerine yapılan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Ulusal Tez Merkezi’nde “tuvalet” anahtar sözcüğüyle yapılan aramada sadece 39 sonuca ulaşılmaktadır.¹⁶ Hazırlanan çalışmaların genellikle çocukların tuvalet eğitimlerine yönelik çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Çocukların tuvalet eğitimleri dışında ise, ortaya konan

---

¹⁶ Toilet anahtar sözcüğü ile 32, bathroom anahtar sözcüğü ile 26, restroom anahtar sözcüğü ile ise sadece 4 yayına ulaşılabilmektedir.

alışmalar sağlık, tarih ve mimari alanlarında ortaya konulmuştur (Ulusal Tez Merkezi, 2022). Bu alışmalar içerisinde, en detaylı olan çalışmada Köylü (2015) “şehirli ve eğitimli kullanıcıların tuvalet deneyimi”ne odaklanmış, bu bağlamda tasarım odaklı bir doktora tezi kaleme almıştır.

Dünyadaki alışmalar ise, doğrudan tuvaletler üzerine olabileceği gibi, ilişkili olduğu diğer konular üzerinden de çalışılmıştır. *Eğitim, sınıf, psikoloji, mimari, tarih, cinsiyet çalışmaları, suç, sağlık, ocuk gelişimi, sinema, göç, hukuk, insan hakları, yoksulluk* ve birçok çalışma alanında tuvalet üzerine çalışmalar ortaya konulmuştur (Researchgate, Academia, Google Scholar, Ulusal Tez Merkezi, 2022).¹⁷ Bu bölümde detaylandırılmayacak olsa da *engellilik* ve *erişilebilirlik* üzerine birçok çalışmaya rastlanabilmektedir. Cezaevlerindeki tuvaletler ve özelinde kadınların ve LGBTI+’ların tuvaletlere erişimi, hijyen ve güvenlik konuları da ender de olsa karşılaşılan bir diğer çalışma alanıdır.

Tezde odaklanılan kamusal tuvaletler, cinsiyet çalışmaları ve kapsayıcılık konularındaki çalışmalar ise, oldukça farklı coğrafyalarda ve ilgili coğrafyalardaki toplumsal ihtiyaçlar bağlamında ortaya çıkmıştır. Örneğin, Hindistan’da kamusal alanın adaletli paylaşımı, hijyen ve kamusal tuvaletler etrafında örülen şiddet olaylarına yönelik birçok çalışma yapılmıştır (Google Scholar, 2022). İlgili çalışmaların bir kısmının, Hindistan’da kadınların 2012 yılında Hindistanlı kadınlar arasında örgütlenen “Çiş Yapma Hakkı Kampanyası” sonrasında yoğunlaştığı görülmektedir. Çiş Hakkı Kampanyası, kadınların güvenli, hijyenik ve ücretsiz tuvalet talepleri ile örgütledikleri bir kampanyadır ve kadınların kamusal alanda tuvaleti kullanmak için uzun süreler sıra beklemesi, erkeklerin aksine kadınların ücret ödemesi ve tuvaletlerin hijyenik olmaması sorunlarından dolayı ortaya çıkmıştır. Hükümet yetkililerinin ciddiye almadıkları ve kaynak (zaman ve para) ayırmak istemedikleri belirtilmektedir. Kayıtsızlık karşısında örgütlenen kadınların, toplu çiş yapma tehditleri ile yerel yönetimlerden yatırım/düzenleme sözü alınmıştır (BBC, 2015). Kamusal Tuvaletler bağlamında üzerine en çok çalışılan konulardan biri “kamusal alanın adaletsiz

---

¹⁷ İlgili sayfalar, akademik çalışmalara ulaşılabilir sayfalardan birkaçıdır. Bu sayfalarda “tuvalet”, “toilet”, “bathroom”, “restroom” anahtar sözcükleri ile arama yapılarak, ilgili bölüm kaleme alınmıştır.

paylaşımı” bağlamında, kadınlar için yeterince tuvalet yapılmaması ve dolayısıyla kadınların erkeklere oranla daha fazla sıra beklemeleri ile ilgilidir. Molotch’a (1998) göre, kamusal tuvaletlerde kadın ve erkeklere eşit yer ayrılmasını öngören düzenlemeler, uygulamada eşitsizliği gidermeyen soyut bir eşitlik ilkesi olarak tanımlanmaktadır (s. 128). Barcan (2010) ise, cinsiyete dayalı ayrımın asimetrik bir etkisi olduğunun altını çizer. Kabin düzenlemesinin zorunlu kıldığı kadınların tecrit edilmesi ve bireyselleştirilmesi ve kadınlara erkek pisuarına işlevsel bir eşdeğer sağlayacak herhangi bir mekânsal tasarımın olmaması (kadın pisuarları tasarlama girişimlerine rağmen), sözde kadınların iffetini daha güçlü bir şekilde korusa da kadınların işemelerinin erkeklerden daha uzun sürdüğü ve düzenli olarak uzun kuyruklara maruz kaldıklarını ifade eder (s. 29). Bu konu ile ilgili olarak iki deneyimini de şöyle paylaşır:

- (1) Geçenlerde yaşlılar için düzenlenen bir Noel konserinin olduğu gün Sidney'deki büyük tren istasyonundan geçtim. Her yer yaşlı insanlarla doluydu. Kadın tuvaletlerinin dışında uzun bir kuyruk, geniş ana salon boyunca uzanıyordu ki bu, o mekânda alışılmadık bir manzaraydı. Erkekler tuvaletinde ise hiç kuyruk görünmüyordu. Kuyruğun tamamen yaşlı kadınlardan oluşması dışında bunda özellikle yeni bir şey yok. Benim için bu kır saçlı kadınlar topluluğu kırılğınlıktan ve yaşlanmanın zorluklarından bahsediyor gibiydi ve bu durum cinsiyetçi niteliğiyle daha da dokunaklı hale geliyordu. (Barcan, 2010, s. 29-30)
- (2) İkinci olay, New York'taki "Outing the Water Closet" konferansında (bu kitabın ortaya çıkmasını sağlayan olay) sunum yaptıktan bir gün sonra meydana geldi, dolayısıyla tuvaletlerin toplumsal cinsiyet politikalarına karşı her zamankinden daha duyarlıyım. Şehrin ünlü bir konser mekanında bir konsere katıldım ve içeri girdiğimde binlerce müşteriye rağmen sadece bir set tuvalet olduğunu fark ettim. Bu gözlemden yola çıkarak, konser arasında son sürat tuvaletlere koştum, ancak kuyruk çoktan uzamıştı ve yer göstericiler, bir bölmenin arkasında, ara için özel olarak açtıkları, tabelasız ikinci bir tuvalet seti olduğunu duyurdular. Yine koştum ve sadece nispeten kısa bir kuyrukla karşılaştım. Belki on kişi önümde bekliyordu, aralarında hamile bir kadın, yaşlı bir kadın ve çocuklu bir anne vardı. Sohbet, her zaman olduğu gibi, tuvalet hizmetinin bariz eksikliği ve erkekler için tuvaletlerin bariz mevcudiyetine döndü; bu durum, erkeklerin bizim kuyruğumuzu iterek doğrudan odalarına girmelerini gerektiren dar giriş holü tarafından daha da belirgin hale getirildi; çoğu, çok bariz olan ayrıcalıklarından oldukça utanmış görünüyordu. Tuvaletlerden çıktığımda kadınların oluşturduğu kuyruk birkaç yüz kişiyi bulmuştu ve aranın bitmesine beş dakika kalmıştı. (Barcan, 2010, s. 30)

Toplumsal Cinsiyet rolleri ve toplumsal inşası, kadınlara birçok özellikle birlikte birçok sorumluluk da yüklemiştir. Birçok coğrafyada, politika yapıcılar mevcut kamusal tuvalet düzenlemelerinin eşit olduğunu iddia ediyor olsalar da eşitlik politikalarında adil paylaşımın ve mimarinin önemli bir etkisi vardır. Dahası, idrar yapma imkanındaki bu azalma, kadınların bebek, çocuk ve yaşlıların bakımında sıklıkla üstlendikleri rol; hamilelik sırasında artan idrar yapma ihtiyacı ve belki de seri doğumun idrar tutma üzerindeki az konuşulan etkisi gibi, kadınların daha ulaşılabilir ve daha erişilebilir tuvalet olanaklarına olan ihtiyacını artıracı kadın biyolojisi ve toplumsallığının diğer yönleriyle de birleşmektedir (Barcan, 2010, s. 29).

Toplumsal Cinsiyet eşitsizliğinin yıkıcı etkisi, bir önceki paragraftakilere ek olarak, *yaşanılan coğrafyadan kaynaklı zorunluluklar, yaş, engel durumu, özgürlüğünden yoksun olup-olmama, sosyo-ekonomik durum, sağlık durumu, cinsiyet kimliği, cinsel yönelim, cinsiyet dışı vurumu* gibi birçok farklı özellik/durum ile birlikte (kesişimsellik olarak tanımlanabilir) daha da derinleşmektedir. Örneğin, engelli tuvaletleri bir tartışma konusu iken, engelli kadın tuvaletleri başka bir tartışma konusudur. Kesişimsellik yoluyla ele alındığında, ihtiyaçların çoğulluğu ve ihlallerin karmaşıklığı ile derinliği görülebilmektedir. Dünyanın birçok bölgesinde halen tuvaletlere erişimin kendisi ana bir problemdir. Birleşmiş Milletler 2013 yılında 19 Kasım tarihini *Dünya Tuvalet Günü* olarak belirlemiştir (World Toilet Day, 2022). Bu tarih dünyadaki tuvalet, altyapı ve su eksikliklerinin gözlemlenmesi, raporlanması ve sorunun ortadan kaldırılması için bir savunuculuk alanı yaratmaktadır. Birleşmiş Milletlerin 2021 raporlarına göre, Dünya’da 3,6 milyar insan tuvalete erişememektedir. Bu bölgelerdeki insanların tuvalete erişememesi başta sağlığı tehdit eden bir hale dönüşmektedir. Kadınlar ve kız çocukları hem sağlık açısından hem de güvenlik açısından risklere en açık grupları oluşturmaktadır. 2014 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri, tuvaletlerin mevcut durumunu ve yarattığı riskleri, “dünya çapında her üç kadından birinin güvenli tuvalete erişimi olmadığı için, kadınların ve kızların sadece bir temizlik tesisi olmadığı için saldırı ve tecavüz riski altında kalmamasını sağlamak için açık dışkılamaya son vermek ahlaki bir zorunluluktur” şeklinde ifade etmektedir (BM, 2014).

Tuvalete erişememe, sadece gelişmemiş ülkelerin sorunu değildir. Son yıllardaki savaş durumlarından kaynaklı olarak artan mülteci göçlerinin sonucunda, birçok mülteci kampı oluşturulmuştur. Kampları sadece mülteci kampları olarak değil, mevsimlik tarım işçilerinin, Romanlar gibi göçebe toplulukların kamplarını da dahil ederek düşünmek ve onların da benzer sorunlar yaşadıklarına işaret etmek gerekir. Bu alanlardaki en büyük sorunlar sağlık, hijyen ve güvenlik sorunudur.¹⁸ Mülteci ve sığınmacılarla çalışan BM organı UNHCR, risklerin özellikle kız çocukları ve kadınlara yöneldiğinin altını, “kadınlar ve kız çocukları bazı toplumlarda sadece toplumsal cinsiyetleri nedeniyle her gün ayrımcılık ve şiddete maruz kalmaktadır. Su almak ya da tualete gitmek gibi çok sıradan bir eylem kadınlar ve kız çocuklarını tecavüz ve istismar riskiyle karşı karşıya bırakabilmektedir” cümleleriyle çizmektedir (UNHCR Türkiye, 2022). Farklı coğrafyalarda da cinsiyetli tuvaletlerin kız çocuklarının ve kadınların toplumsal katılımları için önemine dair çalışmalar yer almaktadır. Bu tartışmalar risk altındaki gruplarda olduğu gibi hijyen, güven hissi ve cinsel tacizden korunmak ile ilgilidir (Washmatters, 2019).

Kamusal tuvaletler ve cinsiyet ilişkisine dair çalışmalar, kadınların ve erkeklerin tuvaletlere adil erişimlerinin ve farklı coğrafyalarda kadınların ve kız çocuklarının yaşadıkları sorunların yanı sıra heteronormatif olmayan cinsiyet kimlikleri bağlamında da tartışılmaktadır. LGBTİ+ bireylerin tuvaletlere erişimlerine dair çalışmalar, özellikle cinsiyet dışavurumu olarak heteronormatif kalıplara uymayan cinsiyet kimliklerine (transgenderlar başta olmak üzere, feminen ve maskülen cinsiyet dışavurumu) ve bu kimliklerinin deneyimlerine ve mücadelesine odaklanmaktadır. Başka bir deyişle, trans aktivizminin yükselmesiyle birlikte, dış görünüş olarak da çoğunlukla “aziz

---

¹⁸ 2018 yılında sosyolog, yönetmen ve senarist Ferzan Özayaşar tarafından çekilen Tuvalet (The Toilet) isimli kısa film, sığınmacı kadın işçilerin kamplarda yaşadıkları tuvalet, hijyen ve güvenlik sorununa odaklanıyor. Yönetmen filmin sonunda şu soruyu soruyor: “Sadece Adana’da 4 bin 335 sığınmacı kadın tarım işçisi, ışıklandırma, hijyen ve güvenlikten yoksun çadır alanlarında yaşam mücadelesi veriyor, taciz ve tecavüz korkusundan dolayı, geceleri tek başına tualete dahi gidemiyor. Tualete gitmek sizin için en son ne zaman bu kadar zor olmuştu?”

sınıflandırmaya”¹⁹ uymayan transların tuvalet alanına erişimi ve tuvaleti kullanırken yaşadıkları dışlayıcı tutumlar, tuvaletlerin cinsiyetleri üzerine ciddi anlamda düşünme gerekliliğini doğurmuştur. Queer tuvaletler ile ilgili olarak özellikle Amerika ve İngiltere’de birçok çalışma yapılmıştır. Trans aktivizm hareketi birçok kampanya yürütmüş, özellikle karar alıcılara baskı uygulamayı hedeflemişlerdir. Obama 2015 yılında bir direktif yayınlanarak, transların istedikleri tuvaleti seçme hakları olduğunu özellikle okul gibi alanlarda bu haklarını kullanabilmeleri için yönetimlerin önlemleri almalarının altı çizilmiştir. Yine trans kapsayıcı bir yaklaşım olarak Beyaz Saray’da cinsiyetsiz tuvalet inşâ edilmiştir (Time, 2017). Bu yıllar, trans aktivizmi ile ilgili birçok çalışmanın yapıldığı yıllardır. Translar için güvenli tuvalet görselleştirmesi (BBC, 2020) farkındalık videoları (Youtube Aramaları, 2020), diziler (Kinky Boots: Just Pee, 2020) ile birlikte örgütlülük kapasiteleri artmıştır. Okul tuvaletleri ve trans kapsayıcılık ile ilgili kaynak dokümanlar hazırlanmıştır (Genderspectrum, 2020). Yine bu yıllarda, cinsiyetli tuvaletlerin ayrımcılık olduğuna dair mahkeme kararları da bulunmaktadır (BBC, 2016). Ancak 2017 yılında Trump tarafından bu direktiflerin uygulanmasına son verilmiştir ve Amerika’da bu karar sadece “tuvalet” üzerinden değil, Trump’un bütün trans aktivizme yönelik tutumu olarak değerlendirilmiştir (Time, 2017). Şaşırmayacağı üzere, sadece yönetim düzeyinde değil, tabanda da karşıt hareketler bulunmaktadır. Örneğin, yine Amerika’da cinsiyetsiz tuvaletlerin kadınların var olan alanlarını daralttığıyla ilgili karşıt hareketler de bulunmaktadır (Nationalreview, 2019).

Literatür incelendiğinde, queer tuvaletler ile ilgili olarak en kapsamlı kaynağın Sheila L. Cavanagh’ın *Queer Banyolar: Cinsiyet, Cinsellik ve Hijyenik Hayal Gücü* kitabı olduğunu söylemek mümkündür. Cavanagh, kamusal tuvaletler ve toplumsal cinsiyetin kesişimi ve LGBTİ+ bireyleri nasıl etkilediği üzerine çalışmıştır. Queer ve transların “yanlış” tuvaleti kullandıkları iddiasıyla uğradıkları tacizler, cinsiyetsiz

---

¹⁹ Cooper ve Oldenziel (1999) tarafından ortaya konulan, “cheristed classification” kavramının doğrudan çevirisi “el üstünde tutulan” olarak kullanılabilir. İlgili kaynağın tamamı incelendiğinde, bu kavramın “aziz sınıflandırma” olarak çevirisinin de konu bağlamında daha uygun bir çeviri olacağı değerlendirilmiştir.

tuvaletler için yürütülen kampanyalar ve cinsiyetlendirilmiş tuvaletlerin köklerini tartışmaya çalışmaktadır. Cavanagh, Kuzey Amerika'nın belli başlı şehirlerindeki LGBTI+ ve interseks insanlarla yaptığı 100 görüşmeye dayanarak, queer ve trans topluluklarının kamusal tuvaletlerin katı cinsiyetçi ve heteronormatif bileşimine meydan okuma yollarını araştırmıştır.²⁰ Queer çalışmaları, trans çalışmaları, psikanaliz ve Foucault'nun çalışmalarından teorileri birleştiren Cavanagh, kültürel boşaltım politikalarının toplumsal cinsiyet ve cinselliğin düzenlenmesiyle yakından ilişkili olduğunu savunmaktadır. Daha kapsayıcı bir kamusal tuvalet hayal etmek için öneriler de sunan *Queer Banyolar* kitabı, birçok çalışmanın ortaya çıkmasına da ön ayak olmuş olması açısından oldukça önemlidir. Cinsiyetsiz, queer veya trans dostu tuvaletler, birçok çalışmada tuvaletlerin planlanması ve tasarımı tartışmaları içerisinde, *kapsayıcılık* ve *toplumsal hayata katılım* bağlamında ele alınmıştır (Barcan, 2010, s. 33; Kogan, 2010, s. 164-165; Serlin, 2010, s. 182; Kathryn ve Meghan, 2007, s. 271-294; Herffman, 2018, s. 215-237). Kapsayıcı tuvaletlerin yanı sıra, kampüslerde cinsiyetsiz tuvaletler ve transların tuvalet deneyimlerine ilişkin çalışmalara rastlanmaktadır (Gershenson, 2010, s. 191; Head, 2010, s. 208). Kapsayıcı kamusal tuvalet tasarımı, özellikle transların yanı sıra lezbiyen, gey ve biseksüel insanlar için de önemlidir. İkili cinsiyet rejimine göre planlanmış kamusal tuvaletler, *toplumsal cinsiyet arzında*²¹ karmaşıklığa veya belirsizliğe izin vermez (Solomon, 2013, s. 19). Cinsiyetsiz (veya herkes için) kamusal tuvaletlerin olmaması, fiziksel olarak normatif cinsiyet kategorilerine uymayan tüm insanların sağlık ve güvenliğinin önündeki önemli bir engeldir (Molotch, 2010). Cavanagh da kamusal tuvaletlerde trans bireylerin en önemli endişesinin *mahremiyet, saygınlık ve taciz edilme olasılığı* olduğunu belirtmektedir (Cavanagh'dan aktaran Bangor Daily News, 2011).

---

²⁰ "Meydan okuma" ifadesi de ilgili tez çalışması kapsamında altının çizilmesi gereken kavramsallaştırmalardan birisidir. Kabinden çıkmak/açılmak (*come out of the closet*) tabirinde olduğu gibi, "yanlış" olan tuvaleti kullanmanın ve bunu dönüştürmeye çalışmanın kendisi de bir açılma/meydan okuma olarak önemli bir mücadele alanı açmaktadır.

²¹ Solomon tarafından kullanılan "gender presentation" ifadesi, toplumsal cinsiyet arzı olarak çevrilmiştir.

2.2 Cinsiyet Tartışmaları Bakımından Tuvaletler

Günümüzde cinsiyetlendirilmiş tuvaletler, ikili cinsiyet rejimi bağlamında “alışlagelmiş” ve de yine tuvaletin uyandırdığı diğer hisler bağlamında birçok alana göre çok fazla tartışılmıyor olsa da toplumsal cinsiyet tartışmaları bağlamında oldukça önemli bir *sosyal alan* olarak karşımıza çıkıyor. Sadece ikili cinsiyet gözlüğüyle tartışıyor olsak dahi, kadınlar ve erkekler arasındaki birçok eşitsizliğe ve toplumsal cinsiyet ezberine dair birçok tartışma yürütebileceğimiz tuvaletlere, queer teori gözlüğüyle baktığımızda, daha da derinleşen ve görünürlüğü oldukça az olan bir *oyun alanı* ile karşılaşacağımızı söylemek mümkündür.

2.2.1 Tuvalet ve cinsiyet kimliği

Tuvaletlerin tarih boyunca içinde bulunduğu dönemin özellikleriyle birlikte işlevlendirilmiş ve bir sosyal alan olarak var olmuştur. Bir diğer konu ise, kamusal alanın önemli bir parçası olan tuvaletlerin nasıl kurgulandığına ve kapsayıcılığına dair tartışmadır. Dolayısıyla, tuvaletlerin cinsiyet kimlikleri ile ilişkisi tartışılırken tuvaletlerin günümüzdeki işlevlerine ve günümüzdeki cinsiyet/cinsiyet kimliği/cinsellik tartışmalarına odaklanmanın öneminin altını çizmek önemlidir. Bu konuda literatüre bakıldığında, çalışmaların daha çok diğer mekanlara odaklandığını ve tuvalet odağında sınırlı çalışma olduğunun altını da bir kez daha çizmek önemli olacaktır.

Cavanagh'a göre, erkekler ve kadınlar için ilk ayrı tuvalet olanakları 1739'da Paris'teki bir baloda ortaya çıkmıştır (Cavanagh'dan aktaran Bangor Daily News, 2011). O zamana kadar, kamusal tuvaletler, var oldukları gibi, genellikle cinsiyetten bağımsızdır veya yalnızca erkekler için işaretlenmiştir. Kadınlar için, ilk tuvaletlerin bir baloda ortaya çıkması da şaşırtıcı değildir. Bourdieu'nün (1999) sermaye anlayışına göre “yeni konumlara ilk yönelenler, ekonomik, kültürel ve toplumsal sermaye bakımından en zengin olanlardır” (s. 395). Bir parantez olarak, tezin bundan sonraki tartışmalarında cinsiyet ve sınıf tartışmaları birbiriyle oldukça fazla konuşacak ve birlikte tartışılacaktır. Amerika Birleşik Devletleri'nde cinsiyet ayrımını yasalaştırmaya yönelik ilk çabalar, işyerlerinde kadın tesislerinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Kamusal alanda cinsiyetlendirilmiş tuvaletlerin yaygınlaşması 1887 yılındaki yasa

değişiklikleri ile Britanya’da ortaya çıkmıştır (Kogan, 2010, s. 145).²² Kadınların toplumsal hayata katılmaları ile, kadınlar için de düzenlemeler yapılması zorunlu hale gelmiştir. Brighton Üniversitesinden Browne (2014) da tuvaletler ve cinsiyet konusu ile ilgili olarak, tuvaletlerin kadınların biyolojik ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamadığı görüşü ile kadınlara özel tuvalet yapma fikrinden hareketle cinsiyetlendirilmiş tuvaletlerin ortaya çıktığını belirtmiştir (s. 332). Greed’e (2010) göre, bu ihtiyacın birden ortaya çıkmadığını tahmin etmek çok da zor değildir. Kadınlar için kamusal tuvaletlerin ortaya çıkmasının gecikmesinin temel sebeplerinden biri de erkekler tarafından bir kadının kamusal alanda nereye idrar yaptığını bilmenin/hayal etmenin rahatsız edici olması ve bu durumdan erkeklerin utanmasıdır (s. 117-142). Yani erkek egemen sistem, kadınlar ile bir alanı paylaşacakları zaman dahi yine kendileri ve ihtiyaçları odaklı düşünür ve karar verirler. Aslında tuvaletler, bütün diğer sosyal alanlar gibi erkeklerin, kadınların yaşamları ve bedenleri üzerinde söz sahibi olma taleplerinin gündeme geldiği (hatta bir iktidar stratejisi olarak, gündeme dahi gelmediği) derin iktidar alanlardan biridir.

Tuvaletlerin ikili cinsiyet yaklaşımı bağlamında ayrıştırılması, cinsiyet kalıplarına uymayan bütün diğer insanlar için zorlayıcıdır. “Yeterince” erkek veya kadın olmayan herkes bu tuvaletlerde “yeterince” kadın ve erkek olan “mekânın asıl sahipleri” tarafından dışlanma ve kötü muameleyle maruz kalma ile karşı karşıya kalabilirler.²³ Cinsiyetsiz tuvalet mücadelesi de tam böyle bir noktadan trans aktivizmi kapsamında karşımıza çıkan bir tartışma ve çalışma alanıdır. İktidar sahipleri, tuvaletler de dahil her alanda hem egemenliklerini hem de cinsiyetlerle ilgili kategorileri güçlendirmek için ikili cinsiyete ilişkin toplumsal kurguları pekiştirme gayesindedirler. Tuvaletler ilgili olarak, Cooper ve Oldenzel (1999) çalışmalarında konuyla ilgili “aziz sınıflandırma” tabirini kullanırlar ve patriyarkanın bütün mikro düzenlerden yarattıkları makro düzene işaret ederler: “Tuvaletler, bütün pratikleri ile var olan

---

²² Yazar, 19. Yüzyılın sonundan daha önce de cinsiyetlendirilmiş tuvaletlerin görüldüğünü ancak kamusallaşmasının, 1887’de Massachusetts’de, kadın çalışanların bulunduğu işyerlerinde kadın tuvaletlerini zorunlu kılan bir yasa aracılığıyla yaygınlaştığını belirtmektedir.

²³ Tezin üçüncü bölümünde “Kamusal Tuvaletler ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet” bölümünde saha bulgularıyla birlikte detaylandırılacaktır.

bütün ‘sosyal kategorileri koruyan’ ve yaşamı şekillendiren egemenlerin ‘aziz sınıflandırmalara’ katkı sağlayan alanlar görevini görmektedir” (s. 7-41). Derinlemesine görüşmelerde, Trans Kadın görüşmeci de cinsiyet dışavurumu ve cinsiyet performansı olarak kendisini normatif (ilgili anlatıda kadın olarak) tanımlamaya başladıktan sonra, tuvalet deneyiminin daha rahat bir pratiğe döndüğünü belirtmektedir.

Trans olarak açıldıktan sonra biraz daha böyle artık şey hani, biraz daha belirgin olmaya başladı. Kafamda daha netleşmeye başladı bu kumsal tuvaletleri kullanma meselesi biraz daha rahat hissetmeye başladım kendimi açıkçası özellikle hani 2018 Eylül’den itibaren performans olarak dışarıya yansıttığım görüntü olarak da bir kadın olarak yaşamaya başlayınca çok rahat kullanmaya başladım tuvaletleri ve hani istediğim zaman ve ihtiyacım olduğu herhangi bir anda çok rahat bir şekilde çekinmeden gidebiliyordum. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

2.2.2 Homososyal alanlar olarak kamusal tuvaletler

Tuvaletlerin ayrıştırılması, erkeklerin kendi homososyal alanlarını kurması ve bu alanlarda hegemonik erkekliği güçlendirmeleri bağlamında bir tartışma konusu olmanın yanı sıra, erkeklerin erişemedikleri ve gizli kalan kadınlar tuvaletine merakları bağlamında da tartışmaya değerdir. Çünkü bir erkek için kadınlar tuvaleti iğrenme, utanç ve rahatsız edici olmasının yanında kadın bedeninin “çıplak” bir şekilde varlığını sürdürdüğü ve kendisi için “yasak” olan bir alandır. Dolayısıyla, tuvaletlerin cinsiyet/cinsiyet kimliği/cinsellik ilişkisini incelemek için ayrı ayrı ve birlikte cinsiyetlendirilmiş tuvaletlere (yani kadınlar tuvaletine ve erkekler tuvaletine), her bir cinsiyetlendirilmiş tuvalette var edilenlerin hegemonik erkeklik bakış açısından diğer tuvaletteki cinsiyet kimliklerine bakış açılarına ve de cinsiyetsiz tuvaletler ile ilgili temel tartışma alanlarına bakmak önemli olacaktır. Özellikle erkeklerin, erkekler tuvaletinde daha “gergin” bir süreç yaşamaları ve bunun homoseksüellik korkusu ile ilişkisinde tuvaletlere yüklenen anlamların işaret ettiği bir dişil mekan öğretisinin de olduğunu söylemek mümkündür. Bununla ilgili olarak Mumford (2013) Mısır’daki “ev” hiyerogliflerinin “anne” simgesi anlamına geldiğini belirtmiş ve temsil mekânlarının da insana ve bedene özgü bir şekilde anlam ifade ettiğinin altını çizmiştir (s. 25) Tuvaletler, Bourdieu’nün (2015) de “tutarlı karşıtlıklar şeması” analizinde dişil olarak okunabilmektedir (s. 25).

İkili cinsiyet yaklaşımı bağlamında üretilen tuvaletler homososyal alanlardır. Homososyal kavramı, Bourdieu tarafından “Cinsiyetlerin kendi aralarında oluşturdukları topluluklar yoluyla davranışlarını meşrulaştırmalarını ifade eder.” (Bourdieu’dan aktaran Onur ve Koyuncu, 2004, s. 32) olarak tanımlanmaktadır. Lipman-Blumen ise, aynı cinsiyetin beraberlik için aranması ve tercih edilmesi, aynı cinsiyetten kişilerin birbirleri gibi performanslar sergileme istekleri olarak tanımlamıştır. Lipman’a göre, homososyalliğin iki boyutu vardır: fiziki ve sembolik boyutlar. Tuvaletler bu anlamda, (kahvehane, yurt vb. gibi) diğer homososyal mekanlardan sembolik boyutuyla farklılık gösterebilmektedir. Tuvaletlerde, tuvaletleri kullanan grup arasında herhangi bir tanışıklık yoksa, iletişim kurulmaktan kaçınılabılır. Bu durumun farklı sebeplerle değişiklik gösterebileceğini düşünmek mümkündür. Örneğin, yapılan derinlemesine görüşmelerde, erkekler tuvaletinin özellikle alkollü mekanlarda “daha az gergin” ve erkekler tarafından daha kolay iletişim kurulan, birbirlerine şakalar yaptıkları, bazı durumlarda temas etmekten de çekinmedikleri bir ortama dönüşebildiği görülmüştür. Ancak alkollü mekanlar dışında, genellikle bu açık iletişimsizliğe rağmen, tuvaletler yine de fiziki olarak tam anlamıyla bir homososyal alandır. Kamusal tuvaletleri daha geniş anlamıyla, sadece “kamusal tuvaletler” olarak değil de kamusal alanlardaki bütün tuvaletler (iş yeri tuvaletleri, AVM tuvaletleri, belirli bir zümreye ait insanların ortak tuvaletleri vb.) düşünürsek, zamanla tanışıklıktan kaynaklı olarak iletişimin arttığını, yani sembolik olarak da homososyal alanların yeniden inşa edildiğini söylemek mümkündür (Lipman’dan aktaran Onur ve Koyuncu, 2004, s. 39-42). Bütün bu tartışmaların yanında, tuvaletlerde erkeklerin sessiz iletişimlerine odaklanmak ve homososyal alan kurulumunu bu boyutuyla da düşünmek önemli olacaktır. Bu tezin “tuvalet iletişimi” bölümünde, “kışlalarda tuvalet kapısı arkası yazıları” tam olarak bu sessiz iletişime birer örnek olarak karşımıza çıkacaktır.

Homososyal mekanlar, Bourdieu’nün deyimiyle esas maskülenliğin sergilendiği alanlardandır. Erkekler burada kendi egemenliklerini kurar, pekiştirir ve rahatlıkla kendi özlerini yaşarlar. Kadınlar ve “yeterince erkek” olmayanlar bu alan için bir tehdittir. Bird (1996), homososyal alanların hegemonik erkekliğe olan katkısını tartışırken üç kavramdan bahseder: *duygusal ayrılma, rekabet ve kadınların cinsel*

metalaştırılması (s. 120-132). Tuvaletler bu anlamda da homososyal bir alan olarak hegemonik erkekliği güçlendiren mekanlardır. Derinlemesine görüşmelerde, bir görüşmecinin erkekler tuvaleti deneyimi üzerinden çizdiği çerçeve de homososyal alan tanımına oldukça uymaktadır:

Erkekler tuvaletinin bir kere bir iktidar yarışının, hiyerarşi yarışının en temel alanı olduğunu çok iyi biliyorum. Yani, şöyle ki pisuarlarda sen yapmıyorsundur belki ama yapan bir sürü insan var tanıyorum, biliyorum. Erkekler o anda bile birbirlerinin penisine bakarak kendi içselleştirilmiş, o hegemonik duygularını, o erkeklik duygularını, ‘baak benim penisim’, ‘ulan onunki çok iyiymiş ya’, ‘onunki kaç cm?’ ‘benimki bilmem ne kadar’ gibi oradan bile bir şey kurabilirler, kurabilirler değil, kuruyorlar da. O birbirlerine, o penislerini... çok kör göze parmak şeklinde değil, ‘hadi gel penislerimizi yarıştıralım’ şeklinde değil ama alt metinde birbirlerinin penislerine bakarak bile o kendi durumlarını var edebiliyorlar, yaşayabiliyorlar. Bunu çok görüyorum, çok net farkındayım. Bunu sadece tuvaletler için değil, erkeklerin soyunma alanları tamamen yalnız kaldıkları alanlar için de böyle, hamamlar için de böyle. Erkeklerin bir araya gelip, soyutlanabildikleri tüm alanlarda, anlarda konuşulan temel konulardan birinin gerçekten penis, penis boyutu ve onun işlevi olduğunu çok iyi biliyorum. Çok uzun süre yaşamış ve deneyimlemiş biri olarak söylüyorum. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Homososyal alan tartışması yaparken, erkekler tuvaletinin yanı sıra kadın tuvaletlerine de bakmak, hegemonik erkekliğin sadece biyolojik olarak erkek olanlarla ilişkili olmadığını anlamak açısından önemli olacaktır. Hegemonya, kadınlar tuvaletinde de güç sahipleri tarafından “kendilerine benzemeyenlere” başka bir deyişle “yeterince kadın” olmayanlara yönelik bir baskı unsuru oluşturabilir. Çalışmasında kadınlar tuvaletini inceleyen araştırmacı Kate Browne (2004), kadınlar tuvaletinde kadınlardan beklenen görünüm ve performanslara sahip olmayanların şiddete uğradıklarını ve alanın dışına çıkarıldıklarına dair anlatılara araştırmasında geniş bir şekilde yer vermiştir. Örneğin, bir katılımcı, deneyimini “dış görünüşümün erkeğe benzediği gerekçesiyle, beni tacizci olarak damgalayıp, önce beni kadınlar tuvaletinden dışarı çıkarmak istediler, sonra güvenlik desteğiyle çıkardılar. Kadın olduğuma dair beyanım işe yaramadı.” şeklinde ifade etmiştir (s. 335-338). Bu deneyimden yola çıkarak, eril tahakkümün sadece biyolojik cinsiyet ile ilişkili olmadığını, homososyal alanlarda yeniden üretilen tahakküm ilişkilerinin ve dolayısıyla hükmeden-hükmedilen ilişkilerinin bir sonucu olarak güç odağında performe edilmekten çekinilmeyen yatkinlikler olduğunu söylemek yanlış

olmayacaktır. Bu noktada habitusların yeniden üretilmesi ile mekanın yeniden üretilmesi arasında oldukça güçlü bir ilişki vardır. Dolayısıyla tuvaletleri bir mekan olarak da anlamaya ve tanımlamaya çalışma çabası, tahakküm ilişkilerini bir bütün olarak tartışmaya da alan açacaktır.

2.3 Mekan Tartışmaları Bağlamında Kamusal Tuvaletler

Henri Lefebvre, mekanları “üretilen, tahakküm altına alınan ya da tahayyül edilen” yerler olarak tanımlar (Lefebvre’den aktaran Kurtar, 2020, s. 7) Tuvaletleri sadece tuvalet olarak algılamak, insanların farklı sebeplerle çokça vakit geçirdikleri ve yaşam alanlarının düzenlenmesi bağlamında oldukça kritik olan bir mekanı değersizleştirmek olacaktır. “Tuvalet nasıl bir mekandır?” sorusuna verilebilecek birçok cevap bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında tuvaletler, soyut mekan, çelişkili mekan, geçiş mekanı, anonim mekan, mekânsal üçlü, tartışmalı mekan, muğlak mekan gibi mekan tanımlamalarıyla anlaşılmaya ve tanımlanmaya çalışılmaktadır. Kavramların bazıları, tartışılan konuya katkı sağlama potansiyelinin yüksek olmasından kaynaklı olarak özellikle detaylandırılacaktır.

Barcan (2010) ise mimarlığı “bedenle doğrudan ilişki kuran bir sanat” (s. 25) olduğu önermesi ile yola çıkar ve tuvalet tartışmalarına bu önermeyi kabul ederek başlar. Dolayısıyla mekan üzerine düşünmek ve mekan tartışmalarından yararlanmanın Bourdieu’nün *cinsiyetlendirilmiş bedenler, cinsiyetlendirilmiş mekanlar ve cinsiyetlendirilmiş habitus olarak “cinsiyet”* tartışmalarını ve de Inglis ile Holmes’un tuvalet habitusu kavramı çerçevesindeki tartışmalarını güçlendireceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Tuvaletleri anlayabilmek için, farklı mekan adlandırmaları yapılmıştır. Kamusal tuvaletler için Leong (2015) ise, “anonim alanlar” ifadesini kullanır. Negt ve Kluge’nin “çoklu kamusal alan”²⁴ kavramından hareketle de Barcan (2010) tarafından tuvaletler

---

²⁴ “Çoklu kamusal alan” kavramı ile kamusal alan kavrayışının yekpare ve homojen bir bütünlük oluşturmadığı vurgulanmaktadır. Zira kamusal alan başlangıçtan itibaren çeşitli kamuların birbiri ile mücadelesini ve rekabetini içermektedir.” (Negt ve Kluge’den aktaran Çetin, 2006, s. 7-8)

için “çoklu alan” kavramı kullanılmıştır. Barcan (2010) aynı zamanda tuvaletler için “tartışmalı” ve “muğlak” ifadelerini de kullanmıştır:

Muhtemelen farklı sosyal grupların çoğu zaman birbiriyle çelişen ihtiyaçlarını karşılayacak tek bir alan yoktur, çünkü tüm insanları neyin rahat ve güvende hissettireceği konusunda ne prensipte ne de somut olarak kolay bir uyum vardır. Bu nedenle kamusal tuvaletler kaçınılmaz olarak tartışmalı alanlardır. Dolayısıyla kamusal tuvaletler sadece muğlak ve tartışmalı mekanlar değil, aynı zamanda birçok ihtiyaç ve pratiğe ev sahipliği yapmaları anlamında çoklu mekanlardır. ... Mühürlenmiş beden, kendini serbest bırakmak için mühürlenmiş alanlara ihtiyaç duyar ve yine de mühürlenmiş alanların kendileri korku üretir. Arzular da üretirler ve bazı arzular, özellikle de toplumsal olarak sınırları aşan arzular, daha fazla korku üretir. Bedenin asla kapatılamaması gibi, mekanlar da asla kültürel olarak kapatılamaz ve kamusal tuvaletler psikolojik ve sosyal olarak muğlak mekanlar olarak kalır. ... Özetle, kamusal tuvaletler bir dizi ayırt edici mekansal niteliğe sahip olarak nitelendirilebilir: çoklu, tartışmalı, muğlak mekanlar ve yüksek duygulanım ve duygusal yük mekanlarıdır. (s. 26-28)

Lefebvre’nin kavramsallaştırmasıyla *soyut mekan* olarak da tabir edilebilecek olan kamusal tuvaletlerin bütün detayları düzen isteyen erkin, yine bir disipline aracı olmanın yanı sıra birikim süreçleri ve sermayeye tabi olarak erkin ve sermayenin verdiği yönle şekillenen kurumsal bir özellik taşımaktadır. Bir mekan olarak tuvaletleri tanımlamaya çalışma sürecinde ayrıca Bourdieu’nün *mekân, uzam, yer, alan ve yeniden üretim* kavramlarını da iyi okumak ve içerisinde yer alan kavramların tuvalet kavramsalı etrafında nasıl örüntülediğine bakmak; mekanın üretimi ve etrafındaki örüntüleri anlama çabasıyla Lefebvre’nin soyut ve çelişkili mekan kavramsallaştırmasını tuvaletler üzerinden okumak; ayrıca Mumford’un ve yine Bourdieu’nün *cinsiyetli mekanlara* dair tespitlerinden yararlanmak önemli bir çerçeve sunacaktır.

2.3.1 Mekan - uzam – alan – yer

Sosyoloji çalışmalarında hangi kavram olarak karşımıza çıkarsa çıksın, *topus* toplumsal olaylarla ilişkilidir (Bourdieu, 1993, s. 250). Birçok farklı sosyal bilimci, *topus* etrafında dönen tartışmaları ve ilişkileri ele almıştır. Bu tartışmalar, bütün toplumsal hareketlerin hafızasına eşlik eden *topusun* da hafızasına ve dolayısıyla etkisine işaret etmektedir. Bu bölümde özellikle kamusal tuvaletler tartışmasına katkı sağlaması bakımından *toplumsal uzam* kavramını öne çıkaran Bourdieu’nün (2006)

kavramsallaştırmalarına bakmak önemli olacaktır. Uzam kavramı, toplumsal ilişkiler ve şeyler arasında bağlantılar olmaksızın dünyanın algılanmasının mümkün olmadığına işaret etmektedir (s. 49). Bourdieu (1993) toplumsal uzamı üç parçada ele alır: *toplumsal uzam, fiziksel uzam ve şeyleşmiş toplum uzamı* (Bourdieu (1993)'dan aktaran Fırat, 2014, s. 17). Bu tez çalışması çerçevesinde toplanan bütün veriler ve tartışmalar da tuvaletlerin bu üç uzamı üzerinden bir çerçeve koymayı hedefler. Özellikle tuvalet habitusu çerçevesinin toplumsal uzam ve şeyleşmiş toplum uzamındaki karşılığı, tezin tam da mercek tutmaya çalıştığı anlam bütününe işaret etmektedir.

Tuvaletleri, Bourdieu'nün sosyal alan (social field) kavramından yola çıkılarak *tuvaletlerin işlevinin nasıl dönüştüğüne, toplumsal düzen ve paylaşımdaki rolüne ve asıl sahiplerinin kimler olduğuna; tuvaletlerin ve ilişkili bütün konuların bireyler, toplumsal gruplar ve kurumlar arasındaki güç ilişkilerindeki rolüne bakmak, irdelemek ve diğer sosyal alanlarla ilişkisini tanımlamaya çalışmak*²⁵ çerçevesinde analiz etmeye çalışmak oldukça önemli olacaktır.

2.3.2 Soyut mekan

Kamusal tuvaletler, mekan tartışmaları kapsamında Lefebvre'nin kavramsallaştırmasıyla soyut mekan olarak tanımlanabilir. Bu mekanlar, devlet tarafından sınırları belirlenen, devletin bir disiplin icra aracı olan, ayrıca sermayenin bir parçası olarak sermayenin verdiği yöne göre dönüşen mekanlardır. Kamusal tuvaletlerin varlığı siyasaldır, dolayısıyla kurumsal bir yapıdır (Lefebvre, 2014, s. 123). Kamusal tuvaletlerin özellikle modernleşmeyle birlikte, evin dışında olan tuvaletlerin evlerde önce evin içine sonra da temizlik ile eşleşen banyoların içerisine girmesi, yine Lefebvre'nin (2014) *yaşam alanı* olarak soyut mekanları tanımlamasına benzemektedir (s. 124).

Lefebvre (2014), soyut mekanların amacının, anlamının ve görünümünün homojen olsa bile aslında homojen olmadığına vurgu yapar. Onları, bir çatışma ve tüketim-

---

²⁵ Spor alanını, "Spor Medyasında Hegemonik Erkekliğin (Yeniden) Üretimi: 'Delikanlı Gibi Yaşayın, Delikanlı Gibi Oynayın'" makalelerinde "sosyal alan" kavramı ile tanımlayan Hacısoftaoğlu ve Koca'dan esinlenilmiştir.

Üretim alanı olarak tanımlar.  unsura (oluşturucuya) dikkat çeker: *geometrik oluşturucu*, *görsel oluşturucu* ve *fallik oluşturucu*. Cinsiyetlendirilmiş kamusal bu üç oluşturucu baēlamında deēerlendirildiklerinde tamamıyla soyut mekan olarak tanımlanabilmektedir. Yani aslında toplumsal düzen ile homojen bir geçiş saēlar; Lefebvre'nin (2014) deyimiyle "yerlerin ayrımını homojenleştirir, bu homojenliēi varsayar ve dayatır" (s. 294). Yani devlet ve sermaye, kamusal tuvaletleri bir siyasal aygıt olarak görür ve mekanın üretilmesine de dahil olur, bu süreci yönetir.

Lefebvre'ye göre, soyut mekanın diēer özellikleri de yine cinsiyetlendirilmiş kamusal tuvaletler mefhumu ile örtüşmektedir: *bölünmüşlük*, *hiyerarşik düzenlenme*, *homojenleşme eēilimi* (Ghulyan, 2017, s. 14-15). Tezin sahası da bu açıdan birçok baēlamı okumayı gerektirmektedir: cinsiyetlendirilmiş tuvaletlerle birlikte engelliler tuvaletinin baēımsız bir alanda olması, pisuarlar arasında bazen ayıran raflar varken, bazen olmaması, erkekler tuvaletlerinin konum olarak kadınlar tuvaletinden daha erişilebilir olması ve cinsiyet kimliklerinden farklı olarak "kadınlar ve erkekler tuvaletleri" zerinden homojenleştirme hedefli eril tahakkümün varoluşu.

2.3.3 Çelişkili mekan

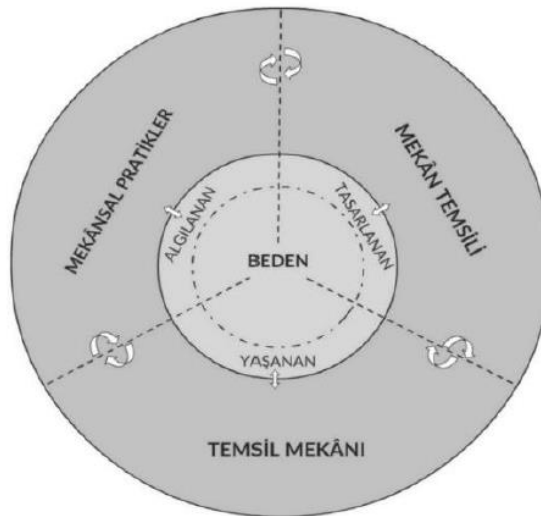
Çelişkili mekan, özellik olarak soyut mekana benzeyen, ancak kapitalizmin ve büyüyen kent ekonomisinin -modernleşme olarak da anılmaktadır- etkisiyle birlikte derinleşen ve farklılaşan ilişkiler dizisi olarak karşımıza çıkan bir kavramdır. Niteliksel ve niceliksel açılardan soyut mekandan ayrılabilirler. Kamusal tuvaletler de bu baēlamda çokça şekil deēiřtiren özellikler taşımaktadır. rneēin, tuvaletin evin içinde olup olmaması durumu aslında bir kamusallık içerirken, bir yandan da sosyo-ekonomik durum ile ilgili olarak referanslar içermektedir. Bununla birlikte, AVM gibi ortak yaşam alanlarının açılmasıyla birlikte "aynı tuvalet herkes için" ortak kullanım alanı olmaktadır. Cinsiyetli ve cinsiyetsiz tuvalet de yine aynı şekilde çelişkili mekanlar olarak tanımlanmalarının yanı sıra, yine Lefebvre'nin (2014) tanımlamasıyla tüketilen mekanın üretimi açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir (s. 345). Cinsiyetli tuvaletlerde sıkışan cinsiyetler, cinsiyetsiz tuvaletlerin var olması için yeni bir üretim içine girebilmektedir. Tuvalet konusu sadece cinsiyet bazlı bir çelişkili mekan olmayabilir. rneēin, kapsayıcılık baēlamında engelli tuvaleti inşa eden bir devlet veya sermaye alt kümesi, bir süre sonra sadece "erkek engelli" kullanıcılar için rettiēi

bu alanın aslında başka bir ayrımcılığa neden olabileceğini fark edebilir veya kendisine fark ettirilebilir.

2.3.4 Mekansal üçlü

Lefebvre'nin işaret ettiği temel kavramlardan biri mekanın deneyimlenmesidir. Mekânın deneyimlenmesi, bir süreç tanımlamasıdır. Bir mekanla ilk tanışıklık olduktan sonraki *algılama, tasarlama ve yaşanma unsurlarından* oluşur. Mekansal üçlü kavramı ise, mekansal pratik, mekan temsili ve temsili mekandan oluşur. Bu üçlü kavramsallaştırma, mekanın var oluşu ve ilgili bütün ilişki pratiklerinin anlamlandırılmasına imkân sağlanmaktadır (Ghulyan, 2017, s. 22). Lefebvre'nin (2014) deyişiyle:

Üçlü: algılanan – tasarlanan – yaşanan (mekânsal olarak: mekân pratiği – mekân temsili – temsil mekânları), soyut bir “model” statüsü atfedilirse kapsamını yitirir. Ya somutu (“dolaysız”ı değil) ele geçirir ya da kısıtlı – diğer ideolojik dolayimler-dan biri olarak – bir önem taşır. (s. 69)

Şekil 1: Husik Ghulyan (2017)'un Lefebvre'nin Mekan Kuramı Sembolizasyonu

Kamusal tuvaletler hem özel olarak temsil mekânı veya mekan temsili olarak hem de mekansal pratiklerin bir parçası olarak mekanın deneyimlenmesini sağlar. Özellikle cinsiyet, cinsellik ve mahrem özelliklerinden kaynaklı olarak bu deneyimlerin daha sert ve kalıcı olmasına neden olabilir. Dolayısıyla tuvaletlerin okunması, üzerine düşünülmesi noktasında Lefebvre'nin mekan kuramlarının katkısı çok olacaktır. Ancak sadece mekansal olarak tuvaletlere bakmak, tuvaletlerde var olan habitusları ve

dolayısıyla yatkinlıkları anlamak için yeterli olmaz. Bu sebeple tez çalışması bir mekan olarak tuvaletlere odaklanmanın yanı sıra, tuvaletlerdeki yatkinlıklara ve bu yatkinlıkların ortaya çıkmasında, sürdürülmesinde ve dönüşmesindeki ilişkilere ve ağlara da odaklanmaktadır. Dolayısıyla Lefebvre'nin mekan üretimi ile Bourdieu'nun alan teorisi arasında bir sentez yaparak ilişkisel ve mekansal teorilerle ilişkiler kurmak, kamusal tuvalet gibi çok farklı şekillerde dönüşebilen mekanlar üzerinde yapılabilecek tartışmaları da derinleştirebilir. Mekanın çok boyutlu karakteri ve dinamik yeniden üretimi sürecinde, sosyal alanlar gözlüğüyle aynı mekana yönelik eyleyicilerin konumlarının, kimliklerinin ve dışavurumlarının, söylemlerinin, eylemlerinin ve yönelimlerinin (bir bütün olarak yatkinlıklarının) tartışılabilirdiği varoluşsal bir şema geliştirebilir.

2.4 Bourdieu Sosyolojisi ve Kamusal Tuvaletler

Kamusal tuvaletlerde kabin içleri ile el yıkanan, aynalar bulunan ve insanların biraya geldikleri açık alanların varlığı²⁶, kamusal tuvaletlerin kamusal-özel alan tartışması odağında nasıl alanlar olduğu üzerine de bir tartışma fırsatı yaratır. Kamusal tuvaletler, özel alan ile kamusal alanın kendine özgü bir şekilde üst üste bindiği mekanlardan birisidir. Kahvehaneler üzerine çalışan Sancar²⁷ (2013), kahvehaneleri özel alan ve kamusal alanın ortasına yerleştirmiştir (s. 263-264). Bu tez kapsamında odaklanılan tuvaletlerin de bu bağlamda kamusal alana daha yakın olan ancak "dönüşümsel" olarak özel alan olarak da tanımlanabilecek bir yapısı vardır. Günümüz tuvaletlerinde kabinin içerisindeyken özel bir alan olan tuvaletler, oradaki işimiz bitip ayrıldığımız anda bir kamusal alana dönüşür.²⁸ Bu yüzden ki tuvaletler, sosyal, kültürel ve psikolojik olarak çok fazla anlam taşıyan ve insanların tuvalet ile ilgili

---

²⁶ Bu tezde, "erkek cinsel organının kamusallaştırılma aracı" olarak tanımlanacak olan pisuarlar için ayrı bir tartışma ihtiyacı vardır. Bu tartışma, tezin pisuarlarla ilgili kısmında ele alınacaktır.

²⁷ Sancar da özel alan ve kamusal alan arasına yerleştirdiği kahvehanelerin, erkek homososyalliğini oluşturan mekanların başında geldiğini ve erkeklerin kendilerine yüklenmiş rollerden kaçıp bu mekanlara gelerek terapi olduklarını belirtmektedir.

²⁸ Bu kadar keskin bir tanımlama yapmak bir yandan doğru da olmayabilir. Ancak tezin ilgili bölümlerinde tartışılan ve toplanan verilerde, kabinli tuvaletlerin yarattığı hissiyatlar ve tanımlar "özel alan" ve/veya "yarı özel alan" tanımıyla oldukça benzeşmektedir.

davranışlarını da kontrol altında tutan alanlardır. Tuvalet eğitimi aracılığıyla tuvaletimizi yapmayı öğrenmek yeterli değildir. Tuvalete ne zaman gidebileceğin ve ne kadar kalabileceğin, tuvaletten sonra olduğun ortama tekrar nasıl döneceğin, tuvaleti nasıl bırakacağın ve hatta sen çıktığında nasıl kokacağı bile kültürel/sosyal/psikolojik olarak insanların kendilerine sordukları sorular arasında yer alır. Bu bağlamda, tuvaletler ve etrafında şekillenen davranışlara baktığımızda belirleyici olan değişkenlerin teorik inşası ile Bourdieu'nün *Ayrım* kitabında bahsettiği "...ayrışma ve hiyerarşi oluşumu tartışmasına, en soyut anlamda 'kültürel sermaye, habitus ve alan' arasındaki etkileşimin teorik inşası" (Bourdieu'dan aktaran Göker ve Çeğin, 2017, s. 10) çerçevesi ile oldukça örtüşmektedir.

Bourdieu (2015), bedenin *kamusal* (yüz, alın, gözler, bıyık, ağız vd. gibi üstte yer alan bölümler) ve *özel* (bedenin alt tarafında ve gizlenen, utanç duyulan taraflar) alanlarından bahsetmektedir (s. 30). Kamusal alanlar erkeklerin kontrolündedir ve kadınlar kamusal alanlardan oldukça uzak durur ve kamusal alanlarda özel alanlarının korunabilmesi için toplum tarafından önlemler alınır²⁹ (s. 31). Tuvaletler, "kapatılan" bölgelerin/düşüncelerin ortaya çıktıkları alanlar olması bakımından da iktidarlar tarafından hem beden politikaları hem kamusal düzenin sağlanması açısından tehlikeli yerler olarak tanımlanabilir. Bu açıdan bedenler için oldukça önemli olan tuvaletlerin kamusal-özel alan ekseninde neden tartışılması gerektiği de beden tartışmalarıyla birlikte katmanlaşmaktadır. Tuvaletler üzerine yazılan ve bu tez çalışmasında da oldukça yoğun yararlanılan ender kaynaklardan biri olan *Kamusal Tuvaletler ve Paylaşım Politikası* kitabının "Tuvaletten Öğrenmek"³⁰ isimli giriş sayfasında Molotch (2010) bu tartışmayı ve aynı zamanda kitabının da gayesini şöyle özetler ve bu özet, tam olarak kamusal-özel alan tartışması ile çelişkili-muğlak mekanlar olarak kamusal tuvaletler arasındaki "geçişlilik hali" tartışmasına oldukça uyumludur:

---

²⁹ Kabil toplumunda oldukça yaygın olan Kuşak, bu korunma yaklaşımına bir örnektir: "kuşağını sıkı bağlamış, onu gevşetmeyen iffetli, erdemli kadın" olarak ifade edilmektedir (Bourdieu, 2015, s. 29-30).

³⁰ Orijinal Adı: "Learning from the Loo".

KAMUSAL VE TUVALET kelimelerinin yan yana gelmesi insanın kulağına pek hoş gelmiyor. Anlaşmazlık, kelimelerin ötesine geçiyor. Tesisi -şimdilik öyle diyelim- kullanmak son derece mahrem eylemler içeriyor. Bu kitaba katkıda bulunanların da yaptığı gibi, umumi tuvalete odaklanmak gergin bir alan açıyor. Ancak bu, tam da üzerinde bulunan gölge nedeniyle odaklanılması gereken bir yoldur. Bu alanda yol alarak, kişisel hijyen, psikolojik stres ve sosyal iyileşme üzerinde etkileri olan keşifler yapma potansiyeline sahip oluruz. Ayrıca güç ve başkalarının yaşam şanslarını şekillendirme kapasitesi hakkında da bilgi edinebiliriz. Dolayısıyla sosyoloji, antropoloji, hukuk, mimarlık, arkeoloji, tarih, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve kültürel çalışmalar gibi farklı disiplinlerden gelen bir grup akademisyen, tuvaletin hoş olmayan ya da başka türlü gerçekleriyle yüzleşmek için bir araya geliyor.

Aile üyeleri birbirlerinin ne yaptığını görüntü, ses veya koku yoluyla tespit ettiğinde, evdeki banyo bile utanç, sıkılma veya eleştiriye yol açabilir. Restoranlar veya alışveriş merkezleri gibi yerlerde anonimlik (genellikle hoş karşılanır) söz konusudur, ancak aynı zamanda mahrem alanımızı, müdahaleleri bizi endişelendirebilecek ve mahremiyetimizi ayrı tutmak istediğimiz insanlarla paylaşmak zorunda kalma endişesi de vardır. Yan kabindeki kişi patron ya da rakip bir iş arkadaşı olabilir. Halka açık bir parkta ya da tren istasyonunda olduğu gibi herkese açık bir tesis, kendi kaygılarını davet eder; pis bir insan ya da saldırmaya hazır bir yabancı.

İşte sorun da burada: Tuvalet, özel olanın kamusal alanda ve ilgili aktörlerin kontrolü altında olmayan koşullar altında yapılmasını içeriyor. Bu gerilimi sıçrama tahtası olarak kullanarak insanların neyi korumaları gerektiğini düşündükleri, bu korumayı nasıl sağladıkları ve kimin başarılı olup kimin olamadığı gibi daha büyük sorunları gündeme getirmektedir. Bu başarı ve başarısızlığı organize eden güçleri -mahallelerin, şehirlerin, kültürlerin ve ulusların bazılarına sağlayıp bazılarına sağlayamadıklarını- inceliyoruz. Açıkça söylemek gerekirse, işemek politiktir, sıçmak ve yıkanmak da öyle. Tuvalet kelimesini, Fransızcadaki çağrışımına atıfla, insanların mahrem bakım eylemlerini edep ve yeterli bir şekilde ve bedensel olarak rahatsızlık uyandırmadan özel tutmaları gerekliliğini kapsayacak şekilde kullanıyoruz. (s. 1, 2)

Dolayısıyla kamusal tuvaletler, özel bir dizi eylemin, kamusal alanda diğer eylemcilerle paylaşılması mümkün ve dışarıdan (iktidardan veya iktidarın araçsallaştırdığı eylemcilerden) daima kolaylıkla müdahaleye açık bir dizi eylemin mekanıdır. Burada kontrolü tamamen sağlayamayız, dolayısıyla daha çok tetikte olunan, gergin alanlardır. Ayrıca tam da bu noktada “özel olan politiktir” ifadesinin de tuvalet ve banyo eylemleri ile onun pratik unsurları (boşaltım, çıplaklık, mahrem) üzerinden yeniden ve rahatlıkla üretilebileceğini de söylemek mümkündür. İktidarlar hem özel alanlarda hem de kamusal alanlarda özellikle yukarıda bahsedilen pratik unsurlar söz konusu olduğunda tahakkümlerini kurma konusunda oldukça hızlıdır. Kamusal

tuvaletlerin, mimari tasarım düzeyinde de iktidarlar tarafından sıkıntılı mekanlar olarak tanımlanması ve dolayısıyla denetim altına alınmasına yönelik önlemler alınabilmesi de beklenmedik bir sonuç değildir. Tez çalışması kapsamında yapılan derinlemesine görüşmelerde de bir görüşmeci, iktidarın denetimini, tuvalet kapıları üzerinden bir örnekle anlatmıştır:

Ankara Gençlik Parkı'ndaki mesela en spesifik olarak bildiğim, bizzat şahit olduğum ve deneyimlediğim bir şey olduğu için anlatıyorum. Afaki bir şey anlatmıyorum. Oradaki tuvaletleri mesela insanlar seks yapmak için kullanıyordu. Mesela ilk dönemler tuvaletler tam kapıydı, bütün kapı halindeydi uzun bir süre. Sonrasında bu tuvalette seks yapmalardan dolayı mı bilmiyorum sonra o kapılar yarım hale dönüştürüldü. Yukarıdan bir parça, aşağıdan bir parça çıkarıldı. İnsanların başının ve ayaklarının görülebileceği şekilde. Ankara özelinde en azından öyleydi... (Trans Kadın-2, Görüşmeci)

Gücü (iktidarı) elinde bulunduranlar, istedikleri zaman, “istenmeyen yaşanmaması için” gerekli düzenlemeleri yapma konusunda oldukça hızlı ve kararlıdır. Foucault, iktidarı her yerde bulunan, eyleyici(lik) veya yapının ötesinde bir mefhum olarak görürken; Bourdieu, iktidarı kültürel ve sembolik olarak yaratılmış, eyleyiciler ve yapı etkileşimi yoluyla sürekli olarak yeniden meşrulaştırılmış olarak tanımlar (Bourdieu'dan aktaran Wacquant, 2005, s. 316).

Kamusal Tuvaletler, uzun süredir, *eril tahakkümün* yıkılmaz kalelerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Cinsiyetsiz tuvaletler üzerine dünyanın birçok yerinde, başta trans aktivistlerin yürüttükleri mücadele, tuvaletler özelinde de yeni bir *oyun* alanının açılmasına katkı sağladı. Hegemonik erkekliğin, birçok alanda olduğu gibi, zaten doğası gereği çok az konuşulan bir sosyal alan olan tuvaletlerdeki *çıkartmaları* (*illutio*) da yavaş yavaş sarsılmaya başladı. Bir mekanda veya kentte tuvaletlerin sayıları, konumları ve erişilebilirliği, nasıl tasarlandıkları, bir kategori olarak nasıl sunulduğu vb. birçok tartışma güç sahipleri ile hak sahipleri arasında bundan sonra tuvaletin dönüşümüne dair *doxanın* (*kuralların, oyunun doğasının*) nasıl şekilleneceğine dair de ipuçları vermektedir (Bourdieu, 2015, s. 19, 21, 66).

Bourdieu'nün (1977) oyun alanı kavramsallaştırmasıyla birlikte tartıştığı bir diğer kavram, simgesel şiddettir. Simgesel şiddet uygulamasının temel dayanağının ise *pedagojik eylem* olduğunu belirtir (s. 5) Pedagojik eylem, eyleyicilerin kültürel sermayelerinde yer edinen ve kalıplaşan keyfiyetlerin dayatılmasıdır. Bourdieu,

kültürel keyfiyetler olarak adlandırdığı dayatmanın türlerinden bahseder: Toplum içerisinde, diğer eyleyicilerle etkileşim sırasında ortaya çıkan enformel öğrenmelerden edinilen keyfiyetler (akran gruplar yoluyla öğrenme), aile eğitiminden edinilen keyfiyetler ve kurumsallaştırılmış eğitimden (formel eğitimden) edinilen keyfiyetler (s. 7-8). Pedagojik eylem, kültürü tüm keyfiliğiyle yeniden üretirken, aynı zamanda kendi işleyişinin altında yatan güç ilişkilerini de yeniden üretir. Bu yeniden üretimi Bourdieu, “kültürel yeniden üretimin toplumsal yeniden üretim işlevi” olarak tanımlar. Pedagojik eylemler egemen grupların ya da sınıfların çıkarlarını yansıtır, söz konusu toplumsal alanda yaşayan gruplar ya da sınıflar arasında kültürel sermayenin eşitsiz dağılımını yeniden üretme eğilimindedir, dolayısıyla toplumsal yapıyı yeniden üretir. Pedagojik eylem, fikirlerin düşünülemez olarak dışlanması yanı sıra (elbette fikirlerin doğasına bağlı olarak) olumlu telkin edilmesini de içerir. Dışlama ya da sansür aslında en etkili pedagojik eylem biçimi olabilir (s. 10).

Dolayısıyla kamusal tuvaletler, kamusal-özel alanların bir arada olduğu, hükmedenlerin ve hükmedilenlerin (eyleyicilerin) ilişkiselliği bağlamında eril tahakküm kurulan, çıkarlar ve kurallar aracılığıyla bir oyunun oynandığı bir sosyal alan olan ve yatkinliklerinin tamamı ile simgesel şiddetin ortaya çıktığı bir sosyal oluşumdur. Bourdieu’nun bahsettiği oyun kuramından hareketle simgesel şiddetin düzeyi ve şeklinin değişebileceğinin de altını çizmek, farklı öznelerin (ve dolayısıyla sahip oldukları kimliklerin/dahil oldukları grupların) bu alanlarda yaşayacakları deneyimleri yorumlamak açısından da oldukça önemlidir. Bu değişimin başlangıcı, öncelikle kimlerin oyun alanına (ve oyunun oynandığı sosyal alana) dahil edildikleri veya kimlerin zaten oyunu oynamaya değer bulduğu sorularını da beraberinde getirmektedir. Bourdieu ve Wacquant (2003), oyunun oynandığı sosyal alan ve dolayısıyla sermaye ilişkisine dair olarak, farklı sermaye türlerinin farklı alanlarda farklı hiyerarşiler, dolayısıyla da baskı, şiddet ve kural üretebileceğinden bahsetmektedirler. (s. 82)

2.4.1 Bourdieu’nün habitus kavramı

Yaşantılarımızdaki bütün alanların kurgulanması, kurguya göre kurallar konulması ve kurallara uyan herkesin oyunlara dahil olması, egemen toplumun ve geçmişteki (tarihsel) egemen güçler tarafından üretilen kültürel koşulların yeniden üretiminin

temel yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözlük anlamı bağlamında *eğilim göstermek, meyletmek, yönelmek veya yatkınlıklar* olarak kullanabileceğimiz habitus, beraberinde bize sosyal alanların kendi üretim araçlarını yeniden üretme biçimini anlamak ve yeniden üretimin hayatlarımızdaki etkisini analiz etmek için bir çerçeve sunar. Bourdie'nün (1977) kendi tanımıyla habitus, “aynı grup veya sınıfın tüm üyeleri için ortak olan içselleştirilmiş yapılar, algı şemaları, kavrayış ve eylemden oluşan öznel fakat bireysel olmayan bir sistem”dir (s. 86). Yeniliklerle dönüşen ve uyumlanan bir yatkınlıklar bütünüdür. Tuvalette nasıl davrandığımız konusu ile ilgili olarak derinlemesine görüşmelerde görüşmecilerden birinin “sosyal senaryo” olarak ifade ettiği şey, habitusun tam olarak kendisidir:

Tuvalette işimiz bittikten sonra, birlikte tuvalete gittiğimiz arkadaşlarımıza “Ben gidiyorum’ ya da ‘bekleyeyim mi gideyim mi’ gibi sorular soruyoruz veya bekliyoruz orada hiçbir şey demeden. Sosyal bir senaryo var gibi hakikaten. Kimse bize böyle bir şey söylemedi ama öyle bir senaryo var gibi. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Bourdieu, habitus kavramını, bireyler aracılığıyla pratik edilen yatkınlıkların, toplumsal karşılıklarıyla ilişkilerini kurmak üzere sosyolojinin merkezine yerleştirmiştir. Bu bağlamda, tuvaletler üzerine düşünmek, tuvaletlerin kamusal alan olarak ve farklılaşan toplumsal kategorilere göre yeniden nasıl üretildiğini anlamak için habitus üzerine düşünmek oldukça güçlendiricidir. Başka bir deyişle, kamusal tuvaletlerin “cinsiyetlendirilmiş bedenlerin” (eyleyicilerin) bir performans alanı olduğu düşünüldüğünde, Bourdieu’nun habitus kavramına, beden ve habitus arasındaki ilişki açısından bakmak önemlidir. Habitusun özü olan eğilimler ve üretici sınıflandırma şemaları, gerçek insanlarda somutlaşır. Bu somutlaşma pratiği, habitus ve alan kavramları bağlamında üç farklı şekilde tartışılabilir: Birincisi, önemsiz bir anlamda, habitus yalnızca eyleyicilerin “kafalarının içinde” olduğu ölçüde vardır (ve kafa da sonuçta bedenin bir parçasıdır). İkincisi, habitus yalnızca aktörlerin pratikleri ve birbirleriyle ve çevrelerinin geri kalanıyla etkileşimleri içinde, bunlar aracılığıyla ve bunlar sayesinde var olur: konuşma biçimleri, hareket etme biçimleri, bir şeyler yapma biçimleri ya da her neyse. Bu açıdan habitus kesinlikle soyut veya idealist bir kavram değildir. Sadece davranışta tezahür etmez, onun ayrılmaz bir parçasıdır (ve tersi de geçerlidir). Üçüncüsü, ikinci anlam dahilinde tartışılan ve habitusun üretici şemalarının kalbinde yer alan “pratik taksonomiler” bedende kök salmıştır.

Erkek/kadın, ön/arka, yukarı/aşağı, sıcak/soğuk, bunların hepsi bedenlenmiş kişinin bakış açısından hareketle anlamlandırılır ve onun duyuşal deneyimine dönüşür (Bourdieu'dan aktaran Jenkins, 1992, s. 45-46).

Bourdieu'nun (2015) analiz ettiğı mefhumlardan biri de “kültürel keyfiyetler” olarak karşımıza çıkar. Kültürel keyfiyetler, eyleyicilerin tahakküm ilişkilerinde ortaya çıkar ve doğal pratikler haline gelir (s. 13-39). Eğilimlerin bir diğere özelliğı de dayanıklı olmalarıdır (Bourdieu'dan aktaran Jenkins, 1992, s. 49). Bourdieu, yatkınlıkların bir alanda nasıl dönüştüğünü anlayabilmek ve özneler arasındaki ilişki ağlarını (oynanan oyunu) anlayabilmek için üç noktaya işaret eder. Öncelikle habitusun yalnızca bir sosyal alanla ilişkili olarak işlediğini savunur. Aynı habitus, alanda neler olup bittiğine bağılı olarak çok farklı pratikler üretebilir. İkincisi, habitus, değışen koşullar tarafından dönüştürülebilir ve beklentiler (veya özelemler) onunla birlikte değışebilir. Üçüncüsü ise, habitus kontrol edilebilir. Kişilerin farkındalıklarının artması ve sosyalizasyonları yoluyla habitus dönüştürülebilir.³¹ (Bourdieu'dan aktaran Jenkins, 1992, s. 59).

Bourdieu “habitus” (1979/2007) kavramını kir/pislik (*dirt*) kavramını kültürel tanım ve toplumsal düzenle ilişkilendirmek için de kullanılmıştır (Gershenson ve Penner, 2009, s. 14). Habitustan hareketle tuvalet habitusu kavramı, Inglis ve Holmes (2000) tarafından üretilmiştir. Dolayısıyla bu çerçevede habitus ve tuvaletleri, aynı zamanda habitus ve kamusal tuvaletleri birlikte düşünmek birçok konuyu irdeleyebilme şansı sunacaktır. Kamusal tuvaletlerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı üzerine düşünmek, Bourdieu'nün tarih ve sosyoloji arasında kurduğu ilişkisellik çerçevesiyle de doğrudan bir habitus tartışması olacaktır. Tuvaletlerin tarihsel olarak nasıl dönüştüğü, nerelerde ve nasıl inşa edildiğı, evin içerisine nasıl girdiğı, kamusal tuvalet mefhumunun nasıl ortaya çıktığı ve dönüştüğü, kamusal alandaki tuvaletlerin nasıl cinsiyetli hale getirildiğı³², kamusal tuvaletler üzerine alan ve adaletli paylaşım tartışmalarına paralel olarak son yıllarda daha çok tartışılmaya başlanan cinsiyetsiz tuvaletler

---

³¹ Tezde yürütölen tartışma kapsamında da “kontrol edilebilir” ifadesinin oldukça iddialı olduğı düşünölmektedir. Jenkins de ilgili çalışmasında bu ifadeyi “muğlak” bulmuştur. Bu noktada Bourdieu'nun habitusun dayanıklılık özelliğine tekrardan vurgu yapmak önemli olacaktır.

³² Bourdieu'nün *Eril Tahakküm* eserinde işaret ettiğı “cinsleştirilmiş *habitus* olarak cinsiyet” (2015, s. 14) kavramsalı odağında ele alınmaktadır.

mefhumu gibi soru ve mefhumları büyütmek ve anlamak için habitus oldukça verimli bir çerçeve sunacaktır. Bir diğer yandan, alan ve sermaye tartışmalarıyla birlikte habitus kavramı, tuvaletlere yüklenen yeni anlam ve işlevlerin (örneğin, tuvalet eğitimi, ücretli ve modern kamusal tuvaletler, mekanların tasarımı ve sınıfsallığına göre hijyen, malzeme, dizayn, ışıklandırma ve kurgu bağlamında tuvaletlerin inşası) anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır.

Habitus kavramı, çalışma konusu özelinde Inglis ve Holmes'un (2000) kavramsallaştırmasıyla "Tuvalet Habitusu" kavramı ile detaylandırılacaktır. Habitus ve tuvalet habitusu, mekansal bağlamından ayrı olarak da düşünülemez; çünkü mekan, insanların etkileşimleriyle şekillenen ve onları şekillendiren, hafıza barındıran ve kendine has özellikleri de olan toplumsal bir oluşumdur.

2.4.2 Tuvalet habitusu (fecal habitus/toiletry habitus)

Inglis ve Holmes (2000), Bourdieu'nün habitus kavramından yola çıkarak tuvalet (fecal/toiletry) habitus kavramını geliştirmiştir. Özellikle, sosyolog David Inglis pisliğin, özellikle de insan atığının yönetimini, Bourdieu'nün "ayrım" dediği modern toplumun çeşitli üyelerini sembolik olarak tanımlama çabalarında hayati önem taşıyan, belirgin bir şekilde Batılı, burjuva dışkıyı oluşturan bir şey olarak tanımlar (Gershenson ve Penner, 2009, s. 14). Bu tanımdan yola çıkarak, tuvalet habitusunun insanların tuvaletlerdeki pratiklerini ve davranışlarını belirleyici bir şekilde yönlendirdiğini, sosyal düzeni devam ettirmek için üst sınıfların alt sınıfları disipline etme ve kontrol altında tutma aracı olduğu söylenebilir. Inglis, tuvaletleri, uygarlaşma sürecinin bir parçası olarak proletarya ve burjuvazi sınıflarının varlığını pekiştirmesi bağlamında analiz etmiştir. "Tuvaletlerin kir, düzensizlik ve tehlikeli olan yanını proletarya ile; hijyen, düzen ve güvenliliği ise burjuva ile" (Inglis'ten aktaran: Köylü, 2015, s. 45) ilişkilendirdiğini söyleyebiliriz. Inglis ve Holmes'un sınıfsal olarak tanımladıkları tuvalet habitusu, günümüzde de sosyal sınıfların keskinleştiği coğrafyalarda farklı şekillerde pratik edilmektedir. Gerçekleştirilen görüşmelerde de görüşmecilerin bu sınıfsallığı vurgulayan ifadeleri olmuştur:

Böyle işte tabii ki, renkler, seçilen ürünler, falan çok sosyo-ekonomik de bir şey söylüyor aslında bize. Hani yemeğe o kadar para veriyorsun ama sadece yemeğe vermiyorsun, sana başka hizmetler de sunuyorlar gibi bir şey. Dediğim gibi sadece ihtiyaçtan fazla şeyler söylüyor

bize. Hani şöyle şeyler bile olabiliyor özellikle otellerde; sıcak suyu olan, kuruması olan, oturduğu yeri ısıtan, n'apıyorsunuz arkadaşlar? Ne kadar vakit geçireceğim ki burada falan. Yani dediğim gibi ihtiyacın çok ötesinde olduğunu hissediyorsun bazı yerlerde. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Yani böyle eğer çok lüks bir yerin tuvaletine gittiysem mesela böyle bir fuaye oluyor işte. Bir tarafta aynanın önünde güzel puflar ve makyaj malzemeleri ve parfümler, tokalar, pedler bilmem neler oluyor. Orada vakit geçiriyorsun, tuvalete girdiğinde çok temiz oluyor ve evinde gibi hissediyorsun. Ama yol kenarındaki ya da metrolardaki tuvaletlerde şey oluyor; 'ya burada ölüp kalsam kimsenin haberi olmaz, bok içinde şey olursun.' Hep böyle bir acaba o delikten fare çıkacak mı falan gibi bir şey oluyor. Ya işte çok kötü hissettiğim ya da çok kötü hissetmek değil de Allah belasını versin bu hayatın ne hallere düştük gibi kendini hissettiğin... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Inglis'e göre, bu habitusun üç unsuru vardır: *sembolik unsur, pratik unsur ve maddesel unsur*. Bunların, Bourdieu'nun *habitus, pratik-eylem, alan ve ilişkisellik* kavramlarından ilhamla ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. Inglis, bu kavramları şu şekilde açıklamaktadır:

Sembolik unsur, vücudun boşaltım kapasitesi ve boşaltımın ürünlerine olan tepki ile ilgilidir. Pratik unsur, boşaltım ile ilgili konuşma biçimi (örtmece veya doğrudan konuşma) ve boşaltım eyleminin kendisidir. Pratik unsuru şekillendiren, sembolik unsurdur. Maddesel unsur ise gerekli nesneler ve teknolojileri kapsamaktadır. (Inglis'ten aktaran Köylü, 2015, s. 45)

Bu üç unsur üzerine biraz daha düşünmek önemli olacaktır. Sembolik unsur vücudun boşaltım kapasitesini belirliyor olsa da farklı sebeplerden dolayı, biyolojik olarak boşaltım "normal" seyirde ilerlemeyebilmektedir. Birçok kişi, çeşitli sebeplerle (hijyen, korku, utanç, iğrenme vd.) kamusal tuvaletleri kullanamayabilmektedir:

...Ama dışarıdaki tuvaletlere zaten giremiyorum, hep zordur. Rahat hissedemem. Çocukluğumda, ilkokul-ortaokulda hep tuttum genelde, mesela o çocuk grubuyla su şakaları falan hoşlanmıyordum. Ev benim için en rahat olanı... (Kadın, Lezbiyen Görüşmeci)

Hayatımda en kötü deneyimim şey olmuştu, ilkokul üçüncü sınıftaydım sanırım. Beni zorla tuvalete sokmaya çalışmıştı sınıf arkadaşlarım, erkekler tuvaletine böyle yaka paça, bacaklarından kollarından tutarak böyle birkaç kişi böyle sokmuşlardı ve böyle çığlık çığlığa bütün okulu ayağa kalktı falan sonra zaten ailem gelip beni alıp götürmek zorunda kalmıştı. Onun dışında çok fazla altına işeme vakası yaşamıştım. Tuvaleti kullanamıyordum. Bütün gün boyunca okuldasin ve tutamıyorsun bir yerde. Dolayısıyla annemin çok böyle okula gelip üzerimi değiştirdiği, beni temizlediği şeyler olmuştur. Hatta lise 2. sınıfta gittiğim lise evimize

uzaktı. Yaklaşık otobüsle 35-40 dakika falan sürüyordu. Bir gün arkadaşım birlikte biraz yürümeyi sohbet etmeyi falan istemişti. Benim de çok tuvaletim vardı ama söyleyememiştım, uzunca 1 yol yürüdükten sonra artık tutamayıp böyle altıma yapmışım yani. Okul forması içinde lise 2 öğrencisi altıma yapmışım ve o şekilde otobüse binip eve gitmişim. Evde 1 an önce böyle kendimi banyoya atıp temizlemişim kendimi. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Maddesel unsur aynı zamanda boşaltımın ürünlerine dair referanslar da içermektedir. Dışkı (bok) ve üre (çiş) üzerine de toplumsal olarak birçok söylem üretilir.³³ Bu söylemler genellikle, ayıp, argo, kirlilik, utanma, iğrenme gibi ifade ve duygularla anılır. Bu bu noktada parantez açmak istediğim bir diğer şey ise, “koku”dur. Koku, derin anlamlarında “ırkçı” ve “sınıfsal” bir araca dönebilmektedir. Türkiye’de de farklı topluluklara, etnik köken, inanış ve sosyal sınıf üzerinden “kötü kokarlar” yaftası yapıştırılmakta ve özellikle bazı etnik kökenden insanlar üzerinden “bokları kötü kokar” ifadeleriyle ırkçılık pekiştirilmektedir. Benzer bir yaklaşımı, sınıfsal ayrımlarda da görmek mümkündür. 2003 yılında Türkiye’de yayımlanan *Mustafa Hakkında Her Şey*³⁴ isimli bir filmde de “zengin çocuk” Mustafa ile “taksici çocuk” Fikret arasında şöyle bir diyalog geçmektedir:

Mustafa: ... Leş gibi de kokuyorsun, midemi bulandırdın. Şu hale bak! Senin gibilerin teri iğrenç kokar zaten.

Fikret: (kendini koklar) Eee debelendim ya, kaçayım diye. Azıcık terlemişim, kusura bakma.

Mustafa: Hani siz yersiniz ya kokoreç, pastırma... Bünyeniz yapıyor sizin bu kokuyu, hele bokunuz... Ööf, tuvalete siz girdikten sonra gaz maskesiyle girmek lazım.

Fikret: Abi, bok bu bok, herkesinki kokar.

Mustafa: Benimki kokmaz!

Fikret: Haydaa!

---

³³ Bir Yeşilçam Klasığı olan *Kibar Feyzo* filminde bu konuda bir anlatı yer almaktadır. Köy meydanına kurulan ilk kamusal tuvaletleri konu alan sahnelerinde, ağa rolündeki kişi (Şener Şen), işçi rolündeki kişiye (Kemal Sunal) “Hiç ağanın bokunun üstüne bok olur mu?” sorusunu yöneltmektedir.

³⁴ Mustafa Hakkında Her Şey filmindeki ana karakterlerden ikisinin diyaloguna yer verilmiştir. Filmde Mustafa (Fikret Kuşkan) yüksek bir kariyeri olan, varlıklı ve bir üst sınıfı temsili iken, Fikret (Nejat İşler) taksi şoförlüğü yapan, yoksul ve alt sınıf temsili olarak filmde yer almaktadır.

Mustafa: Kokmaz ulan! Ha ama bak, ne diyeceğim sana; sen burada güzel yemekler yiyorsun ya, eee vücut da düzeltir kendini bir zaman sonra. (Mustafa Hakkında Her Şey, 2003, 01:15:42-01:16:30)

Tuvalet habitusunun pratik unsur olarak karşımıza çıkan *boşaltım (ve aslında tuvalete gitme ihtiyacı)*, *tuvaletin kendisi ve tuvalette gerçekleştirilen eylem hakkında konuşma* ile ilgili Inglis “örtmece veya doğrudan konuşma” ifadesini kullanmaktadır (Inglis’ten aktaran Köylü, 2015, s. 45). Bu ifade ile, birçok dilde kullanılan “örtmece” arasındaki ortaklıklara bakmak, Her dilde olduğu gibi Türkçede de bol miktarda “örtmece” (*euphemism*) bir teknik olarak kullanılır ve Türkçe diline dair çalışmalarda epey yer tutar. Bu konu ile ilgili Demirci (2008), “dilsel bir tür olarak kabul edebileceğimiz örtmece, söylenirken utanılan bir durumu uygunsuz, patavatsız veya sert ifadelerin yerine daha uygun ve zararsız kelimelerle ifade etmektir” demiştir (s. 21). Örneğin, kaba olacağı düşünülerek “tuvalete gidiyorum” ifadesi yerine kullanılan “lavaboya gidiyorum” ifadesi en çok karşılaşılan ifadelerden biridir. Özyıldırım ise, tuvalet ve boşaltım ile ilgili kelimeleri incelemiş ve kaba olduğu düşünülen kelimelerin yerine kullanılan örtmece kelimeleri şu şekilde ifade etmiştir:

Örneğin, “tuvalet” terimlerini incelediğimizde kaba olarak kabul edilen ve konuya dikkati çeken “helâ” veya “kenef” sözcükleri yerine “tuvalet”, “lavabo”, “wc”, “yüznumara”, “00”, “ayakyolu”, “kabine”, “abdesthane”, “memişhane” gibi sözcüklerin kullanıldığını görmekteyiz. Aynı şekilde “çiş” yerine “küçük aptes”, “küçük su”, “idrar”; “kaka” yerine “büyük aptes”, “dışkı”, “gaita”; “meme” yerine “göğüs”; “kalça” veya “kıç” yerine “kaba et”, ... “kusmak” yerine “istifra etmek”, “çıkarmak” sözcüklerinin kullanılması da aynı çabanın ürünleridir. (1996, s. 50)

Tez yazım sürecinde, kısa bir web taramasında Türkiye’deki en iyi dışavurum alanlarından biri olan Ekşi Sözlük’te “tuvalete gidiyorum dememenin alternatif yolları” konu başlığına olduğu fark edilmiştir ve bu başlık tam olarak 154 sayfadan oluşmaktadır ve 1500’den farklı ifadeye yer verilmiştir. Derinlemesine görüşmelerde, katılımcılardan birisi de bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Tabii var, bir şey enteresan. Örneğin, lavaboya gideceğim, lavaboya gitmek diyoruz mesela. Daha eskiden burnumu pudralayacağım. İyice şey, olayı pembe yapan bir şey. Tuvalete gideceğim denmezmiş ya hani, ayıp bir şeymiş eskiden. Yine hala tuvalete gideceğim deyince daha kaba algılanıyor, lavaboya gideceğim onun yerine. Daha eskiden burnumu pudralayacağım. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Ingliš'in maddesel unsur dediği ve gerekli nesneler-teknolojiler referansını daha da geniş düşünmek gerekir. Günümüzde, mimari hem nesneleri hem de teknolojileri içerecek şekilde düzenlenir. Dolayısıyla tezin mekan tartışmalarında tanımlanmaya çalışılacak olan tuvalet mekanları, tezin üçüncü ana bölümündeki her bir konu bağlamında tuvalet habitusunu her bir nesne/olgu üzerinden nasıl etkilediğine dair bir çerçeve sunacaktır. Mekanın maddesel unsurları da diğer unsurlarla birlikte, sosyal ve kültürel farklılıklara göre değişir ve kişilerin tuvalette nasıl davrandıklarını belirler. Bu konuda, derinlemesine görüşmecilerden biri gittiği sosyo-ekonomik olarak "üst sınıfa ait" olarak tanımladığı tuvalet mekanlarıyla ilgili şöyle demektedir:

Orası eğer çok 'cikko' bir mekansa, böyle senden on kat daha güzel ve on kat daha bakımlı birtakım kadınlar gelip, kendi makyaj malzemeleri ile makyaj tazeliyorlar. Hayatında hiç karşılaşmayacağın ya da sosyalleşmeyeceğin kadınlarla da bir arada olduğum bir yer haline gelebiliyor. Yani içerinin özel ve güzel hissettirdiği ama işte modum onu kaldıracabilecek durumda değilse, bok gibi hissediyorsan daha da bok gibi hissettiğim bir ortam oluyor. Yani böyle ne diyeyim yani 'push' eden, böyle bir insanı istemediği bir ortamda bulunmasını zorlayan bir şey... Sana sormadan, sana bir şeyler hissettirdikleri bir yer yani, oysaki bir çışımı yapıp çıkacağım. İki dakika kapıda bekleyeceğim içeridekini ama hani bu kadar çok kadınla ilgili şeyi sorgulamak zorunda mıyım ben? İşte o spot ışıklar, işte bilmem ne falan gibi oluyor. Yani kendimi çok çirkin ve ulan keşke bunu değil de şunu giyip gelseydim dediğim yerlerdir mesela benim için. Özellikle o bahsettiğim gece kulüpleri, restoranlar... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Tezin üçüncü bölümüne geçmeden önce, şu ana kadarki tartışmaya dair birkaç not eklemek önemli olacaktır. Kamusal tuvaletler, çeşitli özellikleri bağlamında mimariyi ilgilendiren ve mekan sosyolojisinde kendisine yer bulan bir tartışma alanıdır. Ancak bununla birlikte, tuvaletlere yönelik çalışmalar incelendiğinde mekanın üretimi ile birlikte bu mekanlardaki eyleyicilerin ve habituslarının yeniden üretimi tartışmalarını, (özellikle cinsiyetlendirilmiş habituslar odağında) ele almak önemlidir. Barcan (2010), bütün bu ilişkileri analiz ederken, mimarlığı (ve dolayısıyla mekan sosyolojisini), "kültürel ayrımları kelimenin tam anlamıyla somut hale getirebilen ... uygulamalar" olarak tanımlar (s. 29). Biz de bu paralellikle, tezin geri kalan bölümünde Bourdie'nun "sermaye" ve özellikle "kültürel sermaye" kavramını, habitusların dönüşümü üzerindeki etkenlerden biri olarak ele alacağız. Sanders (1996) ise, mekânı ayıran bölmelerin inşası yoluyla mimarlığın geçerli toplumsal hiyerarşilerin ve ayrımların

yaratılması ve sürdürülmesinde işbirlikçi olarak görür. Özellikle bu bölünmenin, hijyenle ilgilenen tüm alanları kapsadığını ve hijyenle ilgili toplumsal kaygının, nüfusu üst ve alt olarak böleceğini ve alt tabakaların üst tabakaların kontrolünden ayrılamayacağını belirtir (s. 17). Tam olarak bu çerçevede dahilinde Inglis ve Holmes'un da Bourdieu'den ilhamla ortaya koydukları tuvalet habitusu bağlamında yaptıkları tartışmalardaki benzer paralelliklere odaklanacağız. Sanders (1996), önermesinin devamında bu önermenin sınıf veya sosyal tabakalaşmanın tuvalet tasarımında yerleşik bölünme biçimlerinden biri olduğunu açıkça ortaya konuyor olsa da ev tuvaletinden farklı olarak kamusal tuvaletlerde sıklıkla en gerçek ve yerleşik sosyal bölünmeyi, yani insanların değişmeyen iki cinsiyete bölünmesini örneklemekte olduğunu altını çizerek (s. 17-18). Tezin devamında bu ayrıştırma biçiminin aynı anda hem son derece doğallaştırılmış hem de son derece denetlenen yapısına ve ikili cinsiyet bölünmesine uymayan bedenlerde bu ayrıştırmanın nasıl deneyimlendiğine odaklanılacaktır.

3. KAMUSAL TUVALET DENEYİMLERİ VE TOPLUMSAL CİNSİYET İLİŞKİSİ

Tuvaletler üzerine yapılan çalışmaları anlamaya çalışmak ve bir mekan olarak tuvaletler ile tuvalet kullanıcılarının yatkınlıklarını, bu yatkınlıkların üretildiği (ve yeniden üretildiği) ilişkiler ağının içinde düşünmek üzere, Türkiye’de kamusal tuvalet deneyimlerini ve bu deneyimlerin toplumsal cinsiyetin işleyişiyle ilişkilerini anlamaya odaklanan bu bölümde, tezin saha araştırması kısmında bahsedilen saha bulgularının analizine odaklanılacaktır.

Kamusal tuvalet deneyimlerini etkileyen birçok farklı değişken vardır. Bu faktörlerin bir kısmı ortaklaşan kaygılar olurken bir kısmı ise, farklılaşan ihtiyaçlar bağlamında ele alınmalıdır. Bourdieu’nun (1993) deyimiyle “beden sahibi (ve biyolojik bireyler) olarak, insanlar aynen şeyler gibi bir yerde konumlanmışlardır (...) ve bir yer işgal ederler. Yer, fiziksel uzamda bir eyleyicinin veya bir şeyin konumlandığı, bulunduğu, mevcut olduğu bir nokta”dır (Bourdieu’dan aktaran Fırat, 2013, s. 17). İşte bu nokta, bu fiziksel uzam, biriciktir ve kişilerin kültürel sermayeleri de birbirinden farklı olduğu için, *aynı* deneyimi yaşamaları da mümkün değildir. Karşılaştırmalı olarak kişiler veya gruplar arasında yaratılan karşıtlıklar bağlamında deneyimler üzerine düşünmeden önce, bireyler özelinde de değişimi düşünmek ve kişilerin de dönüşebileceklerini kabul etmek gerekir. Bourdieu (2015), “eyleyicilerin yeniden üretilmesi, toplumsal dünyayı düzenleyen kategorilerin de (algılama ve değerlendirme şemaları ile toplumsal gruplar şeklinde ikili anlamıyla) (yeniden)üretilmesidir” (s. 62) der. Ve aslında eyleyicinin yeniden üretilmesi, kategorileri ve dolayısıyla alanın tanımını, kategorilerin yeniden üretilmesi ve alanın tanımının değişmesi, alanda var olacak oyunu, kurallarını ve çıkarları da etkileyecektir. Navarro (2006), bütün bu değişimleri habitusun değişimi olarak tanımlar. Navarro’ya (2006) göre, habitus kalıcı olan ve bir bağlamdan diğerine aktarılabilen, ancak aynı zamanda belirli bağlamlara göre ve zamanla değişen kalıplara yol açan bireysel süreçlerden ziyade sosyal bir süreç aracılığıyla yaratılır. Habitus, sabit veya kalıcı değildir ve beklenmedik durumlarda veya uzun bir tarihsel dönem boyunca değiştirilebilir (s. 16). Bütün bu değişimler,

eyleyicilerin yeniden üretilmesi kadar kolaymış gibi görünse de oldukça sıkı bir mücadeledir. Bu mücadele, farklı şekillerde ve düzeylerde yaşanabilir. Tez kapsamında yapılan görüşmelerde, tuvalet habitusu çerçevesinde yeniden üretimin en belirgin etkilerinin, beklendiği bir şekilde transgenderlar üzerinde olduğu görülmektedir. Kamusal tuvaletlerin kullanımına dair değişkenlere ilişkin derinlemesine görüşmelerde dile gelen şu ifadeler oldukça önemlidir:

Benim için aslında ikiye ayrılıyor bu süreç: Bir çocukluğumdaki tuvalet algısı, bir de cinsel kimliğimi fark ettikten ve cinsel kimliğime uygun bedeni yarattıktan sonraki süreç olarak ikiye ayrılıyor. (Trans Kadın-2, Görüşmeci)

Yani benim için yok ama hem cinsiyet uyum sürecinden önce hem uyum sürecinden sonra ve cinsiyet uyum sürecinden önce dönem dönem, daha doğrusu mevsimlere göre değişiyordu; kışın mesela erkek tuvaletlerini kullanmak zorunda kalıyordum çünkü saçların kısa yani sakalın olup olmaması bir kıstas değildi orada ama saçlarım kısaydı ve çok fazla böyle göğüslerim belirgin olmadığı için kışın da dışarıdan gören çok algılayamadığı için mecburen erkek tuvaleti kullanıyordum. (Trans Erkek Görüşmeci)

Bir trans olarak cevap vereyim. Erkek ya da kadın olarak değil ama geçiş sürecini böyle yaya yaya geçirmiş, o ciddiyet performansları arasındaki dönemi uzun süre yaşamış birisi olarak söyleyeyim. O ara dönemde çok daha rahatsız ediyordu beni. Ya bu işte tabelalar, tabelalarda kullanılan semboller, tuvaletlerin dizaynı biraz daha rahatsız ediyordu. Huzursuz ediyordu, sorguluyordu ama belli bir noktadan sonra artık hani performans olarak sadece kadın kimliğinde yaşamaya başladığım andan itibaren beni artık hiç rahatsız etmemeye başladı. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

Yeniden üretimin, kişilerin tuvaletteki var oluşlarını farklı şekillerde yeniden ürettiğini söylemek mümkündür. Mekansal ilişkiler bağlamında ise, algılanan mekanın ve dolayısıyla mekansal pratiklerin değiştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Mekanların yeniden üretimi ile eyleyicilerin yeniden üretilmesine ve mekan-alan-habitus ilişkisi bağlamındaki yeniden üretim ilişkilerine bakmak için aşağıda daha ileri tartışmalar yürütülecektir. Kamusal tuvalet deneyimleri, yarattığı duygular bakımından, işlevleri bakımından, maddesel unsurları tarafından, tuvalette tarafı olunan iletişim süreçleri tarafından, maruz kalınan-bırakılan şiddet odağında ve sosyal içerme/kapsayıcılık yaklaşımı bakımından tartışılacaktır.

3.1 Yarattığı Duygular Bağlamında Kamusal Tuvalet Deneyimleri

Tuvaletlerin nasıl bir hissiyatı olduğu, tez çalışması kapsamında da çokça odaklanılan konulardan biri olmuştur. Bu nokta görüşmecilere “Tuvalet denildiğinde, aklınıza gelen ilk hisler/duygular neler?” sorusu sorulmuştur. İnsanların mekan deneyimi oraya ait anlamlar üretmektedir. Relph, insanların deneyimleri ile ortaya çıkan tüm bu anlamları *mekânın ruhu*, *yer duygusu* ya da *genius loci* denen ve karakter ya da kişiliğe tekabül eden kavramlarla açıklamaktadır (Relph’ten aktaran Seamon and Sowers, 2008, s. 43-51).

Kişilerin anlatılarından önce, tuvaletlere dair literatürde en çok referans verilen duygulara bakmak yerinde olacaktır. Gershenson (2010) transgenderların tuvalette yaşadıkları duygularla ilgili “transgender ve diğer cinsiyet değiştiren bireyler de artık sivil haklar tuvalet kuyruğuna girmiş, *korku* ve *öfke* karışımı bir duyguyla (ve uzlaşmayla) umumi tuvalete kabul edilmek için çabalamaktadır” der (s. 200). Korku ve öfke duygularının altını özellikle çizer. Barcan (2010) ise, tuvaletleri “kirli mekanlar” olarak tanımlar. Douglas’tan da referans alarak kırı “düzene karşı bir suç” olarak tanımlar (s. 25). Tuvaletteki bütün maddesel unsurları (koku, ses, görüntü, tuvalet nesneleri ve hatta diğer insanları), temizliği/saflığı tehdit eden, psikolojik ve sosyal huzursuzluk sebebi sayar. İdeal olarak konfor ya da en azından rahatlık ve tarafsızlık için çaba gösteren bir mekan olarak tuvaletleri, çoğu zaman hoşnutsuzluk, iğrenme, endişe ya da korkunun (şiddet, kirlenme, tutuklanma, kilitli kalma, hoş olmayan ya da üzücü bir şey bulma) musallat olduğu yerler olarak tanımlar (s. 26-28). Yine Barcan, Gay Hawkins’in tuvaletleri “gizlenme” yerleri olduğu önermesinden hareketle bu gizlenme güdüsünü duygularla eşleştirerek tuvaletlerdeki duyguları “iğrenme, korku, endişe ve arzu gibi duygularla bağlantılı” olarak da tanımlamaktadır (s. 34). Miller (1997) ise, tuvaletlerdeki alanı başkalarıyla paylaşmanın ve başkalarının şahitliğinde boşaltım yapmanın utanç verici olduğunun, çünkü iğrenme duygusunu ortaya çıkaracak bir eylem gerçekleştirildiğinin altını çizerek toplumsal içerisinde utanmanın sosyal bir kontrol olduğunu belirtir ve “utançtan iğrenmeye geçiş kamusalda özele, dışsaldan içsele çocuktan yetişkine geçiş ile aynı yolu izlemektedir” der (Miller’dan aktaran Köylü, 2005, s. 46). Bir diğer yandan, literatürde engelli tuvaletleri bağlamında “acıma” duygusuna da referanslar verildiği görülmektedir (Serlin, 2010,

s. 167). Derinlemesine görüşmelerde ise, dikkat çeken bulguların başında tuvaletlerle ilgili olarak heteroseksüel kadınların bir kısmı haricinde, olumlu duygulardan bahseden görüşmeci olmamasıdır.

Tuvalet denince aklıma ilk gelen duygular... Bir kere ferahlık, temizlik, rahatlama, bende daha çok pozitif şeyler uyanıyor. Negatif şeyler çok da gelmiyor aklıma. İlk gelen şeyler. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1 Görüşmeci)

İlk aklıma gelenler: Rahatlama, hijyen ve sağlıklı mıyım? Biraz daha düşününce ve konuşunca kalabalık tuvaletlere girmekle ilgili bir gerilim yaşadığımı fark ettim. (Kadın, Lezbiyen Görüşmeci)

Yani tedirgin olduğum bir yer. Beni tedirgin edecek bir şey olacak mı? Girerken birisi bir şey diyecek mi? Çıkarken bir şey diyecekler mi? Bir de kirli mi temiz mi diye sürekli bir kaygı yaşadığım yerler. Öncelikle tedirgin olma sebebim trans olmamdan kaynaklı. Yani bugüne kadar herhangi bir şey yapamadım açıkçası. Hani kadınlar tuvaletine girerken kullanırken oradaki diğer kadınlarla muhatap olurken herhangi bir sorun yaşamadım. Sözlü ya da fiziksel herhangi bir ayrımcılığa ya da şiddete maruz kalmadım. Herhangi kötü bir bakışla karşılaşmadım ama yine de her zaman tabi. Genelde bu kadınlar tuvaletine erkekler tuvaleti yan yana olduğu için ya da aynı koridordan girip yollar ikiye ayrıldığı için acaba bir şey olur mu? acaba bir şeyler var mı? diye hep bir tedirginlik oluyor. Bugüne kadar bir şey yaşamamama rağmen sanırım paranoyak bir kaygı taşıyorum. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

Yani benim için çok sıkışmış bir alan diyebilirim tuvaletler için. Hem işte bahsettiğin örnekler hem de çeşitli yerlerdeki tuvaletlerle alakalı da. Yani böyle tuvalet dendiği zaman hem geçmişten hem de şu anki sürecim ile alakalı tek diyebileceğim sıkıştığım bir yer olası yani. İşte sıkıştığım bir alan... Genelde ben böyle bir yere çok gizli gizli giren ve hemen işini bitirip çıkmak istersin ya genelde öyle girdiğim için... (Trans Erkek Görüşmeci)

Benim için aslında ikiye ayrılıyor bu süreç: Bir çocukluğumdaki tuvalet algısı, bir de cinsel kimliğimi fark ettikten ve cinsel kimliğime uygun bedeni yarattıktan sonraki süreç olarak ikiye ayrılıyor. Türkiye'deki tuvaletler adına³⁵ bunu söyleyebilirim mesela, şey kaygısını çok yaşamıştım. Bir an önce tuvalete gidip boşaltım ihtiyacımı gidereyim hemen, kısa bir sürede çıkayım gibi şeyler çünkü trans bir kadın olarak olduğum için de tuvaleti kullanırken de orada

---

³⁵ Görüşmeci, şu an Cenevre'de yaşamaktadır. Cenevre'deki kamusal tuvaletler ile ilgili olarak ise, şu ifadeleri kullanmıştır: "Cenevre içinse şöyle; burada çok fazla tuvalet ve bunların birçoğu ücretsiz tuvalet, sokaktaki tuvaletler. Seyyar, lokal tuvaletler var onları da kullanabiliyorsun. Belli bir para karşılığında kullanabildiğim tuvaletler var ama çoğu ücretsiz." Görüşmecinin Cenevre'deki tuvaletler özelinde sadece teknik konulardan bahsetmiş, duygularına dair ise herhangi bir olumlu-olumsuz yorum yapmamıştır.

çok fazla zaman geçirirsen oradan çıktıktan sonra başka insanlarla karşılaşma ihtimalini azaltmak. O yüzden çok hızlı bir şekilde ihtiyacını görmek ve hemen ayrılmak yani oradaki insanlarla yüzleşmeyi yaşamamak adına çok hızlı kullanılan bir süreç. Ayrıca, oralarda kendi özel alanında olduğu kadar rahat hissedemezsin, şarkı söyleyemezsin ya da düşünemezsin, kitap okuyamazsın ve sonuçta dışarıdasın ve hemen hızlı bir şekilde ya da olması gerektiği kadar, oradaki alanda işini bir an önce tamamlayıp dışarıdaki hayata karışmak gibi. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Kamusal tuvalet denince korku anksiyete, disforiler, sosyal anksiyete gibi çeşitli şeyler maalesef. İnsanlar için belki de çok normal bok falan diyebilecekken benim aklıma sadece bunlar geliyor. Tabi yani çocukluğumdan itibaren yani “set” bir hiç doğumundan itibaren “set” olmadığım için oraların zaten bana ait olmadığını ben halihazırda düşünürken sağ olsun özellikle erkekler, yüzde 99 bunu tekrar hissettirdiler aslında çünkü genel olarak topluma ait olmadığımı ya da toplum içinde yaşamam gerektiğini bana söyleyen düzen aynı şekilde bu geçici mekan olarak adlandırabileceğimiz tuvaletlerde de beni istemediler ve sürekli sorunlar yaşarım, hiç doğru düzgün şeyip çıkamam, mekanlarda tuvalete gitmek benim için ölümdür, evde sürekli girerim gibi gibi aslında şeyler. Tabi bu Kadıköy dışında diyeyim. Kadıköy’de görece biraz daha rahatım ama bu da tabii ki bu da kazanılmış bir zaferimiz yılların sonunda yani çocukluk travmalarına mı başlayayım? İlk dolaptan çıkışından itibaren başlayayım? Yani hepsi ayrı ayrı dönem dönem farklı kötü deneyimler getiren bütünler benim için. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Benim için mesela biraz daha cehennem ve içinde bulunan erkekler zebani olarak tam bir role-play yani öyle bir yer açıkçası. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Aynı görüşmeciye, “Peki ya evdeki tuvalet ile ilgili duygularını nasıl paylaşırsın?” sorusu da yöneltmiştir ve şu cevap alınmıştır:

Evimdeki tuvalet de gerçekten, mesela cennet de bence evimdeki tuvalet çünkü Queer bir evimiz var. Evde üç kişi yaşıyoruz. Üçümüz de Queer’iz, üçümüz de veganız, kişisel alanlara çok saygılıyız. Eve giren herkes bunları bilir. Bunlara uygun iki tane tuvalet var evimizde ikisi de cinsiyetsiz. İkisine de isteyen gönül rahatlığıyla girebilir. Misafirlerimiz falan için de geçerli. Kedilerim sürekli tuvaletin içinde benimle yatmaya bayılırlar. Ben işimi hallederken onlar, dizimde dolanır, kafalarını severim, mırlarlar, yatarlar. Ne bileyim kaosun dergileri kirli sepetimizin yanında bir şey var, hasır sepet orada durur, onları okuruz. Öyle mükemmel ve hiç erkek yok evimizde. Bu da büyük bir artı. Böyle evimdeki tuvaletlerimin ikisine de bayılıyorum. Öyle yani. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Tuvaletlerin yarattığı hislere bakıldığında, ev ortamında tuvaletler ile ilgili olarak genellikle olumlu ifadeler kullanılmaktadır. Ancak kamusal tuvaletlerde ortaya çıkan

hissiyatlar farklılaşmaktadır. Bu hissiyatlar, tuvaletlerin cinsiyet farklılıkları olmaksızın nasıl mekanlar oldukları ile, yani hijyeni, kullanışlılığı, lüks oluşu veya olmayışı, konforu vd. özelliklerle (maddesel unsurlarla) ilgili olabilir. Bu konuda derinlemesine görüşmede yer alan bir işletmeci de tuvaletin hissiyatının önemine dikkat çekmiş, bu hissiyatın bir bütün olarak mekanın ruhuna aktarıldığını belirtmiştir:

Tuvaletimin temizliğini ve daha lüks duruşunu gördükten sonra benim dükkanımla ilgili daha farklı hissedecek. Mesela iğrenç rock barlar... Neden iğrenç rock barlar diyoruz? Çünkü tuvaletleri çok kötü. Yani aşırı kötü karanlık, pis, rezalet yoksa neden iğrenç rock bar var diyesin ki? Ya iğrenç falan değil ama tuvaletleri yüzünden böyle söylüyorsun. (Heteroseksüel Kadın – 1, İşletmeci)

Mekanların sadece mekanlar olarak değil, karar vericilerin yatkınlıklarıyla yarattıkları mekanlar olduğunu düşünmek ve bu mekanlardaki varoluşların birbirleriyle ilişkilerini analiz etmek, mekanlardaki deneyimlerimizin duygularımıza olan etkisini anlamaya da katkı sağlayacaktır. Tezde özellikle odaklanılan cinsiyet kimliği tartışmaları bağlamında ikili cinsiyet rejimine uyan görüşmeciler, olumlu ifadelerin yanı sıra tuvaletlerdeki hijyen sıkıntısı ve tuvaletlerin yeri ile ilgili olumsuz ifadeler kullanmışlardır. Diğer görüşmeciler ise, genellikle olumsuz hislerden bahsetmişlerdir: tedirginlik, sıkışmışlık, anksiyete, korku vb... Heteronormatif kalıplara uymayan katılımcıların belirttikleri duygular, literatür ile örtüşmektedir. Katılımcıların olumsuz duygularının sebeplerine bakmak da oldukça önemlidir. Örneğin, erkekler tuvaletini kullanan ve cinsiyet kimliğini Non-Binary, Bi+ olarak tanımlayan görüşmeci, “oraların zaten bana ait olmadığını ben halihazırda düşünürken sağ olsun özellikle erkekler, yüzde 99 bunu tekrar hissettirdiler aslında çünkü genel olarak topluma ait olmadığımı ya da toplum içinde yaşamam gerektiğini bana söyleyen düzen aynı şekilde bu geçici mekan olarak adlandırabileceğimiz tuvaletlerde de beni istemediler” ifadesini kullanmıştır. Hegemonik erkeklik, bir erkeklik yarışıdır ve yeterince erkek olmayanlar üzerinde de bir baskı kurar. Bourdieu (2015), “görüldüğü gibi erkeklik, ziyadesiyle ilişkisel bir kavramdır: erkeklik, diğer erkeklerin önünde ve onlar için, kadınlığa karşıt olarak ve her şeyden önce kişinin kendi içindeki bir tür dışıl korkusu içinde inşa edilmiştir” (s. 71) der. Dolayısıyla “yeterince erkek” olmayanlar için, erkekler tuvaleti oldukça riskli bir mekandır. Katılımcıların da benzer bir tanımdan hareketle, kendilerini güvende hissetmedikleri olgusundan beslenen bir şekilde tuvalet

habitusunun pratik unsuru çerçevesinde bir yatkınlık geliştirdikleri söylenebilir. Olabildiğince “hızlıca” işlerini bitirmek, “kimseye yakalanmamak” ve mümkün olduğunca “az kişi ile temas kurmak” tahakkümle damgalanan bir habitusun işaretleridir. İlgili alanı kullanmak için, oyuna dahil olmuşlardır ancak bütün oyuncular, bu oyunun bir parçası olmak da istememektedir. Tam olarak bu noktada, uniseks tuvaletlerin olmaması, transgenderların istedikleri tuvaletleri kullanamamaları ve de tuvaletlerde kurulan tahakküm, Bourdieu’nun eril tahakküm ve Foucault’un biyo ve denetleyici iktidarı bağlamında değerlendirilebilir:

İktidar kendi yarattığı ve bir kimlikle bağlantılandığı öznellik biçimleriyle bireye hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak, onun gündelik yaşamına müdahale eder. Söz konusu iktidar yapılanması, toplumsal cinsiyet kimlikleri üzerinden okunduğunda bireylerin, iktidar tarafından erkek ve kadın kimliği ile bağlantılandırılan öznellik biçimlerini biyolojik cinsiyetlerine uygun bir biçimde içselleştirmeleri ve bu sayede iktidarı deneyimlemeleri gerekmektedir. (Foucault (2000)’den aktaran Öztürk, 2011, s. 38-39)

Gershenson (2010) da kendi çalışmasında, transgenderların geçici çare olarak, kendilerini damgalanmamış ve fiziksel olarak güvende hissettikleri tuvaletleri aradıklarını ve tuvaleti kullanma zamanlarını (ve de tuvalette geçirdikleri süreleri) diğer kullanıcılarla olası çatışmalardan kaçınmak odağında planlamakta olduklarına işaret eder (s. 192). Bir diğer yandan transgenderlar olmasa da uniseks tuvaletlerde farklı durumlar da yaşanabilmektedir. İşletmeci görüşmecilerden biri bu duruma bir örnek paylaşmıştır:

XXX’de kadın ve erkek tuvaletleri ayrı değildi. Yani bununla ilgili insanların şikayetlendiği de oluyordu açıkçası ama hani böyle hep bir şekilde tatlı tatlı insanlar ikna edilebiliyordu işte. Tuvaletler hiçbir zaman bir kuytuda değildi, bir fuayesi yoktu. Yani direkt mekândan tuvalete girip çıkabiliyordu. Dolayısıyla hani o böyle ortada olunca buna itiraz eden insanlar oluyordu. Ya da mesela sevgilisini kapıda bekleyen erkek durumu XXX’de çok daha fazla oluyordu. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Tuvaletlerin kişisel kullanımı veya farklı bir sebepten (refakatçi olma, arkadaşınla ilgilenme vs.) yarattığı duygular değişebilir. Bir mekanda yaşanan deneyimler, o mekan ile kurulan ilişkiyi de belirler. Dolayısıyla algılanan mekan ve yaşanan mekan, kişisel deneyimlerle ilişkili olduğu gibi tasarlanan mekanla da ilişkilidir. Bu bölümde daha çok ikili cinsiyete göre kurgulanmış veya kadınların ihtiyaçlarına göre

kurgulanmamış tuvaletler odağında tartışmayı yürütüyor olsak da rampası olmadığı için erişilebilir olmayan, yetişkinlere göre kurgulanmış, güvenli olmayan bir alanda olan (örneğin, mülteci kamplarında tuvaletlerin kamp dışında olması gibi) örneklerde kişilerin daha olumsuz duygular yaşadığı anlaşılmaktadır.

3.2 İşlevleri Bakımından Kamusal Tuvaletler

Tuvaletler neden vardır? sorusunu sorduğumuzda, öncelikle o an bir boşaltım ihtiyacımız yoksa, farklı bir sürü şey söyleyebiliriz. Boşaltım ihtiyacımız olduğunda ise, en hızlı şekilde bir tuvalet bulmaya çalışır, tuvalet bulamıyorsak da “gözden uzak, tenha” bir yerde boşaltım ihtiyacımızı karşılarız. Ancak tuvalet mekanlarını düşündüğümüzde, aklımıza sadece “boşaltım” ile ilgili konular gelmez. Tuvaletlerde yaşadığımız deneyimler, tuvaletleri de nasıl tanımlayacağımıza ışık tutar. Tuvaletlerin işlevleri bakımından nasıl dönüştüğüne baktığımızda, tezin “Kamusal Tuvaletler” bölümündeki tuvalete ve yerine kullanılan kelimelere yüklenen anlamlar ile bakmaya başlamak gerekir. Tuvalet kelimesinin bakım ve güzellik anlamları içermesi aynı zamanda tuvaletlere hijyen, bakım, güzellik anlamlarını da yüklemiştir. İngilizcede tuvaletler yerine “bathroom” yani *banyo* da denilmektedir. Bunun sebeplerinden biri tuvaletlerin banyo içerisinde yer almaya başlaması ve hijyen, temizlenme, ferahlama ile birlikte anılmasıdır. Bir diğer yandan Türkçede olduğu gibi, banyo kelimesi tuvalet kelimesi için örtmece bir kelime olabilir. Bir diğer kelime ise “restroom” olarak karşımıza çıkar. 1900’lü yılların başında lüks restoranlar, sinema salonları ve bazı işyerlerinde hemen tuvaletlerin yanında oluşturulan içerisinde koltukların ve rahat sandalyelerin olduğu “dinlenme odaları” bağlamında kullanılmaktadır (Etmyonline, 2022). Tuvalete giden kişiler, bu odalarda dinlenirler de. Yine bir örtmece kelime olduğu düşünülen *restroom*, bu anlamıyla birlikte kişilerin “gündelik rutinler kaçtıkları, dinlendikleri ve yalnız kaldıkları” bir işlev de kazanmıştır. Ayrıca, tuvaletler yapısı gereği “kapanabilir” alanlardır. Dolayısıyla daha mahrem, yasak, gizli konular için de çeşitli işlevleri vardır. Kamusal tuvaletler biriyle konuşmak veya iletişim kurmak (sosyalleşme veya flört), seks ve uyuşturucu madde kullanımı için de kullanılan alanlardandır. Derinlemesine görüşmelerde de yukarıda bahsedilenlere oldukça benzer işlevlerden bahsedilmiştir.

Rahatlama, kaçış, deşarj olma, dedikodu yapma işlevlerine yönelik aktarımlar:

İhtiyacı olanlar o alana gidiyor ve kalabalıktan bir sıyrılma hali var. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Gidip böyle “Aaaaaa” diye avaz avaz bağırıp yumruklayıp yumruklayıp duvarları bir yüzümü yıkayıp tekrar işime döndüğüm bir yer. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

...Bazen telefonla konuşmak için gittiğin bir yer de olabiliyor, özellikle gürültülü ortamlarda. Ne bileyim, daha özel bir davetteysen, o kadar terledik ettik, bir duralım elimizi yüzümüzü yıkayalım dediğimiz de bir yer... Orası bir çeşit dinlenme alanı, durma alanı gibi de sanki. İşte kimileri için gazete dergi okumalık da bir yer. Sigara içen bile biliyorum yani tuvaletteyken, dolayısıyla böyle hakikaten, bahçede kafede oturmak gibi orada daha rahat hissedenden insanlar da var. Onlar için öyle bir yer belki. Öyle yani, çış kakadan çok daha başka bir mesele... Biz kadınlar, daha fazla vakit geçiriyoruz sanki değil mi? Ben tuvalette gidiyorum denir masada da hani, ben de geleyim, ikili, üçlü de gidilir oraya. Böyle sohbet ede ede, orada goygoy yapa yapa da vakit geçirme hali var. Çok bireysel bir süreç ama hani böyle grup aktivitesi de olabiliyor bazı gruplar için. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Arkadaşlarıyla çıktığında kalabalık bir masadaysan ortamdaysan hani tuvalette biriyle gidip ya da tuvalette karşılaşp işte dedikodu yapmak benim çok yaptığım bir şey... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Yukarıda belirtilen işlevlerin yanında *hijyen, sosyalleşme, makyaj yapma, aynayı kullanarak kendine çeki düzen verme* gibi işlevlerin de aktarıldığı gözlemlenmektedir:

Lise yıllarımdan tut çalıştığım vakitlere ya da işte çok fazla yolculuk seyahat yaptığım dönemlerde yani işte hani üzerimi değiştirmek, 3 - 4 gündür yoldaysam böyle bir hafif koltuk altlarımı yıkayıp böyle işte sabunlu sularla memelerimin altlarını, gövdemı temizlediğim, temizlik yapılan yer gibi olabilir. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

XXX'da çalışmışım mesela 3-4 ay. XXX'da çalışırken böyle bir türlü o ortama ayak uyduramamışım. Çok fazla insan vardı ve işte ben çok çalışıyorum. Bir türlü insanlarla sosyalleşemiyordum. Mutfak ve tuvalet, yani sabah kahvaltıları -asla ofiste kahvaltı yapmadım hayatımda, ben yapıp giderim- ofise gittiğimde mutfağında kullanıyorum. Sabahları insanlar kahvaltı yaparken en azından kahvemi orada içiyordum ki sosyalleşeyim diye... Mesela bir de birkaç kere yapmışım ama böyle bir türlü konuşamadığım ya da böyle konuştuğumda hoşlanmadığım biri varsa tuvalette gittiğini gördüğüm, gidip hani orada bir selamlaştık hani belki bir muhabbet açabilirim deyip işte... Belki sonrasında merdivene sigaraya davet edebilirim falan gibi yapmışlığım vardır. En büyük fonksiyonu hani o sosyalleşme ve dedikodu yapmak. Bir de makyaj yapmak için kullananlar da var. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Sosyalleşmek bir kere. Bir kere daha içip güzelleşmek, kendini kontrol etmek bir ara vermek. Yani özellikle eğlence sektöründe içinde bulunduğun ortamdan bir kaçış tuvalet. Yani atıyorum masada yemek yerken bir sohbet esnasında belki de kendini iyi hissetmediğin bir nokta geldiğinde bir tuvalete gidip geleceğim dersin yani öyle bir gidersin gelirsin. Tuvalete gittiğinde bir dünyanın değişir ya da işte kız arkadaşlarınla yine dışarıdasındır. Tuvalete giderken biri hakkında dedikodu yaparsın işte iki dakika tuvalete gider içerideki bir durumun çekiştirirsin... Belki birisini gözüne kestirmişsindir, tuvalete gidiyordur sen de arkasından gidersin yani. Tuvalet aslında böyle bence özellikle mekanlarda boşaltım için kullanılan bir yer değil de sosyalliği pekiştirici sosyalliğin ilk adımlarını attığı yer. Yani tuvalet sırasında beklemek bunlar bak bence keyifli şeyler. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1 Görüşmeci)

Kamusal tuvaletlerin işlevleri, tuvaletlerin nasıl bir mekanın parçası olduğu göre (tasarlanan mekan) de değişiklik göstermektedir. Örneğin, bir eğlence mekanında tuvaletler, eğlencenin de devam ettiği yerler olarak tanımlanmaktadır. Veya gece kulüplerinin tuvaletleri uyuşturucu madde tüketmek ve seks yapmak işlevleri bakımından da referans verilen tuvaletlerdir:

Şarkı söylemeye falan devam ederiz tuvalette. Ya da dans etmeye. Daha böyle cıks yerler olduğunda insanlar bunu garipseyeabiliyor falan. Locada oturan abla mesela garipseyeabiliyor. Daha böyle anılarım var yani. Güldüğüm anılar var. Bu arada fotoğraf çekme yeridir bir de. Şimdi aklıma geldi. İşği iyidir çünkü. O kadar giyinip süslenmişsindir, bulunduğun ortam karanlıktır, tuvaletin içerisi aydınlıktır. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Beşiktaş'taki büyük Beşiktaş Çarşısı'nın içinde güzel bir tuvalet vardı... Tertemiz, aydınlık falan bir yer. Sakallı, çok fazla böyle küpeler-bilezikler takan, garip garip otantik şeyler giyen bir amca vardı oranın sahibi. Mesela içeri giriyordum, içerisi pavyon gibi! Çay servisi var, kahve servisi var; insanlar oraya falcı çağırıyor, fal bakılıyor. 2 kabinde mesela duş alma yeri vardı. İstersen gidip duş alabiliyordun işte her yerde ışıklar var, müzik var, oraya gelmiş insanların fotoğrafları var, çeşit çeşit parfüm ürünler vardı. ... Tuvaletin içinde kadınlar için ayrılmış o oturma, fuaye alanının olduğu yerde de bir teyze olurdu ve böyle gerçekten mahalleden bir teyze gibi herkesle sohbet ederdi. Dediğim gibi, fal bile bakılırdı. Yani falcı çağırırdı kadınlar oraya muazzam bir yer yani... Oranın kapandığını gördüğümde aşırı üzülmüştüm. Hatta bir-iki sene hiç gitmedim bile. Sinirlendim çocukluğumuz diye, orayı mahvettiler ya... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Daha böyle işte gece kulübü falan gibi yerlerse. Başka şeyler, burada söylenmesini çok uygun bulmadığım birkaç fonksiyonu daha var yani. Yani çeşitli yaramazlıkları yapıldığı. Ya da söyleyeyim, herkes biliyor zaten... Tuvalet seks yapmak, uyuşturucu madde kullanmak için de kullanılan bir yer... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Bir gece kulübünde tuvalette DJ vardı ve tuvalette partilemeye devam ediliyordu. Biz de yıllardır beach'teki tuvaletler için hep diyoruz acaba burada bu konseptte bir parti yapsak mı, yapmasak mı? Bir türlü yapamadık ama gerçekten DJ'in çaldığı bir tuvalet gördüm. Çok da keyifli değişik oluyor. Yurtdışında aslında bu tür mekanlar oldukça fazla. Uyuşturucu maddenin kullanımı ile çok ilişkili. İnsanlar zaten uyuşturucu kullanarak, eğlenmeye gittikleri o mekanlarda zaten onu kullandıkları yer tuvalet olduğu için tuvaletten çıkmıyorlar. Onlar çıkmayınca, mekan da demiş ki o zaman oraya bir tane DJ koyalım ve sana orada takılmaya devam et diyor gibi bir durum var. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

LGBTI+'ların tuvalet deneyimleri ise, bazı açılardan farklılıklar göstermektedir. LGBTI+'ların çok gittikleri mekanlarda, *herhangi bir risk durumunda acil durum buluşma alanları, cinsiyet dışavurumlarını takip ettikleri mekanlar, mekanın diğer bölümlerinde yaşayamadıkları cinselliklerini yaşamak için kaçtıkları bir alan, seks işçiliği yapanlar için çalışma mekanı, flört etmek için rahatlıkla iletişim kurulabilen alanlar* gibi işlevlerinden bahsedilmiştir:

Bir sosyalleşme mekânı. Aynı zamanda aynada bir kendine baktığın üzerine çeki düzen verdiğin bir mekân. Aynı zamanda bulunduğun mekânda bir kaçış noktası da o tuvalet, bir flörtle randevuya çıktıysan bile orada o flörtün sıkıcılığından kurtulabilmek için gittiğim bir mekan haline gelebiliyor. Yani o yüzden aslında hani çok amaçlı bir yer. Belki erkekler açısından daha farklı olabilir ama LGBTI+'ler için, yani eşcinsel erkekler de dahil tuvaletin kullanım alanı sadece işemek sıçmaktan ibaret değil. (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

Özellikle 18 yaşından sonra gece mekanlarına çıkmaya barlara gitmeye başladım. Oralarda özellikle bir yandan tuvalete gitmek, partner bulmak, flört bulmak için de bir vesile oldu. Çünkü hani erkeklerden hoşlanıyordum. Erkek partner bulmak istiyordum ve ilgimi çekiyordu. Cinselliğini yaşamak istiyordum ve hani biraz daha özgürleşmişim cinsellik konusunda. Dolayısıyla tuvaletler bir yandan da erotik bir mekân haline gelmeye başlamıştı. (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

Bir dönem Ankara'da yaşamıştım. Ankara Gençlik Parkı'ndaki mesela en spesifik olarak bildiğim bizzat şahit olduğum ve deneyimlediğim bir şey olduğu için anlatıyorum. Afaki bir şey anlatmıyorum. Oradaki tuvaletleri mesela insanlar seks yapmak için kullanıyordu...Ankara'da seks işçiliği yapan birçok arkadaşım Gençlik Parkı'ndaki tuvaletlerde seks işçiliği yapıyordu ya da seks işçiliği yapmayanlar sadece seks yapmak isteyenler de kullanıyordu. Başka bir amaç için kullanılıyor muydu bilmiyorum ama benim deneyimlediğim bu şekildeydi. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Yani şimdi şöyle cevap vereyim, evet normal, cishet bir dünya düzeni için çeşitli boşaltım sistemine ait süreci tamamlamak adına girdiğimiz bir yer ama mesela eminim ki birçok seks

işçisi için bir seks mekânı olabilir, iş yapılan bir yer olabilir...Öpüşmek için girilen bir yer olabilir mesela: sevgilimleyim, çok resmi ve hetero bir mekandayım, heteronormatif bir yerdeyim ve sevgilimi öpmek istiyorsam, hadi gel tuvalete gidelim çok yükseldim seni bir öpeyim, elini tutayım dediğim bir yer olabilir. Buluşma yeri olabilir, her şey olabilir. Tuvalet ama en genel anlamında hani kimse bilmesin dersek evet yani boşaltım sistemi sürecimizi tamamlamak için gittiğimiz bir yer hepimiz için bence çok çok farklı anlamları olan. (Non-binary, Bi+ Görüşmeci)

Yani bir mekâna girdiğimde önce bir tuvalete gidiyorum, aynadaki kendime bakıyorum. Penisim belli oluyor mu, olmuyor mu? Her şey yerli yerinde mi değil mi onu kontrol ediyorum. Göğüslerim nasıl duruyor ona bakıyorum. Saçım başım ne durumda? Yüz ifadem nasıl bunları kontrol ediyorum daha sonra mekandaki rahatlığıma da bir vesile olmuş oluyor açıkçası. Çünkü yani her zaman fark edemiyorsun işte, pensine kadar saklasam da düzelsen de gün içerisindeki hareketler halinde eğer sıkı bir iç çamaşırı giymediysen kayabiliyor, bir potluk işte cameltoe³⁶ oluşturabiliyor falan birde ben tayt giymeyi falan çok seviyorum, dar şeyler giymeyi seviyorum. Dolayısıyla hani sürekli kontrol ediyor oluyorum. O yüzden onu ilk gittiğim zaman ilk kontrol etmek çok rahatlatıyor. Yüz ifademi kontrol etmek çok rahatlatıyor çünkü insanların çok böyle hani dönüp bana bakmasını ya da işte birinin benimle mekânda flört etmeye çalışmasını istemiyorum. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

Yürümecilik olabiliyor kadınlar tuvaletinde. Aslında bu sadece şey de olabiliyor ya zaten; mekânda birini gözüne kestirdiysen ve o kişi tuvalete gidiyorsa; o, o anlamda bir andır ya mesela, arkasından gitmek. Yönelim vs.'den de ziyade ya da cinsel kimlikten de ayrı olarak. Orası, sanki daha çok buna alan açan... çünkü an daha çok filtreleniyor sanki. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Tuvaletler aynı zamanda dayanışma mekanları olarak da tanımlanmaktadır.

Yani bir kız içeri girmişti, kusuyordu, çok kötü durumdadır, yardımcı olmak istersin ona, yani öyle dışarı çıkamaz çünkü yani sana tanı tanıma fark etmez, saçını tutarsın yani kızım. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1 Görüşmeci)

...Ne bileyim, kusan ya da baygın birini gördüğünde, bir şeyin var mı demek ya da bir şeye ihtiyacın var mı demek çok insani bir refleks olarak ortaya çıkıyor belki. Ya da ne bileyim regl olan biri pedi olan var mı tamponu olan var mı gibi şeyler sorabiliyor. Ya da ya rujunuz çok güzelmiş markası nedir numarası nedir diye soranları biliyorum mesela. Ya da parfüm vs. bir şeyin üzerinden... (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

---

³⁶ Çok sıkı, kişinin üzerine oturan bir pantolon veya şort giyildiğinde, genital organın yarattığı ve dışarıdan da görülebilen hatlarını ifade eder. (Oxford Sözlük, 2022)

İstersen transseksüel mekanlarındaki tuvalet iletişiminden bahsedeyim...Bu birincisi iletişim şekli çok daha farklı oluyor. Orada daha çok işte ne bileyim makyaj malzemesi ile ilgili birbirine paslayabileceği makyaj malzemesi ile ilgili talepler olabiliyor ya da işte ayak üstü tacize uğradığını belirtiyor, oradaki diğer kadın arkadaş ve hani destek isteyebiliyor. Bu adamdan kurtulamıyorum diyebiliyor. O orada bir anda bir şey örgütlenme ve hani o kadını o adamdan kurtarmak için bir plan devreye girebiliyor. Regl olanlar birbirinden ped talep edebiliyorlar. Mutsuz olan bir kadın varsa orada muhakkak o kadınlar tuvaletindeki diğer kadınların ilgisini çekiyor ve onun neden mutsuz olduğunu, neden üzgün olduğunu merak edip orada bir sosyal dayanışma gösteriyorlar. O yüzden yani oradaki iletişim hal çok daha farklı bir boyut boyutta oluyor ya da kendisinde bir flört bulunmuş ve acaba birlikte olsa mı cinsel birliktelik yaşamasa mı evine gitse mi ya da kendi evine götürürsün mü götürmesin mi diye kararsız olan arkadaşlar olabiliyor. Birbirimizi hiç tanımasak bile o an o mekânda kendine yakın hissettiği diğer bir kadın arkadaşı ile tuvalette bunun istişaresini yapabiliyor. (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

Erkek homososyallik mekanı olarak erkekler tuvaletine ayrı bir parantez açmak gerekir. Erkekler tuvaleti, erkeklerin genellikle iletişim kurmaktan ve temastan kaçtıkları bir yerdir. Ancak bir yandan da erkekliğin pekiştirildiği alanlardır. Erkekler bir yandan homoseksüellik korkusu yaşarken, bir yandan “duygusal ayrılma, rekabet ve kadın bedeninin metalaştırılması” özellikleri bağlamında homososyal alanı güçlendirirler.

Erkekler tuvaletini, alkollü mekanlarda bir başka seviyorum. Böyle göz teması kurmayan, garip garip yürüyüşleri ve bakışları olan erkekler, bir anda sevgi kelebeğine dönüşüyorlar. Birbirine gülümsemeler, şakalar komiklikler... Bir rahatlama geliyor bence. Ama böyle zamanlarda bile kadınlar ile ilgili küfürlü konuşmaya devam edebiliyorlar. (Erkek, Gay Görüşmeci)

...özellikle barlarda kısmen dedikodu kısmen işte kendi öz bakımlarını yapmak ya da bakım yapmak için gidiyorlar. Erkekler de yine aynı şekilde cis-hetero kesimden bahsediyorum. Yine hem böyle özellikle barlarda çok şahit olduğum şeylerdi. Hem böyle dedikodu yapmak orada işte ya da tartışmak için girdikleri böyle birbirlerini yükseltip tekrar mekâna geri döndükleri bir yerdi. Öyle şeylere şahit olmuştum. (Trans Erkek, Görüşmeci)

2018 yılında gerçekleşen ve sonrasında Twitter’da dolaşıma giren bir fotoğraf da erkekler tuvaletindeki “kırılgan erkeklik” pratiklerine oldukça iyi bir örnek olarak karşımıza çıkar. Auckland’deki The Lumsden Freehouz isimli barda duvarı yumruklayarak bir delik açan müşterinin yarattığı tahribatı çerçeveleterek “Kırılgan Erkeklik, Bilinmeyen Artist, 2018” olarak müşterilerine sunmuştur:

Şekil 2: Auckland The Lumsden Freehouse Mekan Tuvaleti: Kırılğan Erkeklik Eseri

Kamusal tuvaletlerin homososyal alanlar olması güvenlik, şiddet ve vandalizm ile ilgili gerçek pratik kaygıları da göz önünde bulundurmaya gerektirir. Şiddetin farklı şekillerinden biri de tacizdir. Bir başka görüşmeci ise, erkekler tuvaletinde, erkeklerin “kadın bedenini metalaştırması” şahitliğinden bahseder, taciz dinlemekten kaynaklı rahatsızlığını anlatır:

Erkekler tarafından çok çirkin konuşmalar oluyor...İşte böyle “barmenin memelerini gördün mü? Kanka kızı niye tuvalete getirmedin?” falan minvalinde ve bayağı tacizi dinliyor olmak da benim çok rahat hissettirmiyor. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Tuvaletlerin işlevlerine kullanıcıların deneyimleriyle bakmanın yanı sıra, işletmecilerin gözünden de bakmak önemli olacaktır. Görüşme yapılan iki işletmeciden birinin mekanında karma tuvaletler, diğerinde ise cinsiyetlendirilmiş tuvaletler yer almaktadır. İşletmeciler tuvalet işlevlerine dair bireysel fikirlerini aktarmışlardır ve diğer bölümlerde yer almıştır. Bununla birlikte tuvaletlerin bir mekan ile ilgili olarak “prestij” ve “kritik nokta” olma özelliklerine dikkat çekmektedirler:

Valla tuvaletin yani tuvaletin olduğu yer aslında işte oraya dair bir sürü şey söylüyor. Bir mekânda, bir restoranda barda falan tuvalete gidiyorsan da oraya dair bir şey söylüyor...Yani o bulunan bölgenin ve insanların birbirine değer verme ya da insanların hayatı yaşama şekli ile ilgili bir şey söylüyor. Yani işte ne kadar pisso o kadar iplenmeyen bir yer yani ‘sıçıyoruz, geçiyoruz’ gibi bir yer de olabiliyor. Öyle kesin bir şey söyleyemem yani açıkçası ama şey, orayı yöneten artık ya da orada yaşayan orayı yürüten insanların iş yapma şekline dair bir şey söylüyor bana. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Güzel bir ekip çalışması gerekiyor yine, konumuzla ne kadar alakalı bilmiyorum ama mesela XXX'de çalışırken hep böyle yani tabi ki böyle işte eski personel, yeni personel falan gibi bir şey oluyordu. 'Her personel her yerde çalışsın, yani şef de tuvalette çalışsın' gibi bir yaklaşım vardı. Özellikle gençleri, tuvalet temizleme konusunda ikna etmek çok zor olmuştu ama yani o tuvaletin temiz tutulması çok önemliydi ve büyük bir ekip çalışması gerektiriyordu. Özellikle yoğun akşamlarda hani tuvaletten sorumlu üç arkadaş olurdu mutlaka ve bu kişiler tuvaletlerin temizliğinin yanında orayı kolağan etmek de görevler arasındı. Bütün personelin iş tanımında, tuvalete gittiğinde oraları kolağan etmek vardı: Yani o tuvaleti gözlemlemek, temiz tutmak, temiz değişse işte tuvaletçiye bulup haber vermek, tuvalete yardım etmek, sorunlu bir durum varsa güvenliğe ve şeflere haber vermek. En yoğun zamanlarda falan gibi hani ekip çalışması için de çok güzel bizim için oyundu aslında tuvalet bölümü. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Tuvaletlerin işlevleri bakımından çalışma kapsamında hem kullanıcılar hem de işletmeciler³⁷ tuvaletin farklı birçok işlevi olabileceğini ve bu işlevlerin de ihtiyaçlar bağlamında dönüştüğünü belirtmişlerdir. Ancak mekanların duyguları ve işlevleri, Inglis'in tuvalet habitusu kavramsallaştırmasındaki sembolik ve pratik unsurlar ile açıklanabilir. İster işletmeciler olsun ister diğer iktidar özneleri, tuvaletleri "kurgulayan" bir güç olduğunu da unutmamak gerekir. Bourdieu'nun "hükmedenlerle hükmedilenler" olarak tanımadığı ve tezde de "tasarlayanlar-yaşayanlar; algılanan" olarak tanımlayabileceğimiz kamusal tuvaletlerde sınırlar, hükmedenler tarafından belirlenmiştir ve genellikle bu sınırları "*kabullenmeye yönelik pratikler*" sergilenir. Hatta Bourdieu (2015), eyleyiciler olarak kabullenilen bu pratikleri farkında olarak ve de çoğunlukla fark etmeden pekiştirdiğimizi ifade eder. Bu deneyimlerin de duygusal olarak biçimlendiğini ve karşımıza "çoğu zaman bedensel duygular (utanç, aşağılanma, çekingenlik, kaygı, suçluluk) veya tutku ya da hassasiyetler (aşk, hayranlık, saygı)" biçimlerinde çıktığını belirtir (s. 55). Dolayısıyla tuvaletlerin sembolik ve pratik unsurlarıyla birlikte maddesel unsurları bağlamında (ki herhangi bir unsur, birbirinden bağımsız değildir veya biri diğerinden daha baskın değildir)

---

³⁷ Bu ifadenin görüşme bağlamında yapılan işletmeciler için kullanıldığının altını çizmek lazım. Mekanlar konuları, amaçları, mekanın üretimi için ayrılan kaynaklar, kullanıcı profili vb. birçok kritere göre şekillenirler. İstanbul'da lüks bir yerde bulunan bir gece kulübü ile şehirlerarası yoldaki bir dinlenme tesisinin tuvaletlerini birlikte değerlendirmek oldukça hatalı olacaktır.

tuvaletlerin nasıl tasarlandıklarına ve içerisinde ne tür tasarım veya ürünlere yer verildiğine bakmak tamamlayıcılık bağlamında oldukça önemlidir.

3.3 Kamusal Tuvaletlerin Maddesel Unsurları

Kamusal tuvaletlerde maddesel unsurlar başlığı altında mekanların hijyeni, tasarımı ve ilişkili olarak da tabela, ışık, ayna ve tuvaletlere konulan ürünler alt başlıklarında ele alınacaktır. Hijyen, tezin bütün bölümlerine yön veren ve tezin görünmez ana temalarından biridir. Bir mekana yönelik algı, bu başlık altındaki bütün unsurlarla oldukça ilişkilidir. Bir kamusal tuvalette de eyleyicilerin (kullanıcıların) hijyen algıları ve hijyen davranışlarıyla, mekanın hijyen algısı ve hijyen davranışları birbirlerini etkiler. Yine tuvaletin tasarımı, tuvaletin hem hijyen algısı hem de “iyi hissettirme işlevi” ile ilişkilidir. Derinlemesine görüşmelerde de hem kişilerin tuvaletleri kullanım alışkanlıkları hem de mekanların tuvaletlere bakış açısına dair alıntılar yer almaktadır:

Yani ben gerçekten umumi tuvaletleri pis bırakan insanların evlerinde öyle pis yaşadıklarına inanmak istemiyorum... Yani düşünemiyorum hani 3-5 insan vardır o da herhalde mental problemleri varsa yani dışarıyı pis bırakmak dışarıdaki tuvaleti pis bırakmak bir karakter şeysi gibi geliyor bana. Yani işte umursamazlık olabilir, sorumsuzluk olabilir, öfke olabilir, ‘bana dokunmayan yılan bin yaşasın’ olabilir, ‘ben işimi hallettimcilik’ olabilir, bencillik olabilir. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Evet tabi bunu da hiç konuşmadık ama bir de böyle bir tarafı var tabi ki yani bir mekâna gittiğimde iyi bir mekânda olduğumu anladığım nokta tuvaleti oluyor. Tuvalet mekânın aynasıdır, belki söylemişimdir ama tekrar ediyorum ama, öyle gerçekten. Biz de bir dekorasyon işine girdiğimizde tuvalet kısmını çok önemseriz, çünkü biliyoruz ki, müşterimiz bizi tuvaletle değerlendirecek. Tuvalette kullandığın malzemelerin kalitesi senin total kaliteli belirleyecek. Aslında böyle anlamasa bile böyle düşünmese bile gizli bir his o, müşterinin yaşadığı gizli bir his. Ben o hissi biliyorum ya o hissi yaşayacağını biliyorum. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1 Görüşmeci)

3.3.1 Hijyen

Kamusal tuvaletler söz konusu olduğunda en çok akla gelen ve birçok tartışmanın da zeminini oluşturan konu, tuvaletlerin hijyenidir. Tezin literatür taraması bölümünde, en çok öne çıkan kavramlardan “kir” konusu da hijyen ile doğrudan ilişkilidir. Inglis ve Holmes tuvalet habitusunu tanımlarken de “hijyen, düzen ve güvenilirlik” kavramlarına

başvurur ve bu kavramları, burjuvaziye ait özellikler olarak tanımlar (Inglis ve Holmes'tan aktaran Köylü, 2005, s. 45). Dolayısıyla, hijyen algısı hem kişisel hem de kültürel (toplumsal) olarak değişik göstermektedir. Hijyen başlığı üzerinde düşünürken, bir diğer yandan alanlardaki varlığını da akılda tutmak önemlidir. Hijyen konusu kültürel, sınıfsal ve cinsiyetlendirilmiş bir kavramdır. Eğitimli ve şehirli insanların tuvalet alışkanlıkları odağında çalışan ve hijyen konusu üzerinde oldukça duran Köylü (2005) de "kullanıcıların eğitim seviyesi, sosyal ve kültürel alt yapıları da hem kamusal tuvalet kullanımını hem de hijyen algısını etkilemektedir" demektedir (s. 98). Tez çalışmasında hijyen konusu, neredeyse bütün görüşmeciler tarafından atıf yapılan konulardan biri olmuştur. Hijyenik tuvaletler olarak daha lüks semtlerdeki mekanlar, AVM tuvaletleri ve şehirlerarası yollardaki bazı büyük benzinlikleri işaret etmişlerdir. Hijyen, birçok korkuyu da beraberinde getirmektedir. Sağlık konusunda daha özel ihtiyaçlar varken (kadın sağlığı gibi) 2019 yılında ortaya çıkan COVID-19 Salgını ile birlikte, hijyen konusuna verilen ağırlık da artmıştır. Dolayısıyla zaten doğal tanımı gereği hijyenikliği sorgulanan tuvalet gibi mekanların, farklı değişkenlerle çok daha fazla hijyen testine tabi tutuldukları söylenebilir.

Bugün bildiğimiz anlamda tuvaletler, modernite ile de oldukça ilişkidir. Temizlik algısı bu bağlamda yine hegemonik bir konudur ve sınıflar arasında belirleyicilerden biridir. Barcan (2010), insan atıklarına yönelik "reddetme" tutumunu modern tutumun bir parçası olarak tanımlar (s. 39). Greed (2010), tuvaletler hakkında yazdığı makalesinin alt başlıklarından olan "Sorun Ne?" ve "Sorun Neden Bu Kadar Devam Etti?" bölümlerinde kamusal tuvaletler ve bedenler hakkında konuşmanın kendisinin utanç olduğunu ve bu utancın tuvalet tasarımı, tedariki ve tartışmasını bütünüyle zayıflatan ve şekillendiren şey olduğunu söyler. Bu terimleri ve kullandığı alanları "kültürel utanç dolu alanlar" olarak tanımlar (s. 119). Tez kapsamında çokça referans verilen "örtmece kelimeler" odağında Greed (2010)'in de referansları vardır ve kişilerin kirli olana değil, temiz olana yani hijyenik olana vurgu yaptığını söyler. Tuvalete giden insanlar, boşaltıma dair değil, temizliğe dair beyanlarda bulunurlar: "ellerimi yıkamaya gidiyorum." veya "elimi yüzümü yıkayacağım." (s. 120) Tuvaletlere modernizm ile verilen kelimelere bakıldığında "temizlik, hijyen, su, güzellik" referansları içerdiği görülmektedir. Örtmece olan şey, aslında kelimeler değil,

“kirliliktir”.³⁸ Bu noktada dikkat çekmemiz gereken noktalardan biri Türkçede *örtmece*, İngilizcede *euphemism* olarak adlandırılan şey, tuvalet habitusu tanımı içerisinde de aynı kelime ile adlandırılır. “Pratik unsur, boşaltım ile ilgili konuşma biçimi (örtmece veya doğrudan konuşma)” (Inglisten aktaran Köylü, 2005, s. 45) olarak tanımlanan şey, yatkınlıklarımızı doğrudan anlayabilmek ve bir diğer yandan “modern olanı yaşamak” konusunda kurulan hegemonya üzerine de bir tartışma yapmanın önünü açmak için bir fırsat olabilir. Greed’in (2010) dikkat çektiği bir diğer nokta ise, modern ve batılı haliyle tuvaletlerin sağlanmasının, bir zamanlar onurlu bir mesleki kariyer, hatta salgın hastalıklara karşı verilen cesur mücadelenin ayrılmaz bir parçası olarak görülmesidir. Hatta Greed (2010), kamusal tuvaletleri vatandaşlığın bir parçası olarak tanımlar ve kamusal tuvaletlerin sağlanmasının 19. yüzyıla özgü bir *yurttaşlık gururu ruhunun* parçası olduğunu belirtir. Dönemin su, kanalizasyon ve altyapı çalışmaları ise, özünde modernizasyon akımının önemli parçaları olarak görülmüştür (s. 118-120). Derinlemesine görüşmelerde de görüşmeciler, farklı açılardan tuvaletlerdeki hijyeni değerlendirmişlerdir. Görüşmeciler, *kadınlar ve erkekler tuvaletleri üzerinden eyleyicilerin (kullanıcıların) etkisi, ne tür mekanların tuvaletleri olduğu, hijyen konusunu hangi özellikler/materyaller ile eşleştirdiklerini* ifade etmişlerdir:

İhtiyacımı görmeden çıktığımı bilirim temiz değilse, uzun yolda olsam bile. Hakikaten yani ‘buraya sıçmam bile’ dediğimi bilirim. Kötü hissediyorum hani orada duramayacakmışım gibi geliyor bazen. Özellikle şehirlerarası dinlenme tesislerinde. Hani böyle büyük benzin istasyonlarını kastetmiyorum ya da dinlenme tesisleri gibi değil; bazen gerçekten köy içi gibi yerlerde oluyor. Çok izbe, çok kötü durumda olan yerler olabiliyor. Oralarda yapmadığımı biliyorum, kendimi rahat hissetmiyorum o anlamda. Bir seviyeye kadar temiz olması gerekiyor. Hani alaturka-alafranga gibi şeylerim yoktur. Asgari düzeyde bir temizliği hak eden bir mekân olduğunu düşünüyorum. Nasıl her yerde yemek yemiyorsak, her yerde de tuvalet ihtiyacının giderilemeyeceğini düşünüyorum. Yani doğada yaparken kendimi o kadar kötü hissetmem öyle söyleyeyim. Açık hava yani, kampa gitmişimdir bir şeydir, yoktur falan o kadar

---

³⁸ Bu çalışmada çok bahsedilmeyecek olsa da örtmece ve utancın “evrensel” bir şey olmadığı ve batılı toplumlarda daha fetişist hale getirildiğinin altını çizmek gerekir. Greed’in (2010) aktardığı bazı bilgiler de bunu doğrular: dışkıya bazı toplumlarda “kahverengi altın” denilmesi, tarımsal verimlilik için temel bileşen (gübre) olarak kullanılması, Japonya’da Şinto tapınaklarında dışkının varlığının kutlanması, Anglikan Kiliseleri’nin Hasat Festivallerinde atıkların tanrılara sunulması gibi birçok örnek verilebilir (s. 119-120).

kötü hissetmem yani. Orası daha şey geliyor bana; daha mikrobik daha hastalıklı gibi geliyor. Öyle. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Yani kadınlar tuvaleti daha hijyenik. Onun dışında. Daha güvenli yani çünkü en azından bir kapının arkasındasın ve pantolonunu çekip çıkıyorsun, öyle bir yerden örnek vereyim. Erkekler tuvaletinde yani maalesef hem görüntü olarak dışarıdan görüntü olarak hem sterillik olarak çok daha kötü yani. (Trans Erkek Görüşmeci)

Ben Avrupa'da yaşıyorum şu an mesela. Erkekler tuvaleti müsaitse orayı kullanmayı tercih ediyorum çünkü Avrupa'da erkekler tuvaleti kadınlar tuvaletinden daha temiz. Mesela Cenevre'de erkekler tuvaletini kullanabiliyorum içerisi boşsa, müsaitse tabii. İçeride biri varsa ya da sıra bekleyen biri varsa yine kadınlar tuvaletini kullanıyorum ama mesela Türkiye'de de aslında öyleydi. Erkekler tuvaleti her zaman kadınlar tuvaletinden daha temizdi. Garipti yani insanlar... Mesela hep öyle bir düşünce vardır ya erkekler ayakta çişlerini yapıyorlar falan. Öyle değil ya Türkiye'de de öyle. Erkeklerin tuvalet konusunda daha az su ve kâğıt harcadıklarına, daha temiz kullandıklarına defalarca şahit olmuşumdur. Her zaman böyle miydi bilmiyorum ama en azından benim deneyimlediğim böyleydi. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Öncelikle cinsiyetli olan iki cinsiyete göre ayrılmış olan tuvaletlerde kesinlikle kadınlar tuvaleti çok daha temiz oluyor. Çünkü erkeklerin tuvaletinde yine pisuar yoksa ayakta işleniyor ve o kapak asla kalkmıyor. O yüzden tursan tamamen idrarın üzerine oturmuş oluyorsun falan gibi facialar var. Onun dışında sifon çekme, tuvalet fırçası temizleme, koku giderme ile ilgili çok bir kaygı göremiyorum. Çoğunlukla diyeyim, hepsi için kesinlikle konuşamam ama çoğunluk gözlemim böyle. Kadınlar tuvaleti daha okey geliyor. Queer tuvaletler de böyle aşırı temiz... Genelde ikisi de benim gittiğim yerlerle ilgili bilmiyorum ama ikisi de orta kirlilikler. Yani iki tane ya da beş tane, on tane kaç tane tuvalet varsa hepsi çok temiz olmayan ayakta işemek için gayet uygun ama ileriki level için çok da uygun olmayan tuvaletler olarak gözlemliyorum. Çoğunlukla sebebine dair hiçbir fikrim yok. Ama ayakta işeme bir şey olabilir, keyword olabilir bizim için bilmiyorum. Buradan Queer'ler ayakta işer gibi bir sonuç çıkarmalı mıyız bilmiyorum ama kesinlikle bir atıyorum Kadıköy'de XXX'in erkekler tuvaleti kadar pis bir yer kesinlikle görmedim. (Non-binary, Bi+ Görüşmeci)

Kullanıcıların tuvaletin hijyenine verdikleri önem, oldukça yüksektir. Katılımcılara derinlemesine görüşmelerde sorulan sorulardan birisi de “tuvaletleri çok iyi ama mekanın diğer özellikleri (mekanın geri kalan yerleri, menüsü, fırsatları vd.) ortalama olan bir yeri mi, yoksa tuvaletleri ortalama olan ama diğer özellikleri çok iyi olan bir yeri mi tercih edersiniz?” sorusudur. Katılımcıların neredeyse tamamı, tuvaletleri çok iyi olan mekanı seçmek istediklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların erkekler ve kadınlar tuvaletinin hangisinin daha temiz/hijyenik olduğu ile ilgili olarak ise, farklılaşan

cevaplar vermişlerdir. Kadın tuvaletinin daha kirli olduğunu söyleyenler, bu kirliliği bir bütün olarak tanımlamamışlardır. Erkekler tuvaletinde yer alan pisuarlar ve erkeklerin ayakta işemeleri, birçok açıdan bu tartışmanın odağında yer almaktadır. Ayakta pisuara işemek, ortamın daha az kirlenmesini sağlarken, klozete işemek, ortamı kirleten bir eylem olarak görülmektedir. Genel olarak, erkeklerin hijyen eylemlerinin daha az yaptıklarına dair gözlemler paylaşılmıştır. Tuvalet kullanım alışkanlığı, “tuvalet eğitimi” olarak küçük yaşlarda gündemleştirilen konulardan biridir. Eyleyicilerin tuvaletteki pratik yatkınlığı, kültürel sermayesinin de bir parçasıdır.

Tuvalet habitusunun hijyen ve eyleyicilerin tuvalet habituslarının pratik unsurlarına, aynı zamanda işletmecilerin gözünden bakmak da önemli olacaktır. Çünkü, bir mekanı paylaşan (yaşanan mekan) insanlar kadar, bu mekanı tasarlayan insanların da yatkınlıkları, bir bütün olarak mekanın ruhunu ve durumunu belirleyen faktörlerdendir.

Yani şimdi gerçekten çok tuvalet temizledim için. Hani şaka yapmıyorum. Yani illa birebir temizlemem gerekmiyor bir komi ile beraber girip de temizliyorsun yani ama bir temizlik var ortamda. Kadınların tuvaletleri çok daha kötü davrandığına hep şahit oluyorum öncelikle. Erkekler daha kibar ve daha temizler. Tuvaletlere karşı biz kadınlar tuvalet bizi tuvaletten bir şey kapacağım korkusuyla. Çünkü bizim erkeklere göre bir şey kapma ihtimaliniz çok daha yüksek. Tuvaletlerin üzerine çıkıyoruz, abuk sabuk davranıyoruz, bir şeyleri daha çok kırıyoruz. Kötü davranıyoruz. Gerçekten her şeyi tuvaletin içine atıyoruz. O tuvaletler hep patlıyor. Genel olarak bir... Kadınların tuvalet eğitimi belki de daha mı zayıf bu yüzden mi? Ama dediğim gibi bence hastalık kapmaktan korktuğumuz için de böyle davranıyor olabiliriz. Daha da kirletip daha da kötü hale getiriyoruz tuvaletleri. O yüzden mesela bir erkekler tuvaletini belki saat başı ya da iki saatte bir temizleyebilirsin ama kadınlar tuvaletini gerçekten bir beş dakikada bir kontrol etmen lazım. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci Görüşmeci)

Erkekler tuvaleti hijyeni ve er kadınlar tuvaleti hijyeni arasında bir ayrım hem yapabilirim hem yapamam aslında... Hijyen biraz insanın kendisiyle ilgili bir şey! Hangi tuvaletin etrafında pislik, dallama varsa, sarhoş insan varsa, o tuvalet kadın tuvaleti de olsa erkek tuvaleti de hep pis olur. Neler oluyor mesela... Bir kere hiçbir umumi tuvalet tabii ki hijyenik değil. Her seferinde biri girip çıktıktan sonra temizleniyor bile olsa, yine de aynı anda işte bir sürü insanın çişini, kakasını yaptığı kapalı küçük bir kabin yani. Klozetin kenarına çiş sığıyor, onu işte alıyor elindeki bir tane peçete ile silip üstüne oturuyor. Başka biri peçete ile kaplıyor, temiz de olsa. Çöp kutusu boşken, yine de tuvalet kağıdını dışarı atan... Ben onları hayatından memnun olmayan mutsuz, öfkeli insan olarak düşünüyorum hep. Yani o tuvalete girdiği an içindeki

pislik uyanıyor ve dışarıda, insanlara yapamadığı pisliği, kötülük tuvalette yapıyormuş gibi. Çünkü mesela şeyler falan da çok gördüm yani. Biraz iğrenç olacak ama. Yani pedini duvarlara, kapının arkasına, musluğun kenarına sürüp yere atan insanı. Klozet varken, kakasını klozetin yanına, yere yapanı gördüm. Tabii alkollü mekan işletiyoruz. Bunları sarhoşluktan da olabilir, bir taraftan bilmiyorum ama... XXX'de iki kere başımıza geldi, klozete oturmayı istememiş herhalde. Kızlar klozete oturmazlarsa, ayakta böyle eğilerek işerler. İşte o hikayede, klozetin kenarına ayaklarını koyup alaturka tuvalet muamelesi yapmaya çalışırken, o klozetin kırılıp işte bacakların parçalandığı olaylar da yaşadım. Yani oturmak istemiyor, eğilmek de istemiyor ya da ne bileyim bilemiyorum yani niye klozetin üstüne... bilmiyorum. Bir tanesi ağır yaralandı. Sonuç olarak, kızlar tuvaleti daha pis veya erkekler tuvaleti daha pis ile bir şey diyemem elbette. Ama erkeklerin evet biraz daha pis ve özensiz kullandıklarını söyleyebilirim. Yani erkekler sifon çekmiyorlar, işte daha sıçratıyorlar falan. Herhalde o da ayakta işedikleri için olabilir. Hep şey diye düşünüyorum, 'yani gerçekten bir insan neden tuvaleti temizlemeden çıkar, sifonu çekmeden hani? 'benden sonra gelecek olan naparsa yapsın?' falan diye düşünmeyi anlamıyorum Bir öfke yansıtıyor herhalde. Yani ben bir herhangi bir kişinin, o kadar kötü ve pis bir insan olabileceğini tahmin edemiyorum bir türlü. Bence tuvaleti temiz tutmak, bireysel bir zorunluluk. Ama o anda 'mecburdum, tutamadım kakamı ve klozetin yanına yaptım' gibi bir şey değil de kötülük gibi geliyor bana, ruh hastalığı gibi geliyor. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Erkekler tuvaleti daha temiz olmasına rağmen daha kötü kokar her zaman. Bu da kadın erkek işte hormonları ve yediklerimizden kaynaklanıyor bence. Kadınlar tuvaleti daha pis olmasına rağmen daha iyi kokuyor. Şimdi daha çok parfümlüyüz bence: Daha hani o öyle.... Arada ciddi bir kokusal fark oluyor ya erkekler tuvaletine hep daha kokuyla ilgili çözümler bulman gerekiyor. Kadınlar tuvaletinde hep daha çok temizlemen gerekiyor. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1 Görüşmeci)

Hijyen ile ilgili olarak işletmecilerin ve kullanıcıların deneyimleri bir arada değerlendirildiğinde, eyleyicilerin ve düzenleyicilerin yatkınlıklarına ilişkin birçok analiz yapmak mümkündür. Bourdieu, cinsiyet, yaş, ikamet yeri vb. faktörleri ikincil faktör kabul eder. Dolayısıyla, cinsiyetlendirilmiş habitus olan cinsiyetler üzerinden tuvaletlerdeki hijyen algısına ve pratiklerine dair yatkınlıkları tek başına anlamak mümkün değildir. Bourdieu'nun (1984) işaret ettiği ana faktör, sınıfsal faktördür (Bourdieu'dan aktaran Weininger, 2002, s. 152). Hijyenin sınıf ve modernizm ile ilişkisi oldukça güçlüdür. Bu açıdan bir oyun alanı olarak kabul edebileceğimiz tuvaletlerde, eyleyicilerin mekanı tasarlayanlar ve kuralları belirleyenler tarafından ortaya koydukları "hijyen ve düzen çizgisini" takip etmeleri beklenir. Tuvaletlerin içerisinde

karşılaşılabileceğimiz “Tuvaletleri nasıl bulmak istiyorsan öyle bırak”, “Tuvaletin içine yabancı madde atma” gibi ifadeler, bir bakıma mekanda yaratılan hijyen düzeninin devamı için de belirlenen kurallardır. “Bu kurallar/yönlendirmeler, bütün mekanlarda var mıdır?” bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün mekanlarda bu tür yönlendirmelerin olup olmadığının tartışması bağlamında, verilen cevaplardaki “karşıtlıklara” dikkat çekmek de ayrıca önemli olacaktır: *büyük benzin istasyonları-köy içi, büyük dinlenme tesisleri-izbe yerler, Avrupa-Türkiye, alaturka-alafanga, sağlıklı-hastalıklı, açık-kapalı, oturarak yapma-ayakta yapma, tuvaletteki ürünleri çok tüketmek-hiç tüketmemek, kibar-kibar değil, temiz-kirli, kurallara uyan-kurallara uymayan, kötü kokan-parfüm kokan.*

Hijyen ve ilişkili olan diğer unsurlar eyleyicilerin kültürel sermayeleri tarafından şekillenen yatkinlıklarıyla birlikte, hükmedenlerin yatkinlıkları ve sahip oldukları tahakkümle tasarlanan mekanlar ortaya çıkar. Bu tartışmanın bir tarafında cinsiyetlendirilmiş kamusal tuvaletlerin hijyenine dair oyun alanı, kurallar ve çıkarlar varken, bir diğer tarafında sınıfsal olarak düzenlenmiş kamusal tuvaletlerin hijyenine dair oyun alanı, kurallar ve çıkarlar vardır. Hawkins (2001), modern bedensel saflık arzumuzun "aktif görmezliğe" bağlı olduğunu ileri sürmekte, aktif görmemenin ise, tam da atıkları dışarı attığımız yerlerde başladığını ifade etmektedir. Kamusal tuvaletlerin de belki de arzulanan görünmezliğin bu iki biçimini bir araya getirdiği süreçte (insan atıklarının görünmezliği ve normatif olmayan cinselliğin görünmezliği), birinin diğerinin yerine geçme, erkekler arasındaki cinsel arzu fikrinin bir tür toplumsal kirlilik olarak işlev görme, kovulma ya da arındırılma potansiyeline dikkat çeker (s. 36). Hyde (2006) ise, kişisel hijyenin teşviki, banyo yapmanın yaygınlaştırılması ve pisliğin ortadan kaldırılmasına yönelik halk sağlığı önlemlerinin tarihindeki her adımı “her zaman ve zorunlu olarak bir siyasi hegemonya biçimi” olarak tanımlar. Cinsiyete göre ayrılmış umumi tuvaletler, toplumsal cinsiyet/cinsiyetin derin düzenleyici ilkesi ile insan atıklarının ortadan kaldırılması gibi gerçek bir sorun arasındaki zorlayıcı örtüşmeyi somutlaştırmaktadır. Bunu yaparken, yerleşik toplumsal cinsiyet düzenine, cinsel (ve bazen ırksal) düzene tehdit oluşturanların kendilerinin de bir tür kültürel atık ya da varlığını gizlemeyi tercih

ettiğimiz bir tür rahatsız edici varlık kategorisi olarak tahayyül edilebildiği bir algıyı mümkün kılmaktadır (s. 56).

3.3.2 Tasarım (tabelalar ve diğer maddesel unsurlar)

Kamusal tuvaletlerin maddesel unsurlarından bir diğeri ise tasarımlarıdır. Bu tez çalışmasında, mimari tasarım odağında bir bakış açısı, yazarın çalışma alanı olmadığı için tercih edilmemiştir. Daha özel olarak belirlenmiş maddesel unsurlar üzerinden tartışmalar yürütülecektir: tabela, ışıklandırma, ayna ve diğer ürünler. Barcan (2010) bu konuda, kamusal bir tuvalette bulunan nesneler -klozet kapağı, saat, musluk, pisuar, ayna- özellikle anlam yüklü olduğunu ve genellikle mekanı kullanan anonim diğer kişiler için aracı görevi olduğunu ifade eder (s. 26). Hijyen ve tasarım da kamusal tuvaletin nasıl mekanlar olduğuna ve bu mekandaki ilişki ağlarına dair ipuçları vermektedir. Derinlemesine görüşmecilerden biri, bir mekanın tasarlanmasının mekansal pratikler açısından (algılanan mekan) nasıl dönüştüğünü fark etmek açısından oldukça önemli şeyler söylemiştir:

Hangi toplumsal sınıfın, nerede yaşadığı çok ayrıştırılmış bir yer ya çok ayrıştırılmış bir ülke ya burası. Dolayısıyla hangi toplumsal sınıfın yaşadığı yerde o kamusal tuvaleti kullandığın birçok şeyi değiştiriyor bir yandan. Çünkü tuvaletin bir kere dizaynı değiştiği anda, o cafcacflı lüks şeylerin olduğu bir tuvaletle sıradan sadece bir deliğin olduğu ve bir musluğun olduğu tuvaleti kullanma halin birbirinden çok daha farklı oluyor. Yani bir tanesinde sadece girip hacet giderme ve bir an önce oradan çıkıp kurtulma isteği varken ve sosyalleşmek gibi bir gayem kalmıyorken diğerinde o mekânın verdiği bir çekicilik oluyor ya orada daha uzun zaman geçiriyorsun, daha fazla şey yapıyorsun. Farklı ihtiyaçlarını gidermek için daha fazla malzeme oluyor. Daha fazla bir alanın oluyor. Dolayısıyla tabi ki de değiştiriyor. (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

3.3.2.1 Tabelalar

Tabela simgeleri, tuvaletlerin tasarımını yapan kişilerin tuvaletlere dair yatkınlıkları ile toplumsal cinsiyete dair yatkınlıkları hakkında ipucu verir. Maddesel bir unsur aracılığıyla bir algının (yatkınlığın) somutlaştırılması, var olan rollerin de kamusallaşmasına işaret eder. Dolayısıyla tabelaları iyi analiz etmek ve diğer maddesel unsurlarla birlikte düşünmek cinsiyetlendirilmiş habitus olarak bedenlere ve kamusal alandaki yerlerine dair yatkınlıkları anlamayı kolaylaştırır. Tezin bu bölümünde kullanılmak üzere, tuvaletler levhaları fotoğraflanmıştır. Bu fotoğrafların

çoğunlukla ikili cinsiyetler üzerinden *beden, yüz, sembol, toplumsal performans ve toplumsal cinsiyete dair yargı içeren/pekiştiren* çizimler olduğu anlaşılmaktadır. Bütün çizimler yine Bourdieu'nun ifade ettiği “karşıtlıklar” şemasından beslenir. İkili cinsiyet rejimi dışında erişilebilen görsellerin ise, öncelikle sayılarının çok az olduğunu ve kendilerini “queer mekan” olarak açıkça tanımlayan mekanların tuvaletlerinden olduğunu belirtmek gerekir.

Tuvalet levhaları simgesel unsur (biçim) olarak tanımlanabilir. Bourdieu simgesel unsur ve sermayeyi “iktidar yapılarını hem kuran hem idame ettiren ve etkin rolü olan kaynaklar” olarak tanımlar (Swartz, 2013, s. 21). Simgesel unsurlar sadece bir simge olarak durmaz, eyleyiciler tarafından da kanıksanır ve oyunun doğalında bir denetim güruhu oluşturur. Bourdieu bu hali, “yapıların, o yapılara uyan pratikleri doğuran ve böylece onların yeniden üretimine katkıda bulunan yatkinlıklar sistemiyle donanmış eyleyiciler üreterek kendini yeniden üretmesini sağlayan yasaları inceleyen bir bilim” olarak tanımlar (Swartz, 2013, s. 19).

Dolayısıyla “sadece bir simge” olarak görülemeyecek olan tuvalet levhalarıyla ilgili kamusallaştırılan bütün yatkinlıklar ve düzenlemeler, *ihtiyaçları karşılaması, denetleyici iktidar rolünü üretme ve pekiştirme (cinsiyet hakemi olarak tuvalet levhaları ve eyleyiciler), hükmedenlerin cinsiyetlendirilmiş tuvalet alanları bağlamında doxayı keskinleştirmesi ve bütün bu süreçlerin sonunda ortaya çıkan simgesel bir şiddet olarak* da tartışılabilir ve tanımlanabilir.

Tuvalet levhalarının (yazı ve görseller) ortaya çıkışlarında diğer etkenlerin modernleşme ve küreselleşmenin olduğunun da altını çizmek, özellikle tuvalet habitusunu odağa alan bir tartışma için önemli olacaktır. Noyan, tuvalet levhalarına odaklandığı çalışmasında tuvaletlere yönelik isimlerin bir kısmının küresel ifadeler olduğunu işaret eder: örneğin WC, İngilizce wash-closet (yıkama odası) anlamına gelse de Türkiye'nin birçok bölgesinde bu ifade kullanılmaktadır. Koçan'a göre, “öteki” ile tanıştığımızda anlamlandırmak ve yerelleştirmek isteriz, ancak bunu yapacak gücü (tez yazarının notu: “veya kültürel sermayeyi”) bulamadığımızda sunulanı kullanırız (Koçan'dan aktaran Noyan, 2006, s. 337). Rıfkı ise, “kutsal cumhuriyet devrimi ve tuvaletlerin kalite seviyesi birdir” ifadesini kullanır ve Cumhuriyet'in getirdiği “yeni ve modern” yaklaşımda tuvaletlerin öneminin altını

çizer (Rıfki'dan aktaran Noyan, 2006, s. 340). Tuvaletlerde kullanılan şapka sembolünün (Şapka Devrimi bağlamında bir referans) modern Türkiye sembolü olarak, tuvaletlerde de kullanılması tesadüf değildir (Noyan, 2006). Dolayısıyla tuvalet levhalarının belirlenmesinde de hijyen tartışmasında olduğu gibi modernizm etkisi ve sınıfsal analizlerle birlikte cinsiyetlendirilmiş eyleyicilerin habitusları bağlamında analizleri bir arada yapmak oldukça önemlidir.

Tuvalet sembollerini incelediğimizde, genellikle karşılaşılan görseller tipik olarak *yazılarla bay-bayan, kadın-erkek, W-M; görsel olarak ise kadın ve erkek sembolleri çizilerek kadını elbise/etek giyen, erkeği ise pantolonlu; kadını bacakları kapalı, erkeği ise bacakları açık olarak* ifade eden görsellerdir. Derinlemesine görüşmelerde de bir görüşmeci, tuvalet levhalarına dair şu aktarımı yapmaktadır:

Özellikle kadın erkeği nasıl belirttiği çeker. Çünkü bazısı sadece 'm' ve tersi 'w' falan gibi böyle bir halle yapıyor. Ve bana çok bay-bayan çağrışımı yaptığı için ayar olurum böyle. İşte erkeği ters çevir kadın gibi. Zaten erkeklik de daha çok kadın olmamak gibi toplumsal bir tanımı olduğu için, hani homofobiyi de öyle açıklayan bir yaklaşım var ya. Hani bayan baydan türemiştir gibi. Biraz onları da çağrıştıran bir şey olduğu için genelde biraz böyle ifrit oluyorum. Hani kardeşim başka bir yolu yok muydu bunu böyle yaptın falan. Bazısı daha nesneler üzerinden yapıyor mesela. İşte ruj koymak, papyon koymak, şapka koymak gibi. Yine orada başka bir şey söylüyor bize. Aslında ben kadın olarak da papyon takabilirim. 'Niye?' gibi. Nasıl ayırt ediyorlar, nasıl semboller kullanıyorlar oralara bakarım. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Şekil 3: En Çok Karşılaşılan (Klasik) Tuvalet Levhaları

Bazı tuvalet görsellerinde *beden ve yüz temsillerinin* kullanıldığı görülmektedir. *Uzun saçlı kadın, kısa saçlı erkek; makyajlı kadın ve büyük gözlü kadın/erkek; genç ve güzel kadın, bilge ve yaşlı (deneyimli) erkek; sarı kapı ve siyah kapı* gibi ayırt edici özellikler ile karşılaşmıştır. Bir görüşmeci de bu konuyu şu şekilde aktarır:

...Klasik grafikler geliyor aklıma: bir etek giymiş, Cin Ali gibi, onun kadın olduğunu gösteren, bir işte hani erkek silueti sadece olan tabelalar var. Ya da ünlülerin resimleri: birinde Marilyn Monroe birine David Bowie var. Bazen hiç anlamadığın işaretler oluyor. Şapka veya pipo var mesela, Kadıköy’de XXX miydi? Bakıyorum, şapka kadın şapkasına benzemiyor. Pipo da yani işte... Ayırt edemediğim zamanlar oluyor... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Şekil 4: Çeşitli Tuvalet Levhaları

Yine surat çizimlerine odaklanılan bazı levhalarda, toplumsal olarak daha “*erkeksi*” ve “*kadınsı*” görünen imajlara yer verilmiştir. Bu noktada kullanılan imajlar *erkekler için bıyık, papyon, takım elbise iken, kadınlar için yapılı saç, ruj ve vücudun orantısız olarak resmedildiği imgeler* olabilmektedir. Sanatçı Kahtalı Mıçe ve Dilberay kullanımı bu örneklerden biridir:

Şekil 5: "Daha Kadınsı" ve "Daha Erkeksi" Tuvalet Levhaları

İnce kadın bedeni ve kalın erkek bedeni ile toplumsal roller üzerine de odaklanan çizimlere rastlanmaktadır. Kırmızı gül veren ve sigara içen erkek görseli ve selfie çeken, büyük dudaklı ve göğüsleri büyük olan kadın görseli bir diğer dikkat çekici örnektir:

Şekil 6: Kadın ve Erkeğe Yönelik Toplumsal Normlar Üzerinden Oluşturulmuş Tuvalet Levhaları

Birtakım toplumsal roller ve cinsiyetçi yargılar ile “dozu daha da artıran” çizimlere rastlamak mümkündür. Elinde *kesici/delici bir alet* olan “bebeler” ile dans eden “beybiler” görseli buna verilebilecek örneklerden biridir. Yine “bad boy” ve “good girl” erkeklerin, erkekliği yeniden inşa ederken kadınlara ve erkeklere yükledikleri performatif anlamları içermektedir.³⁹ Aynı şekilde “çok konuşan ve karmaşık kadın” ifadeleri ile “sade konuşan ve net erkek” yargı içeren diğer örneklerdir.

Yani erkekler tuvaletine o bıyığın olması kadınlar tuvaletine işte ruj sürülmüş bir dudağın konulması. Ya da şapkayla ne bileyim ben, şemsiyenin falan kullanılması ya da saçma sapan başka sembollerin kullanılıyor olması önceleri beni huzursuz ediyor, sorguluyor olsa da sonralarda umurumda olmamaya başladı.⁴⁰ (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

Hatta bir keresinde Instagram’a da koymuştum, çok geyik olmuştu. Ta yıllar evvel... Yine Cin Ali forumunda, kadın-erkek resmi koymuşlar. Kadınların belden aşağısında, üçgen etek gibi bir şey olur ya erkeklerin de böyle bir tişörtü olurmuş gibi. Ben böyle tişörtle eteği bir türlü ayıramadım. Yani kadının ki, üçgen gibi değil, daha aşağısı döpiyes eteği gibiydi! ‘Ulan bu uzun tişört erkek mi acaba kadın mı?’ falan gibi de oluyor. Bazen şeye uyuz olurum yani, o kadar komplike hani, yani böyle şekil yapacağız falanlara. Dekoratif olacağız falan diye o kadar afili afili şeyler koyuyorlar ki, ayırt edemiyorsun ve ne gerek var anasını satayım, madem ayırıyorsun kadın erkek diye, madem ayrı kullanmak zorundayız, bari çizimizi yaparken düşünmek zorunda kalmayalım koy şuraya bir tane kadın, buraya da bir tane erkek resmi falan...Bunlar saçma! (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

---

³⁹ Kesişimsel tartışmaya oldukça iyi bir örnek olan mekan tuvalet levhasıdır. İlgili mekan, oldukça lüks bir restorandır. Ve bu levhalar, derin cinsiyetçi yargılarla birlikte parlak aydınlatmalarla öne çıkarılmıştır.

⁴⁰ Tezin 70. sayfasında neden rahatsız etmemeye başladığını da aktaran bir anlatısına yer verilmiştir. Görüşmeci, performans ve cinsiyet dışavurumu olarak artık tamamen kadın hissetmeye başladıktan sonrayı işaret etmektedir. Bu anlatı, özellikle levhalar bağlamında tanımlanmış ve keskin olan “oyuncu profilleri” ve bu profillere uymayan (ve belki de ilgili sosyal alanda oyuncu [eyleyici] olarak bile tanımlanmayan) eyleyicilerin hissiyatları bağlamında tartışılabilir.

Şekil 7: Cinsiyet Odaklı Yargı İçeren Tuvalet Levhaları

Erkek tuvaletleri levhalarına bakıldığında, temel olarak “kadına ait olan her şeyden kaçma” eğiliminin olduğunu görülmektedir. Bourdieu (2015) da erkekliğin inşa sürecini, diğer erkeklerin şahitliğinde “kadın olmamak” üzerinden beslendiğini belirtmektedir (s. 71). Erkekliğin yeniden inşası üzerine düşünürken hem kadın hem erkek tuvaletleri sembollerine bakmak önemlidir. Kandiyoti (1997) erkekliği tanımlarken “iktidar ile bağlantılı olarak” erkeklerin kadınlarla ilişkilerini sürdürmeyi hedefledikleri toplumsal bir yapılanma şekli tanımını yapmaktadır (, s. 75). Erkek tuvaletleri, “kadın olmama” üzerine inşa edilir. Bu sadece biyolojik olarak kadınlarla ilgili değil, aynı zamanda “yeterince erkek olmayan” bütün cinsiyet kimliklerini de hedef alır. Erkekler tuvaleti levhaları homofobik görsellerin de kullanıldığı alanlar

olarak görülmektedir. Ortak bir tuvalette, iç camda bir trans kadın olan Bülent Ersoy'un fotoğrafının asılması, yine başka bir tuvalette Bülent Ersoy'un erkek ve kadın görünümlerine yer verilmesi homofobik yaklaşımlar üzerinden erkekliğin yeniden inşasına dair örnekleri oluşturmaktadır. Bir görüşmeci, bu levhaları bir "eleme" olarak tanımlamaktadır:

İlk önce kadını erkeği görürsem orada zaten eleniyorum. Yani sıçtık falan diyorum açıkçası ama neyse sonra mecburen giriyorum. (Non-binary, Bi+ Görüşmeci)

Bu konuda Cavanagh çift cinsiyetli tabelaların, trans veya cinsiyet değişkeni olanlar için erişime engel teşkil ettiğini savunur (Cavanagh'dan aktaran Bangor Daily News, 2011).

Şekil 8: Ortak Tuvalet ve Bülent Ersoy Fotoğrafı

Şekil 9: Bülent Ersoy'un "Erkek" ve "Kadın" Tasvirleri Üzerinden Tuvalet Levhaları

Saha araştırmasında toplanan görsellerde ikili cinsiyetler üzerine inşa edilmiş tuvaletler olduğu gibi herhangi bir cinsiyete referans vermeden kapısına “Tuvalet”, “Imagine”, “Bazen hayat çok uzun” gibi ifadeler yazan tuvaletler olduğu veya doğrudan cinsiyet belirtmeyen ortak kullanım tuvaletleri olduğu da görülmüştür.

Bununla birlikte, sınırlı sayıda mekânda “gender-neutral” tuvaletler olduğu ve açıkça cinsiyetsiz tuvaletlerin ne çıkarıldığı görülmektedir. Bu konuda bir görüşmeci de cinsiyetsiz tuvalet üzerine fikirlerini de şu şekilde aktarır.

Bununla ilgili çok düşündüm, çok kafa yordum. Özellikle Boğaziçi döneminde cinsiyetsiz tuvaletler için insanlar çok çabalarken, neden diye çok düşünmüştüm. O zamanlar hijyen takıntım çok yüksekti ve o zamanlar ‘kesinlikle böyle olmalı’ diye düşünüyordum. Ama sonra şey düşündüm, bunun cinsiyetle değil de başka şekilde ayrılması gerekiyor. şöyle ayırmak gerekiyor mesela: ayakta yapmak isteyenler ve oturarak yapmak isteyenler şeklinde. Çünkü artık kadınlar için de daha doğrusu vajinası olan insanlar için de -sonuçta vajinası olan erkekler de var- vajinası olan insanların ayakta yapabilme şansları da var artık böyle bir dönemde yaşıyoruz. Bu şekilde daha kapsayıcı olabilir ve herkesi buluşturucu olabilir, cinsiyetle ayırmaktansa... Çünkü dediğim gibi temiz tuvalet kullanmanın gerçekten cinsiyeti yok ve tekrar söylüyorum ben genellikle erkekler tuvaletini kullanmayı tercih ederim çünkü erkekler tuvaleti daha temiz. O yüzden de dediğim gibi ayakta çişini yapmak isteyenler ve oturarak yapmak isteyenler diye ikiye ayrılabilir. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Farklı şekillerde kategorize edilebildiği görülen queer tuvaletlerin “pisuarlı-pisuarsız”, sadece görsel ifadelerle belirtme ve “cinsiyetsiz tuvalet” levhalı olarak üç farklı şekilde tasarlandığı örneklere rastlanmıştır:

Şekil 10: Pisuarlı-Pisuarsız Olarak Tanımlanan Tuvalet Levhası

Şekil 11: LGBTI+ Dostu ve Boşaltım Araçları (Klozet ve Pisuar) Üzerinden Tasarlanan Tuvalet Levhası

Şekil 12: Cinsiyetsiz Tuvalet İfadesi Kullanan Tuvalet Levhası

Bu noktada bir de tuvalet levhalarını belirleyenler olarak, işletme sahiplerinin algılarına bakmak da önemli olacaktır. İşletmeci görüşmeciler, tuvalet levhalarıyla ilgili şu aktarımları yapmışlardır:

O tuvaletin kapısındaki işaret o mekâna dair bir şey söylüyor. Yani adamlar özenmişler, buna da para harcamışlar. Girsin sıçsın insanlar çıksın gibi değil, yani orayı da düşünmüşler. Ama tabii bir taraftan hani. Yani ne bileyim. Hani oraya konan böyle hani klasik bir şey değil de daha güzel bir kadın. Şeysi silueti ya da resmi koyduklarında bir oranın vizyonuna dair de bir şey söylüyor ama tabi kime göre, neye göre? Bir yandan o kadın falan gibi bir şey oluyorsun yani, hani bilemiyorum. Çok tutulurum yani böyle şeyle. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Yani normal kadın-erkek, düz iki tane tabela... Sanki dünyada başka cinsiyet yokmuşçasına kadın-erkek tuvaletimiz var ve en sevdiğimiz şaka da her şubeyi açarken (genelde ben yaparım bunu bu arada), kadın ve erkek tuvaletleri için değişik simgeler bulmak. Aslında farkında değildim şu görüşmeye kadar, 2007'den beri buram buram cinsiyetçi bir şey yapıyordum yani. Hiç hoş bir şey değilmiş aslında baktığın zaman. Eskiden böyle düşünmüyordum. Mesela Beşiktaş Şubemizde, tuvalet kapısında XXXY diye yazıyordu. Bence çok tatlı yani, kadınları ve erkekleri onların biyoloji bilgileri üzerinden sorguluyorsun. 'Hangisiydi kadın? Hangisiydi

erkek?’ şakalar oluyor falan. Hani bana sorsan harika. ... Tuvaletlerde dediğim gibi hep komik şeyler, semboller koymaya çalışırız. Mesela kadınlar tuvaleti için böyle erkekler yeşil işte kadın kırmızı. Hani hep ama mavi ve pembe olmasın diye. Ama yine de cinsiyetçi ayrımlar tabii. Tabela belirleme işini komik, eğlenceli buluyorduk; şakacı gibi... Marilyn Monroe’yu koyuyorsun, James Dean’i koyuyorsun falan. Kadın erkek maskeleri bile koymuş olabilirim, pek hatırlamıyorum şimdi. O kadar komik değilmiş galiba ama hani hep bir cinsiyetçi yaklaşım varmış açıkçası tuvaletlerin konumlandırılması dair, şu an bunu fark ediyorum. Bu kadınlar içindir, bu erkekler içindir. Hani sizin yöneliminiz bizi hiç ilgilendirmiyor yani cinsel organlarına göre tuvaletleri kullanın falan diyen, basit bir yaklaşım. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci Görüşmeci)

Sonuç olarak tuvalet levhalarının, hangi mekanda oldukları ile başlayan tuvalet levhası belirleme süreci, bu konuda karar vericilerin yatkınlıklarıyla ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla habitusun sınıfsallığı tartışması, öncelikli olarak yapılması gereken bir tartışmadır. Bu bağlamda kamusal tuvalet levhalarının Foucault’un işaret ettiği denetleyici iktidarın simgelerinden biri olduğunu ve sorgulamadan kurguyu devam ettiren eyleycilerin bu konuda işbirlikçi olduğunun da altını çizmek gerekir. Bu noktada altını çizmek gereken bir diğer konu, işletmeci görüşmecilerden birinin işaret ettiği “komik olsun diye” ifadesidir. İktidarların ortaya koyduğu ayırıcı doxaların, habitusların yeniden üretim süreçlerinde de daha da güçlenerek oyuna dahil olmasında “değersizleştirmenin” (başka bir deyişle mizahın ve bu mizah, aşağıda tuvalet arkası yazılarda da karşımıza çıkacak) sembolik bir başka şiddet örneği olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Queer tuvaletler bağlamında aktivizmin de bu bağlamda bir yapı sökülmesi girişimi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu girişim, iktidara karşı gelen ve iktidarlara rahatsız eden bir girişimdir.

Tasarlanan mekanlar bağlamında düşünüldüğünde, tuvalet levhalarıyla başlayan kamusal tuvalet deneyimlerinde kültürel sermayenin de bir önemi vardır. Kültürel sermaye algılama, yaşama ve karşılaşılana analiz edebilme konusunda, kişilerin çeşitli şekillerde üretilmiş olan tuvalet levhalarına dair ne tür tepkiler verdiklerini de ortaya koymaktadır. Bu noktada ikili cinsiyet rejimine göre belirlenmiş tuvaletler, ikili cinsiyet rejimini devam ettirmek isteyen hükmedenlerin çıkarlarını pekiştiren ve bu oyun alanının doxası bağlamında sadece ikili cinsiyet rejimlerine uyan eyleycileri “doğrudan oyuna dahil eden” bir çerçeveye sunar. Bu kurallar, dışarıdan içeriye (veya açılmadan-kapanmaya) doğru ilerledikçe daha da keskinleşir. Bunun en önemli

araçlarından biri de erkek cinsel organını kamusallaştırma görevi bağlamında pisuarlardır.

3.3.2.2 Diğer maddesel unsurlar

Tuvaletlerde hijyenden sonra en çok dikkat çeken maddesel unsur *anlatımın güçlü olması ve taşıdığı anlamlar bakımından* tuvalet levhalarıdır. Tuvalet levhaları, henüz mekana girmeden kategorizasyonu/ayırımı temsil eden simgeler semboller olması bakımından önemlidir. Ancak bununla birlikte tuvalete girdikten sonra karşılaştığımız diğer maddesel unsurların hepsinin, mekan üçlüsü ve tuvalet habitusu bağlamında anlamı vardır. Klozetler ve pisuarlar dışında birçok unsur sayılabilir: aynalar, ışıklar, kullanıcı (misafir) kutuları, tuvalettaki diğer afiş-görseller, koku gidericiler veya parfümler, reklam panoları bunlardan bazılarıdır. İlgili maddesel unsurlar, sadece tek başlarına değil bir bütünlük içerisinde de değerlendirilmelidir. Derinlemesine görüşmelerde bir görüşmecinin çizdiği çerçeve de bu bağlamda değerlendirilebilir:

Türkiye’deki lüks semtlerdeki işte biraz böyle ciks mekanların tuvaletlerinde hoş oluyor. Çünkü oranın işte ışıklandırması ayna karşısında seni daha bir güzel gösteriyor nedense özellikle oraya gidip aynaya bakmak insanın keyfini yerine getiriyor ya da benim öyleydi. Orada böyle pamuk gibi, ondan sonra ne bileyim kolonya gibi ya da işte deodorant gibi saç fırçası gibi şeyleri falan var oluyor olması. Çünkü insan her zaman yanında taşıyamayabiliyor bunları. Bunları bir anda ihtiyacımız olabiliyor. Onlara erişebiliyor olmak güzel hissettirmişti, çok anlamlı gelmişti. (Trans Kadın-1 Görüşmeci)

Kamusal tuvaletlerde ışıklandırmanın nasıl olduğu, tuvaletlerin nerede olduğu, tasarımı ve hükmedenlerin yatkınlıklarıyla belirlenir. Derinlemesine görüşmelerde, ışıklandırma ve hissiyatıyla ilgili çeşitli aktarımlar olmuştur. Bu aktarımlar Barcan’ın (2010) bahsettiği “gizleme teknolojileri” bağlamında tartışılmaya oldukça uygun aktarımlardır. Barcan, tuvaletleri düzenleyen “sınır metaforu” kavramını kullanır ve kamusal tuvaletlerin bölme ve ayırma teknolojileri olduğunu savunur. Tezde de oldukça bahsedilen “kir metaforu” kavramından hareketle de tuvaletlerdeki bütün teknolojilerin (ışıklandırma da dahil olmak üzere) “gizleme, ortadan kaldırma veya reddetme teknolojileri” ve dolayısıyla “örtülü utanç, iğrenme ve korku mekanları” ilişkisiyle ele alır (s. 28). Derinlemesine görüşmelerde de sınır metaforu bağlamında karşıtlıklarla karşılaşılmıştır. Bazı görüşmeciler, ışıklandırmayı olumlu olarak tanımlarken, görüşmecilerden birinin görüşme esnasında “loş ışığı olan mekanlar

bana neden daha iyi geliyor ve tercih ediyorum” sorgulaması, “görünmez olma” ihtiyacı bağlamında değerlendirilebilir:

Bir de ‘oh ya ne güzelmış’ diye hissettiren, temiz böyle rengarenk aydınlık yerler oluyor. Mesela bazı yerlerin tuvaletleri rengarenk aydınlık yerler oluyor. Çok hoşuma gidiyor. Mesela XXX’daki A sonra da B oldu galiba adı. Oranın tuvaletinde, tuvalet kapıları eski buzdolabı kapakları, işte lavabolar bilmem ne falan işte etrafta bir sürü posterler, ışıklar, tatlı tatlı falan. Yani böyle konseptle hani işte, ne bileyim küçük bir müzeye, galeriye gitmişsin de işte bu galeride bir odayı geziyorsun falan gibi de oluyor. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Ondan sonra işte ışığı güzel falan olduğunda kendini bir iyi hissediyorsun aslında oraya girdiğinde çıkmak istemiyorsun... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

...o yüzden loş hep severim. O yüzden loş olması sanki daha iyi. Ama belki loş ışık olmasının da çok görülmek istememem ile ilgisi olabilir. Bilmiyorum. Evet kesinlikle böyle. Birisi baktığımda bir şey göremezsin hissi beni sanırım daha iyi hissettiriyor ama ne bileyim bacağıma baktığımda bir şey görmemesi falan belki beni daha mutlu hissettiriyor olabilir. Işıkla... Evet buldum. Bu sorular beni de aydınlatıyor şu anda. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Dolayısıyla cinsiyet kimlikleriyle birlikte diğer kimlikler (sınıfa ait olanlar) bağlamında ışıklandırmanın ve diğer unsurların tuvalet habitusunu etkilediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak özellikle “çok görülmek istememe” ihtiyacı üzerine daha detaylı düşünmek, kapsayıcı tuvalet yaklaşımları açısından önemlidir.

Tuvaletlerde nasıl malzemelerin seçildiği de daha önce işletmeci-2 görüşmecinin aktarımında da görüldüğü gibi, mekanın kalitesine dair bir belirleyicidir. Dolayısıyla seçilen malzemeler lavabolar, seramikler, aynalar, kapılar, klozetler, yer seramikleri, aynalar, el kurutucuları, hijyen malzemeleri vd.leri olarak tanımlanabileceği gibi, kullanıcı (misafir) kutuları bağlamında da değerlendirilebilir. Bu noktada derinlemesine görüşmelerde öne çıkan aktarımlarda da birçok maddesel unsura referans verilmektedir:

Daha lüks yerlerde şey görüyorum. Dinlenme bölümüne çok daha fazla özen gösteriliyor mesela. Deodorantından pede, kreminden kolonyasına, tamponundan bilmem nesine... Mesela erkekler tuvaletinde ne var acaba diye merak ediyorum. Mesela kadınlardakinde prezervatif yok, erkeklerinkinde var mı acaba? Bu düşünülen bir şey mi? Orada da bir kadın erkek ayrımı var mı? (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Malzeme eksikliği olabiliyor. Kadınlar tuvaleti gerektiği kadar temizlemeyebiliyor. Çünkü nedense tuvalet ile ilgilenen tuvalet temizliğinden sorumlu olan kişiler, kamusal mekanlarda kadınlar tuvaletinde hep böyle sona bırakıyorlar. Arka plana bırakıyorlar orada sabun bitmiş olabiliyor, peçete bitmiş olabiliyor ya da tuvalet kâğıdı bitmiş olabilir ya da işte pedini değiştirmiş kadınların çöp kovasında pedleri birikiyor ve o bir koku yapıyor. Dolayısıyla o çöp kovasının boşaltılması gerekiyor. Hani bunlara özen gösterilmediği için biraz sıkıntılı bir yer haline geliyor. Hijyenik hissetmeyebiliyor insan kendini. (Trans Kadın-2 Görüşmeci)

Tuvaletteki maddesel unsurlardan özellikle dikkat çekilmek istenen maddesel unsur aynalardır. Aynalara, tezin Tuvalet İletişimi bölümünde de ayrıca bir parantez açılacak olsa da aynalar, işlevleri bakımından tuvaletler bölümünde de oldukça referans verilen maddesel unsurlardan biridir. Kişilerin kendilerine çeki-düzen vermek için, makyaj yapmak için kullanımlarının yanı sıra, sözsüz tuvalet iletişiminin bir unsuru veya sözlü tuvalet iletişiminin bir parçasıdır. Yapılan görüşmelerde, mekanlardaki ayna sayılarının, boyutunun ve temizliğinin de yine mekanlara göre değiştiğini söylemek mümkündür. Yapılan bütün tartışmalara paralel olarak “örtmece” veya “gizleme” denetimleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Aynaların boyutunun büyümesi, daha temiz olması ve sayıları sınıfsal tartışmalar çerçevesinde de yapılabilir. Bununla birlikte, erkekler tuvaletinde homososyal alanların getirmiş olduğu eşcinsellik korkusu, göz temasından daha çok kaçınmaya sebep olan bir etmen olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla erkekler tuvaleti için aynalar, heteroseksüel erkekler için bir korku unsuru olarak da değerlendirilebilir.

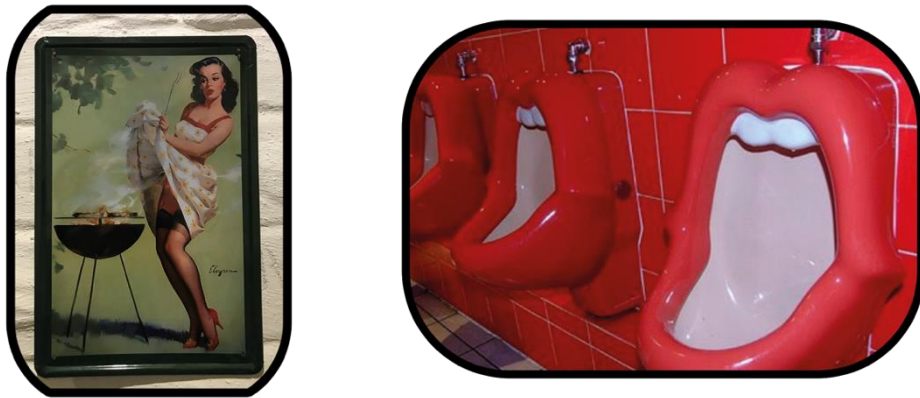
Bazen böyle insanı çok yorduğu da oluyor. Benim için eğer kendimi iyi hissetmiyorsam ve o gün böyle gerçekten işte çirkinlikten ölecekmişim gibi hissediyorsan öyle şıkır şıkır bir yere girdiğinde, bana fazla gelebiliyor yani. Çünkü öyle yerlerin aynaları çok fazla... Bir şuradan bakıyorsun kendine bir de buradan bakıyorsun, uzun süredir boy aynasına bakmıyormuşum meğerse diye yakalıyorsun kendini. Götüm o kadar büyük değil diye düşünüyorsun mesela İyi hissettirebilme şeyi de var ama bazen! ... XXX'da bir yer vardı, adını unuttum hep Margarita içmeye gidiyordum. Unuttum ama tuvalet diyince hep hatırlarım orayı mesela. Veya yeni havaalanının CIP'sindeki tuvaletler yani. Böyle giriyorsun, 'ulan güzelim lan aslında' falan filan gibi bir şey oluyor, his geliyor... (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Ama ne bileyim aynada böyle bir şey yaparken birisiyle- bir kızla göz göze gelirsin. Dersin ki, makyajın akmış -hani sen de düzelt kendini anlamında-... Kötü duyguların değil de güzel duyguların uyandığı bir yerdir. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci Görüşmeci)

Yani şu an son süreçlerde erkek tuvaletinden edindiğim deneyimler; aynada çok göz teması kurmuyorlar. Yani kendilerine bakıp çıkıyorlar. Mesela kadınlar tuvaletini kullandığım dönemi hatırladığımda zaten bir önceki soruda da söylemiştim, çok fazla o göz temasına yakalanmamak için lavaboyu çok kullanamıyordum ama kullandığım dönemlerde aynada mutlaka biriyle göz teması kuruyordum yani. Hani o hiç, kaçınılmazdı yani benim için ama mesela temizlik açısından da kadınlar tuvaletinin aynaları çok kirli oluyordu mesela. (Trans Erkek Görüşmeci)

3.3.3 Erkek cinsel organının kamusallaştırılma aracı: pisuarlar

Erkekler tuvaletlerinin tasarımına bakıldığında öncelikle karşımıza çıkan nesne, pisuarlardır. Pisuarların varlığı, “kabine sıkıştırılmaması gereken” erkek organlarının daha da kamusallaştırılmasıyla ilgilidir. Ancak yine aynı erkekler, daha “kadınsı” bir organ olan anüsleri ile yaptıkları boşaltım işlemi için, kabinlerin arkasına, daha gizli yerlere geçerler. Dolayısıyla zaten pisuarların varlığı hem şeklen hem de gerekçesiyle birlikte erkekliği yeniden inşa eden bir nesne olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla pisuarların tasarımının ve pisuarda geçirilen sürenin de erkekliği yeniden inşa edecek şekilde kurgulanmasının da kaçınılmaz olduğu düşünülebilir. Zira karşımıza çıkan örnekler de bunu doğrular niteliktedir. Erkek tuvaletlerindeki pisuarlar tam da homososyal alanların özelliklerine paralel olarak *rekabetçi, performatif ve kadınların cinsel metalaştırılmasına* dair birçok mesaj içerebilmektedir. Bir erkek tuvaletinde mangal yapan bir kadın görselinde kadının cinsel metalaştırılmasının yanı sıra, kadın ağzına benzeyen pisuarlara bir diğer cinsiyetçi örnektir. Pisuardaki sinek sembolüne veya topa doğru işemek de hegemonik erkekliğin performansla olan ilişkisine katkı sağlayacak bir tasarım örneğidir.

Şekil 13: Erkekler Tuvaletinden Görsel ve Pisuar Örnekleri

Şekil 14: Erkekler Tuvaletinden Pisuar ve Lavabo Örnekleri

Derinlemesine görüşmelerde pisuarlar ile ilgili olarak da görüşmeciler farklı perspektiflerden aktarımlar yapmışlardır. Pisuarın varlığından rahatsızlık duyan ve bu rahatsızlığın pratik unsur açısından tuvalet habitusunu etkilediğini ifade eden görüşmeciler vardır:

...İçerde pisuar gördüğümde aklıma direk şu geliyor: sonuç olarak bu mekânda sadece lubunyalı yok kesin cishet adamlar da var ve pisuar bu tuvalette olduğu için birazdan buraya cishet bir erkek gelecek diyor kafam bana. Ve mesela öyle orada sürecini hızlandırmak için 'koşayım, ne yapayım? elimi yıkamayayım! çantamda ıslak mendil vardı!' falan tiplerine girdiğim bile oluyor. Bu pisuar olması gerçekten beni geriyor ki, bu pisuarı kullanmayı sevmeme rağmen geriyor... (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Yani zaten birçoğu yani yüzde 90'ı ikili cinsiyet sistemine göre kurulu işte bir yerde bir kadın görseli var, bir yerde bir erkek görseli var ve erkek tuvaletinde mesela girer girmez karşına 'dan' diye bir pisuar diye bir şey çıkıyor. Girer girmez pisuarda işeyen bir adama denk geliyorsun... Yani bana bir kere zaten çok kirli bir şey olarak görünüyor. Yani çok açık seçik orada bir erkeğin saçma sapan böyle bir cis-hetero bir erkeğin ise penisini çıkartıp öyle gerile gerile işemesini görmek beni rahatsız ediyor yani tabi ki bu görüntüye bence kimse maruz kalmamalı. Yani bunun benim trans erkek olmamla alakası yok bence ya da hani yanları kapalı pisuarların hani, yanlarında böyle tahta gibi bir şeyler var, paravan gibi bir şey var daha doğrusu ama yine de mesela erkekler cis-hetero erkekler fazla dikkatsizler ve mesela işedikten sonra dönüp pantolonumu öyle kapatıyor. Yani bu bence ya beni zaten çok rahatsız ediyor. Yani dediğim gibi hani evet bir noktada kafamı kaldırıyorum artık en azından elimi yıkayabiliyorum tuvalette ama yine de mesela girerken kafam önümde giriyorum yani. (Trans Erkek Görüşmeci)

...Tek kişinin girebildiği tuvaletleri çok daha seviyorum. Tekim, beni bekleyen erkekler yok, onların çirkin konuşmaları yok... Benim için ideal tuvalet, tek ben olayım, pisuar olmasın önümde erkek beklemesin gibi bir ütopya. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Trans aktivizm içerisinde gelen ve politik bir tartışmaları aktaran transgender görüşmeciler de olmuştur. Örneğin, "kadınlar tuvaleti içerisinde neden pisuarlar olmasın?" sorusunun bir dönem trans aktivizm içerisinde tartışılan bir konu olduğu veya cinsiyet değiştirme süreci öncesinde ve sonrasında algılara dair aktarımlara rastlanmıştır:

Dizayn olarak da politik camiada diyeyim. Yani translar arasında işte çok politik olan ve o politik argümanlarla bu tarz konuları tuvalet meselesinde özellikle tartışıldığı ortamlarda 'Kadınlar tuvaletinde pisuar neden olmasın? Bazı kadınların penisi vardır ve ayakta işemek isteyebilirler' tartışmaları çok yoğun oluyordu. Ben o tartışmaların içine çok girmeyi tercih etmedim açıkçası, çünkü bana biraz uzak gelmişti tartışmanın ve talebin kendisi. Anlıyordum, empati kurabiliyordum; ayakta işeme isteğinin ve pisuarın olmasını istemenin nasıl bir politik yansıması olabileceğini anlayabiliyordum. Ama benim açımdan hani kişisel olarak orada bir pisuarın olmasının hiçbir anlamı yoktu. Çünkü ben o kadar insanın içerisinde bir kadın olarak penisimi dışarı çıkarıp orada işlemek istemem. Beni çok huzursuz eder. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

"Pisuar benim için işte erkek performansını yerine getirirken trans olarak açılmadan önce erotik bir davranış şekliydi. Yan yana erkeklerin duruyor olması penislerini dışarı çıkarıyor olması o benim için bir erotik amaç taşıyordu. Onun dışında başka bir amacı yoktu. Şu an öyle bir şey de yok. Öyle bir algım da yok. Böyle bir arzum, isteğim de yok. Dolayısıyla hani bana

hitap etmiyor. O yüzden hani mekânsal olarak çok da beni huzursuz eden bir dizayn da değil artık. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

Tez çalışması kapsamında, pisuarlar *erkek cinsel organının kamusallaştırma aracı* olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamayı farklı açılardan tartışmak, önemli olacaktır.

Barcan (2010), tuvaletleri “maskülen yoldaşlık” olarak tanımlar ve heteroseksüel erkeklerin pisuarlarla ilişkilerinin karmaşık sosyal boyutlarına dikkat çeker. Yaptığı görüşmelerde de pisuar kullanımlarından bazı erkekler hoşnutken, bazılarının ise olmadığı sonucuna ulaştığını ekler (s. 31). Tarihçi Matt Houlbrook “pisuar görgü kuralları” olarak adlandırdığı, tuvalet kullanımını yöneten, yazılı olmayan ancak dolaylı olarak herkes tarafından anlaşılan davranışsal kodlara özellikle dikkat eder:⁴¹ Bir erkek, pisuarda cinsel organını açtığında diğer erkekler asla onlara bakmamalıdır (Houlbrook’tan aktaran Gershenson ve Penner, 2009, s. 18). Edelman ise, “erkekler tuvaleti yasası” olarak adlandırdığı kurallar bütünü, erkek cinsel organının, pisuarda herkesin görebileceği şekilde açık olmasını emrettiğini tam da buna bağlı bir yetkiyi erkekler verdiğini ifade eder (Edelman’dan aktaran Gershenson ve Penner, 2009, s. 18). Derinlemesine görüşmelerde cinsiyetler bazında bir ayrıştırmanın yanında, erkekler tuvaletinin konumunun da altı çizilmiştir. Erkekler tuvaletinin kapısının genelde açık olmasının, kadınların ve LGBTI+’ların genelde pisuar kullanan veya üzerlerini düzelten (fermuar çeken gibi) erkekler maruz kalmak zorunda oldukları da belirtilmiştir:

Aklıma birkaç tane imge geliyor. Bunlardan bir tanesi tuvaletlerde kapıların arkasındaki temizlik çizelgeleri: işte en son kaçta temizlenmiş, kim temizlemiş tablosu geliyor. Aaa bir dakika, bir sinir bastı şimdi! Çünkü özellikle işte bu işte metrolarda benzin istasyonlarındaki falan tuvaletlerde kadın erkek tuvaletlerinin yerleri ile ilgili hep böyle bir şikâyetlendiğim olmuştur. Çünkü, tuvalete girerken erkekler tuvaletinin önünden geçmek zorunda kalıyorsun. Oradan fermuarını çekerek çıkan veya içeride kapı açıkken pipisini sallayan falan çok görmüşlüğüm vardır. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Pisuarların ayrıca, coğrafyadan coğrafyaya göre farklı tasarımları ve kullanım pratikleri vardır. Özellikle pisuarlar arasındaki bölmelerin, cinsiyet tartışmalarına daha

---

⁴¹ Tanımlanışı bağlamında habitus olarak da değerlendirilebilir.

açık toplumlarda olmadığı görülür. Bir diğer yandan pisuar kullanımları esnasında, kullanılacak pisuar belirlenirken, diğer pisuarları kullanan kişilerin konumlarına göre karar verilir.

3.4 Tuvalet İletişimi

“Tuvalet İletişimi” kavramı, bu tez çalışması kapsamında yapılan tartışmalardan ortaya çıkan yeni bir kavramdır. Bu kavramı, tuvalet habitusu ile paralel olarak analiz etmeye çalışmak, bu bağlamda da sosyal alan olarak cinsiyetlendirilmiş kamusal tuvaletlerde eyleyicilerin kültürel sermayelerinin rolünü ve iletişim unsurlarıyla nasıl tahakkümler kurduklarını (veya tahakkümü yeniden nasıl ürettiklerini) ve de bir sonuç olarak simgesel şiddetin nasıl ortaya çıktığını anlamayı kolaylaştıracak bir kavramsallaştırma olarak görülebilir.

Bu bağlamda öncelikle oldukça kısa ve öz bir şekilde iletişimi tanımlamak gerekir. Türk Dil Kurumu iletişimi “Duygu, düşünce veya bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılması, bildirişim, haberleşme, komünikasyon” olarak tanımlanır. Oxford Sözlük’te ise, “Konuşarak, yazarak, vücudunuzu hareket ettirerek veya başka sinyaller kullanarak başkalarıyla bilgi paylaşmak” olarak tanımlanır. İletişimde bir etkileşim söz konusudur. Ancak, bazen tek yönlü ve bir kaynaktan kişilere yönelik *iletiler* veya *mesajlar* aktarılıyor da olabilir. İster bir ileti/mesaj iletiyor olsun, ister bu ileti/mesaja bir başka ileti/mesaj (dönüt) ile cevap veriliyor olsun hem iletişimi başlatan kaynak için hem de alıcı için “filtreler” söz konusudur. Filtreler, bir mesaj geldiğinde kişinin bu mesajı nasıl anlayacağı, zihninde nasıl bir işlemde geçireceği, üzerine neler düşüneceği ve nasıl bir tepki vereceğini de doğrudan belirleyen etmenler olarak tanımlanabilir. Kişinin yaşı, cinsiyeti, cinsel yönelimi, ruhsal durumu, gelenekleri, kültürü, aldığı eğitim, yaşadığı olumlu veya olumsuz deneyimler vd. gibi unsurların her birinin, farklı bir filtre olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir kişinin kendisini nasıl ifade edeceği, nasıl davranacağı ve bir mekanı nasıl tasarlayacağı yatkınlıkları ile ilişkilidir. Inglis, tuvalet habitusunun üç unsurunu *sembolik unsur, pratik unsur ve maddesel unsuru* olarak tanımlar. Tuvalet iletişimi kavramını bu unsurlar üzerinden tanımlamaya çalışarak, kavramı detaylandırmak önemli olacaktır. Kişinin aldığı “tuvalet eğitimi” ve “toplumsal cinsiyete dayalı

fikirleri”, cinsiyetlendirilmiş kamusal tuvaletlerde nasıl bir eyleyici olacağını belirler. Tabii ki bu, sadece eyleyicinin bireysel iradesine bağlı değildir, alandaki bütün ilişkiler, eyleyiciler ve hükmedenlerle de alakalıdır. İster diğer eyleyenleri düşünelim ister hükmedenleri, iletişim sürecindeki *dış faktörlerle* birlikte deneyimlerinden ve özelliklerinden edindiği filtreler de sürecin önemli bir parçasıdır. Çünkü, filtrelerin tamamı iradi olmayabilir ve filtreler habitusun birincil ve ikincil faktörleri ile doğrudan ilişkili olarak tartışılabilir. Dolayısıyla, eyleyiciler kamusal alana dahil olmaya başladıklarında, sembolik olarak bu alanlardaki boşaltım işlevlerine ve de ilişkili diğer işlevlere ne tür tepkiler verdikleri ile tuvalet iletişimi başlar.

Tezin ilgili bölümlerinde ifade edilen “tuvalet gidiyorum” yerine kullanılan diğer örtmece kelimeler, tuvalet iletişiminin başlangıcında yer alan unsurlarından biridir. Paylaşılan bir alanda, bir eyleyicinin tuvalet gitmek istediğinde nasıl davrandığı, bu durumu nasıl ifade ettiği veya etmediği, sözlü olmasa dahi ne tür tepkiler verdiği tuvalet iletişiminin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Tuvalet iletişiminin devamı ise, Lefebvre’nin mekan üçlüsü kavramsallaştırması bağlamında tuvalet mekanının tasarlanması sürecinde kullanılan bütün maddesel unsurlara yüklenen anlamlardır. Tabela gibi görsel, bir yazı, pisuar veya kabin gibi alanlar, lavabolar, temizlik malzemelerinin olup olmaması, ne tür malzemelerin seçildiği vd. bütün maddesel unsurlar, mekanı tasarlayanlar tarafından iletilen sessiz birer iletidir. Tuvaletteki iletiler, bazen dolaylı olarak okunabiliyor olsa da bazen doğrudan mesajlar olabilir: “Lütfen bulmak istediğiniz gibi bırakın!”, “Klozete yabancı madde atmayın!”, “Tuvaletten çıkmadan önce ellerinizi yıkayın!”⁴² gibi yaygın olanlar olduğu gibi, tuvalet alanındaki hükmedenlerin kültürel sermayelerine göre de şekillenebilir. Web aramasında oldukça farklı mesajlarla karşılaşılmıştır. Bu mesajları toplayan sadece birkaç web sayfası incelendiğinde karşılaşılan mesajlardan bazıları şu şekildedir: “Ufak su döktüğünde, suyu aç please”, “İNSANOĞLU ŞİFONU 19. YÜZYILDA İNGİLTERE’DE İCAT ETMİŞTİR! 21. YY Geldik, Hâlâ Kullanmayan İnsanlar VAR!” Lütfen Dikkatli Olalım!”, “ÜCRETLİ, ÜCRETİNİ ÖDE KUL HAKKINA GİRME”, “Kapıyı kapatmayan

---

⁴² Özellikle COVID-19 salgını döneminde oldukça yaygınlaşan, “Ellerinizi Nasıl Yıkamalısınız?” görselleri bu mesajların detaylı olanlarına bir örnek olabilir.

PROSTAT olur inşallah”, “YABANCILARIN TUVALETE GİRMESİ YASAKTIR! GİRENLERİN ÜZERİNE KAPI KİLİTLENECEKTİR!”, “ABDEST ALMAYINIZ, TÜKÜRMEYİNİZ, BULAŞIK YIKANIYOR”, “LÜTFEN SÜMKÜRME!!!! ÇÜNKÜ SEN TEMİZLİYORSUN”, “DİKKAT SUDA KIRIZ OLMADAN TASARRUF YAPMAK HEPİMİZİN GÖREVIDİR MUSLUKLAR BOŞA ALMASIN. YÖN KURULU”, “ARKANIZDA BİR İZ BIRAKTIĞINIZDA, ÖLÜMSÜZ OLACAĞINIZ YER BURASI DEĞİL”, “DİKKAT GİZLİ KAMERA VARDIR HERKES ONA GÖRE DİKKAT ETSİN” (Google Görseller, 2022). Tuvaletlerdeki mesajlar incelendiğinde, tuvalet mekanlarının istendik şekilde kullanılmasına yönelik olarak denetim altında tutan ve gerektiğinde iktidarı hissettiren mesajlar olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer yandan da bu mekanları tasarlayan kişilerin yatkınlıklarına ve kültürel sermayelerine dair ipuçları vermektedir. Farklı tuvalet tasarımlarında, yukarıdaki mesajlardan farklı olarak sosyo-ekonomik değişkenlerle farklı mesajların verildiğini görmek de mümkündür. Bu mesajlarda daha az yazı, daha çok görsel ve estetik kaygıları görmek de mümkündür.

Tuvaletlerde tek taraflı mesajlara eyleyicilerin nasıl tepki verdiği, yani bu mekanı nasıl algıladığı ve nasıl yaşadığı da önemlidir. Eyleyicilerin mekanı nasıl kullandığı, belirlenen kurallar bağlamında nasıl bir oyuncu olduğu ile ilişkilidir. Bu noktada özellikle, eyleyicilerin alanı paylaştıkları diğer kişilerle karşılaşma zamanlarına yani etkileşimlerinde nasıl iletişim kurduklarına bakmak önemlidir. Barcan (2010), tuvaletlerdeki karşılaşmaları, sadece o an için tuvalette olan kişiler üzerinden tanımlamaz. Tuvaletlerdeki karşılaşmaları, aynı zamanda bizden önce gelen ve bizim yerimizi alacak olan çoğunlukla görünmeyen kullanıcıların hayaletleri ve gölgeleriyle de bir karşılaşma olarak tanımlar. Dolayısıyla kamusal tuvaletlerin, kamunun üyeleriyle tanıştığımız ve bir kamu fikriyle etkileşime girdiğimiz ve bu fikri sürekli olarak yeniden ürettiğimiz yerler olduğunu belirtir (s. 26). Bu noktada kişilerin birbirleriyle ne şekilde iletişime geçtiklerini düşündüğümüzde karşımıza bazı iletişim şekilleri çıkar: *sözlü*, *sözsüz* ve *yazılı iletişim* bunlardan bazılarıdır.

Tuvaletlerde karşılaşan insanlar, birbirleriyle konuşabilirler. Ancak bu çok tercih edilmeyen bir durum olabilir. Tuvaletler sessizlik mekanlarıdır ve tuvalette konuşulup-konuşulmayacağını belirleyen şey, yatkınlıklardır. Gershenson ve Penner (2009), tuvaletlerin sadece engelliler odağında kapsayıcı olup-olmadığını tartıştıkları

bir çalışmalarında, kültürel ve dini farklılıklar bağlamında da tuvaletlerin kapsayıcılığının tartışılacağını belirtmişlerdir. Erkeklerin ayakta idrara çıktıklarının varsayıldığı Batı'nın aksine, Müslüman kültürlerde idrarın çömelerek veya oturarak yapılması öğütlenir. Oturmanın ve melmenin gerekçesi dinidir. Bir adam ayakta idrarını yaptığında, idrar kişinin vücuduna veya kıyafetlerine sıçrayabilir, bu da onu ritüel (ibadet) için kirli hale getirebilir. Aynı nedenle tuvalet kağıdı yerine su ile abdest alınır. Üstelik Müslüman görgü kurallarında insanlar tuvaletlerde susmalı ve sosyal temastan kaçınmalıdırlar (s. 10). Bir diğer yandan bir homososyal alan olarak tuvaletler, eşcinsellik korkusu da içerir. Bu yine toplumsal sermaye ve kültürel sermayenin bir sonucudur. Bütün bu yatkınlıklar, aynı zamanda bir tahakkümün ve de denetleyici iktidarın varlığıyla kalıplaşır, sorgulanmaz. Ancak, durumlar değiştiğinde bu alanlarda iletişim de artar. Tezin derinlemesine görüşme sürecinde, özellikle alkollü mekanlardaki tuvalet iletişiminin arttığına dair birçok anlatı vardır. Sadece alkollü mekanlarda değil, farklı tuvalet kurgularında da isteğe tabi iletişimin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu iletişim bazen tuvalet aynaları veya doğrudan bir göz teması ile başlayabileceği gibi, bir ihtiyaç dahilinde de başlayabilir. Bir diğer yandan kadınlar, erkekler ve queer tuvaletlerdeki iletişim düzeylerinin ve şekillerinin de farklılaşabileceğinin altını çizmek önemli olacaktır.

Orada hakikatten birbirine dikkat etmek hali var yani. Sadece işini görüp çıktığın bir şey değil, orada daha birbirine dikkat etme ve kolay iletişim kuruyorsun yani. Örneğin, bir masada otururken biri gelip bana rujumu soramaz ama yan yana el yıkıyor olmak sanki yakınladıştırıyor mu bizi ya da az önce yan yana kabinler işiyor olmamız bizi yakınladıştırdı mı gibi. Çünkü barda otururken gelip sorsa garip ama tuvalette bunu hiç yadırgamıyorsun gibi haller var bence. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Çok samimi, çok drşt tuvalet iletişimi. Yani planlı bir iletişim değil, böyle birine bir şeyleri söylemek için aklımda bir şeyleri hani kurarsın söylersin falan değil. O bir anlık kıvılcım. Gerçek iletişim gibi düşünmek lazım onu. Bir an göz göze geliyorsun gördün o sahnede bir gülümsüyorsun iki taraf da birbirine samimi bir şekilde gülümsüyor. Ne diyordum daha samimi geliyor. Yani böyle göz göze geliyorsun ve birbirine selam veriyorsun. Normalde dışarıda kulüp alanında birbirine belki göz göze gelsen. O bana niye baktı ben ona niye baktım durumuna geebileirsin yani niye bana baktı yanındakilere mi bakıyor ben mi onun yanındakilere bakıyorum? Kötü duygular uyanabilir ama tuvalette o savunmasız anda bir birinle göz göze geldiğinde selam veriyorsun içtenlikle ve o da bir şeylerin başlangıcı oluyor. Belki de devamında dışarıda tekrar ikiniz de komik bir şey yakalarsanız bir daha göz göze gelip

gölüyorsunuz belki öyle ilerleyen bir iletişime dönüyor ya da göz göze geliyorsun onda bir şey görüyorsun yani diyorsun ki, işte şurandan bir şey akmış falan haber veriyorsun dedim gibi böyle plansız, programsız, içten pazarlıklı olmadığı samimi bir iletişim bence tuvaleti iletişimi. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1, Görüşmeci)

Kızlar için başka bir şey tabii tuvaletler. Şöyle bir örnek geldi aklıma şu an mesela. Bir arkadaşımızın sevgiliyle tanışılırsak, o ilk görüşmeysen mesela, kritik yapma yeridir tuvalet. Orada bir kritik yaparsın, ya da bir mekânda konuşmaya ihtiyacın varsa bir şekilde, tuvalet onun için alandır. Bazen bireysel olarak telefonla konuşmaya gidersin ama o bir grup aktivitesi işte. Hacı, ben tuvalete gideceğim gelen var mı gibi. Topluca yapılan bir şey yani. Bir de birbirini beklersin. İşin biter ama gidemezsin de. Daha küçükken daha öyleydi, şimdi hani ben gidiyorum falan deyip çıkıyorsun ama bak yine haber veriyorsun. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Yani birebir iletişimlerinde genelde dediğim gibi hani sadece bakışlara maruz kalıyorum. Ama şu an uyum sürecinden sonra özellikle sadece erkek tuvaletini kullandığım için orada da biraz böyle. Cishetero erkek normatifiğine uymayan bir bedene sahibim. Boyumun kısa olması, daha zayıf olmam daha küçük görünüyor olmam onların bir noktada böyle bir kafasını karıştıran da bir şey oluyor. Mesela bir gün gece kulübünde şöyle bir şey yaşamıştım. Kapalı bir tane tuvalet vardı, 3 tane pisuar vardı ve tuvalette biri var. Pisuara yapamayacağım için bekliyorum falan böyle. Israrla bana oradaki bir adam pisuara yapsana falan dedi mesela. “Büyük tuvaletin mi geldi?” diye soruyor. Diyorum, “hayır”. “Git oraya yap” falan. Gerildim bayağı. (Trans Erkek Görüşmeci)

Genelde işte barlar işte kulüplerde falan yaşıyor bu olaylar en son mesela yaklaşık 10 gün önce falan İzmir’de bir kulübe gitmiştim. Oranın erkekler tuvaletinde bunu yaşamıştım. bir anda bir çocuk girdi içeri ve arkasından 3-5 çocuk daha geldi. Tartıştılar kendi aralarında ve sen benim kıza baktın. Hayır, ben bakmadım sen baktın içeride de kavga etmişler. Sonra biz böyle kavga edecekler falan diye beklerken bir anda böyle kendi aralarında bir anlaşma yaptılar, sarıldılar, öpüştüler çıktılar tuvaletten, çok garipti mesela çok dikkatimi çekmişti yani. (Trans Erkek Görüşmeci)

Alkolün insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştırdığını düşünüyorum. Alkolsüz mekanlar da böyle bir kibarlık yok, daha gergin. Yani Starbucks tuvalet daha gergin mutlaka daha gergin. Ne bileyim böyle şehirler arası yolculuktaki sıralardaysan daha da gergin, yani numaralı falan giriyorsun ya bu şifreyi giriyorsun falan. Alkol hem kötülüklerin anası, öyle derler; ama bence bu bağlamda güzel duyguların anası yani, değişik. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-1 Görüşmeci)

Mesela böyle bir iletişim (göz teması) oldu ama onun dışında sözlü iletişimin olmamıştı. Görsellere gerçekten hiç dikkat etmedim çünkü dediğim gibi hani hep böyle kaçarak girip

kaçarak çıktığım bir yer oldu benim için ve kafamı bile kaldırmıyorum diyebilirim. Bir süre çok uzun bir süre hatta belki daha yeni yeni böyle etrafıma bakıyorum tuvalete girdiğimde ondan önce kafamı böyle önüme eğip direkt böyle girip hemen geri çıkıyordum. Hatta çoğu zaman birileri ile göz göze gelmemek için elimi bile yıkamadan dışarıda çıkıp işte ıslak mendille ellerimi silmek ve dezenfektanla silmek olarak devam ediyordu süreç benim için. (Trans Erkek Görüşmeci)

Tanıdıklarınla ve tanımadıklarınla iletişim kurabiliyorsun. Mesela eğer dedikodu yapmaya girdiyse ya da sen giriyorsundur, o çıkıyordur, hani masada dedikodusunu yapamayıp bakışarak anlatmaya çalıştığın/ima ettiğin bir şey varsa, orada ayaküstü iki dakika hani laf sokmaya ve dedikodu yapmaya devam edersin. Ya da işte bakışıp gülüp böyle ortaya bir laf atarsın ve hani ne söylediğini iki taraf da anlar gibi bir şey var. Tanımadıklarının iletişimine dahil olma durumu var. Dinleyici veya konuşan olarak. Mesela sıra bekliyorsun kapıda ya da ellerini yıkamak için bekliyorsun. İki arkadaş bir şey konuşuyorlar ve tabii ki, kulak misafiri oluyorsun. Yani orada herkesin birbirine duyduğu çok aşikar bir kere. Yan yana masalarda otururken, yan tarafı duysan bile böyle kulak kabartmadığın sürece duymazsın ama tuvalette öyle bir şey yok. Yani yan yana ellerini yıkıyorsun ya da yan yana arada bir paravan varken işiyorsun tabi ki, konuşuluyor orada ve dinliyorsun. Başka iki insanın konuştuğu şeye salça olup; bir mimiğinle, bir lafınla, bir gülümsemeyle o muhabbete ortak olmak daha kolay tuvalette. O iki arkadaş bir şeyi konuşuyorlar orada ve ben onu duyuyorum ve hani bir şey söylüyorum ya da birine gülüp bakıyorum fikrimi beyan etmiş oluyorum... Tanıdıklarınla dedikodulu, 'öyle oldu, böyle oldu', 'bak sana bilmem ne diyeceğim', 'işte sen de dikkat et' falanlı konuşmalar olur, kısa yani. Ama tanımadıklarına daha göz kontağı ile veya 'bu ayakkabıyı nereden aldın?', 'şey, pardon arkamda bir şey var mı, bakar mısınız?' gibi küçük sorular sorabiliyorsun. Aynaya bakıp fark edemezsin ama birine sorunca, yardımcı olur. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Daha çok tahammülsüzlüğe kızıyorum ben. 'Çabuk ol kardeşim' falan. Belki içerideki hasta, bağırsağını bozdu ya da başka bir ihtiyacı var. Ağlıyor belki falan. Ne bileyim çok tahammülsüz geliyor bazen bana. Tamam bekleyen de çok sıkışmış olabilir ama içeride de başka bir ihtiyaç olabilir. Bu bazen yoruyor beni ve daha hızlı halletmem gerekiyormuş gibi işimi. Böyle bir baskı da hissediyorum bazen ama net bir şey söyleyemem bununla ilgili. (Heteroseksüel Kadın, Psikolog Görüşmeci)

Ben genelde çünkü severim böyle tanımadığım insanlarla sohbet etmeyi ve şey hani göz kontağı kurarım, işte bakışla laf atarım, ağızımla laf atarım falan hani ama mesela bazen hani tamamen bunun dışında kalmaya çalıştığım zamanlar da olur. Genellikle çok şık giyinmiş kadınlar varsa ve işte çok güzel olduğunu düşündüğüm kadınlarsa, o anda o güzelliği kaldıracak ruh halinde değilsem, bir böyle hani sadece gülümseyip devam ederim. Tuvalete giden fuaye alanının olduğu yere girip çıkarken veya tuvalet kabinine girip çıkarken,

alandanda veya kapıyı açıyorsun içeriden de biri çıkıyor oluyor. Mesela hani karşılaşıyorsun, mutlaka göz kontağı kurup, gülerim. Gözümün içiyle tebessüm etmeye çalışırım, hiç değilse. Ama bunu yapmayan insanlar da oluyor. Bu duruma, biraz tutuluyorum. Şeyde çok tutuluyorum mesela işte sen işte içerde kabindesin çişini yapıyorsun, ben de bekliyorum. Senin çıktığın kabine işeyeceğim. Ben de mutlaka içeriden çıkan insanın bana gülümsemesini bekliyorum. Yani şimdi bir de hani orada hijyen diye de bir şey var. Yani, 'ben kullandım kirlettim, temizledim ve hani kullanımınıza uygun' diye bir güven bakışı bekliyorum orada. Böyle yüzü asık ve bakmadan çıkıyorsa, böyle şey oluyorum, 'sıçtık yani içeri leş gibi ve kokuyor' herhalde gibi. Mesela buna çok tutuluyorum. Ama şey, mutlaka insanlarla göz göze gelip, böyle bir şey isterim, istiyorum; selamlaşmak gibi yani, yapıyorum ve yapacağım da. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Yani çok böyle zaten cishet anlara girmiyorum. Muhtemelen temel sebeplerinden bir tanesi tuvalet çünkü uyum sürecimden önce de dışarıda tuvalet çok kullanmıyordum. Yani olabildiğince ev benim için daha güvenli geliyordu. Ama böyle mesela 1 gece kulübüne falan gittiğimde özellikle ya orası geliyor aklıma bu soruyu sorduğumda çünkü orada da kullanırken benzer deneyimler yaşadım için o bakışlar işte yanlış yere mi girdi acaba? Hani bunun burada ne işi var? Gibi şeyler bir de mesela dinlenme tesislerinden sonra benzinlik tuvaletleri de aynı şeyleri hissettiriyor bana yani. (Trans Erkek Görüşmeci)

3.4.1 İletişim aracı olarak tuvalet kapısı yazıları

Tuvalette sözlü ve sözsüz iletişimin yanı sıra, bir diğer iletişim şekli yazılı iletişimdir. Bu bağlamda, tuvalet kapılarının arkaları, bize tuvalet iletişiminin başka bir şekline dair bir çerçeve çizebilir. Tuvalet kapısı yazıları, bu çalışma kapsamında toplanan verilere yer verilerek yorumlanmaktadır. Tezin yazarı tarafından, Ağustos - Eylül 2019 yılında bir homososyal alan olan, askeri kışladaki tuvaletlerden toplanan ifadeler kategorize edilerek kullanılmıştır. Bu noktada, askeriye tuvaletlerinin kullanılmasının, kamusal tuvaletlerin kullanılmasından erkeklik okuması olarak temel farkları olduğu söylenebilir. Bir homososyal alan olan askeri kışlalar, militarizmin de etkisiyle erkekliğin en yoğun şekilde inşa edildiği alanlar olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte, askerlik hizmetinde genellikle akıllı telefonların kullanımının yasak olmasından kaynaklı olarak da kişilerin yazmak istediklerini yazabilecekleri bir sosyal medya aracı bulunmaması da yazılamayı artıran bir neden olarak öne çıkmaktadır. Askeriyede, tuvalet kapıları arkasında yazan yazılar dört ana başlıkta toplanmıştır. Bir annenin çocuğu olmak veya bir kadının sevdiği adam olmak rolleri bu kategorilerden

bir tanesidir. Tuvalet arkası yazılar toplanmış ve aşağıdaki şekillerde kategorize edilerek sunulmuştur.

Cinsiyetçi, homofobi, cinsel organ odaklı yazılamalar

“Amasyanın elması siker içtiması”

“Am üstünde reçel bugünlerde geçer” (seri) “Am üstünde pekmez bugünler geçmez” (seri) “de ayrı yazılır”

“Bizi sikebilirsiniz ama zamanın akışını durduramazsınız.”

“Bu bölümde götünü veren var” (seri) “Başta sen”

“Sıçarken yazı yazmayın.” (seri) “Sen bu yazıyı vurdururken mi yazıyordun?”

“Ne yaparsak şafak biter amın oğlu Rxxxx Komutan?” (seri) “Seni ibne yapacağım oğlum. İmza: Rxxxx Komutan”

Mertlik, kahramanlık, milliyetçilik, devrecilik odaklı yazılamalar:

“Her Türk asker doğar.”

“Güçlü Ordu, Güçlü TÜRKİYE”

“Kahpe PKK”

“Ne albay ne yarbay alayına baybay”

“İş geliyor tugayın şahı” (seri) “Boooombaaaataaar”

Mizah odaklı yazılamalar:

“Bir gün gelecek bir gün kalacak” (seri) “güldürmedi”

“Arkana bak” (seri) “sağına bak” (seri) “soluna bak” (seri) “sağa sola bakma lan sıçmana bak”

“Rahat, hazır ol; tüfek omuza (pantolon aşağı), çek-bırak (donu aç-sal gitsin)”

“Siz kutu kutu pense oynarken biz kutu kutu bira içiyorduk”

“Komando iz bırakmaz.”

Yazılamalara bakıldığında farklı sosyal alanlarda erkekliğin yeniden inşa edildiğini söylemek mümkündür. Bu yazılamaları yapan kişiler, o an için “rahatlama” hissini

yanında bu yazılamaları diğer erkeklerin de göreceğini bilmektedir. Bu nedenle, diğer erkeklere de mesaj gönderilmektedir. “Seri” olarak ifade edilen, alıntılarda tek taraflı bir mesaj/ileti durumu da yoktur. Bir etkileşim söz konusudur. Bu mesajlar bazen doğrudan bazen ise mizah yoluyla yapılmaktadır. Erkekliğin inşasında farklı sosyal alanlarda da mizah çokça kullanılmaktadır. Mizah, erkekliğin örtüsüdür. Tuvaletlerdeki yazılamalar ve çizimlerle (hepsi birlikte grafiti olarak geçmektedir) ilgili olarak farklı çalışmalar yapılmıştır. Kinsey tarafından yapılan araştırmada da erkekler tuvaletindeki yazılamaların genellikle “cinsellik içeren, kaba, rekabetçi ve saldırgan olduğu; seks eylemleri, erkek ve kadın genital organları ve homofobi” referansları sıklıkla rastlandığı belirtilmektedir. Aynı zamanda bu yazılamalarda “mizah ve bazı sosyal gruplara yönelik hakaretler” de fazlasıyla yer almaktadır (Kinsey’den aktaran Leong, 2015, s. 306-327). Tuvalet arkası yazılamalara yönelik olarak, derinlemesine görüşmelerde de çeşitli aktarımlar yapılmıştır:

Mesela İstanbul'da hep Taksim'de takılırdım ve Beşiktaş'ta takılırdım işte barlarda kafelerde dediğim gibi eskiden daha fazla görüyordum belki hani belki o tip yerlere şu an bu aralar çok sık gitmediğim için de olabilir elbette ama mesela hani, bu böyle kapı arkası yazılarını işte tuvalet içi yazılarını dekorasyon için kullanan işletmeler de biliyorum. Biz de XXX'de çok denemiştik zamanında. bir taraftan da böyle o mesela şey de olabiliyor. Bazen böyle kız eğlencesinde dönebiliyor yani işte biri sevgilisine küfrediyor. Biri işte ne bileyim kızların derdi ile ilgili bir şey yazıyor, biri işte ne bileyim işte perşembe günkü kadın yürüyüşüne davet ediyor işte. Biri diyor ki işte ibneler kardeşimizdir falan yani böyle bir mesajlaşılan ya da espri yapılan yerler gibi diye hatırlıyorum. Yani benim de yapmışlığım çok var çünkü zamanında mesela. Benim şey yapmıştım da çok vardır. Uyuz olduğum çocukların telefon numaralarını, erkekler tuvaletlerinin kapılarının arkasına işte “mutlu sonlu masaj telefon numarası” diye öç almak için erkeklerden yaptığım olmuştur 3-4 kere mesela yani. Çünkü görüyorum, kızlar tuvaletine işte atıyorum. Sinem sevgilini elinden aldım, orospu falan diye oraya Sinem'in telefonunu yazıyor. Mesela bunu çok iyi fikir lan falan diye birkaç kere yapmışlığım var. Erkekler tuvaletine girip sevmediğin insanların telefon numaralarını ama hiçbir yani kız hiç kız arkadaşımın telefonunu yazmadım. Yani böyle hep oğlanların numarasını oğlanlar tuvaletine işte mutlu, sonlu masaj işte gece sonu ateşi falan filan gibi başlıklarla koymuşluğum oldu ama o yazılar aslında işte hem insanların espri yaptıklarını hem birileriyle mesajlaştıkları, mitinge davet ettikleri falan bir yer yani terapi gibi bir yer aslında orası yani. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Tuvalet İletişimi, tasarlanan mekan olarak tuvaletlerin maddesel unsurları aracılığıyla tek taraflı iletiler ve mesajlar olabileceği gibi, eyleyciler arasında da gerçekleşebilir. Göz temasının öne çıktığı şekilde, sözsüz iletişim veya sözlü iletişim şeklinde olabileceği gibi, yazılı iletişim şeklinde de olabilir. Burada tuvalet habitusunun pratik unsuru üzerinden düşündüğümüzde, tuvaletlerde kişilerin ne şekilde ve ne amaçla iletişim kurdukları tuvalet habitusunun nasıl oluştuğu, nasıl dönüştüğü veya nasıl üretildiğine dair de birçok anlam içerir. Bu anlamların bir kısmı, güvenli alanı oluşturmak ve garanti altına almak olabileceği gibi, tahakküm ilişkileri içerisinde diğer eyleyciler üzerinde tahakküm kurmak şeklinde de olabilir. Tahakküm ilişkilerinin birçok sonucu vardır. Bu sonuçlardan birisi de başta simgesel olmak üzere şiddettir. Dolayısıyla kamusal tuvaletleri potansiyel bir şiddet alanı olarak da okumak gerekir. Kapı arkası yazılamaları ile ilgili olarak, akla gelebilecek ve oldukça masumane yorumlanabilecek birtakım yorumlara eleştirel bakmak gerekir. Çünkü bu masumlaştırma, bu alanlardaki bazı şiddet türlerinin üzerini de örtebilir. Bir yandan bu yazılara maruz kalmanın kendisi de benzer yatkınlıkları olmayan kişiler için mesaj yoluyla bir simgesel şiddet iken, kapı arkası yazılamalarının bir intikam aracı olabileceğinin de altını çizmek önemlidir. Kamusal tuvaletler, kişilerin zarar vermek istedikleri kişilerin telefon numaraları gibi kişisel bilgilerini, hedef gösterecek bir şekilde kamusal alanda paylaşabilecekleri bir alan olarak da işlerler. Bu açıdan, tuvalet kapıları ve duvarları romantizmine eleştirel yaklaşmak önemlidir. Sadece kapı arkası yazıları ile değil, bütün unsurlarıyla birlikte (özellikle toplumsal cinsiyete dayalı olarak) kamusal tuvaletlerin “olay yeri” olma potansiyeli oldukça yüksektir.

3.5 Kamusal Tuvaletler ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet

Kamusal tuvaletler, tuvalet sosyolojisi literatüründe birçok farklı olgu ile birlikte tartışılmıştır. Bu olguların başında şiddet gelmektedir. Şiddet, literatürde “fiziksel, sözlü, cinsel veya ekonomik şiddet⁴³” olarak yer almıştır. Bu tez çalışmasında, kamusal

---

⁴³ Ekonomik Şiddet okuması ile ilgili doğrudan bir tartışmaya rastlanmamış olsa da konunun özündeki tartışmalardan ve dünya örneklerinden yola çıkarak birkaç cümle ile ekonomik şiddeti de detaylandırmak önemlidir. Kadınların ve LGBTI+’ların ekonomik hayata katılımları, kadın ve LGBTI+ dostu şehirlerde ve işyerlerinde mümkün olabilir. Tezin birçok noktasında da belirtildiği gibi, kamusal

tuvaletlerde gerçekleşen ve literatürde de yer alan şiddet türlerine dair bulguların paylaşılması hedefleniyor olsa da asıl odağı, Bourdieu'nun simgesel şiddet kavramını tartışmak ve kamusal tuvaletlerin mekânsal tasarımında ve tuvalet iletişiminde simgesel şiddeti ortaya koymaktır.

Bourdieu (1977), simgesel şiddet uygulamasının temel dayanağının “pedagojik eylem” olduğunu ve sembolizm ve anlam sistemlerinin (yani kültürün) gruplara ve sınıflara meşru olarak deneyimlenecek şekilde dayatılması olduğunu belirtir ve bu meşruiyetin ise, söz konusu dayatmanın başarılı olmasını sağlayan güç ilişkilerini gizlediğinin altını çizer (s. 5-7). Kamusal tuvaletler, bir sosyal alan olarak bu bağlama oldukça oturmaktadır. Tuvalet habitusunun unsurlarını düşündüğümüzde de *tuvalet algısı, tuvalet ile ilgili nasıl konuştuğumuz ve davrandığımız, tuvaletleri nasıl kurguladığımızı ve var olan maddesel unsurlarla ilişkisi* çerçevesini görürüz. Hükmedenlerin yatkinlıkları ve çıkarları doğrultusunda tasarlanan mekan, eyleyicilerin yeniden üretilen habitusları tarafından yeniden üretilir ve bir tahakküm haline dönüşür. Bu tahakküm o kadar güçlüdür ki hükmedenler için detaylı bir gözetime ve denetime de ihtiyaç yoktur. Sorgulamayan eyleyiciler, Foucault'un bahsettiği denetleyici iktidarın işbirlikçileridir. Bourdieu'ya (1977) göre ise, dayatmanın ve gücün meşruluğu kabul edildiği ölçüde, kültür(el keyfilik) bu güç ilişkilerine kendi gücünü katarak sistematik olarak yeniden üretilmelerine katkıda bulunur. Bourdieu, bu üretim sürecini “bir yanlış kabul süreci aracılığıyla” gerçekleşen yeniden üretim olarak tanımlar. Güç ilişkilerinin nesnel olarak oldukları gibi değil, onları bakanın gözünde meşru kılan bir biçimde algılandığının ve bir süreç olduğunun altını çizer. Kültür, dayatması ve içeriği bakımından iki anlamda keyfidir. Burada keyfilik kavramının ifade ettiği şey, ampirik olarak izlenebilir bir tarihin sonucu olması dışında, kültürün herhangi bir uygunluk veya görelî değer kavramından çıkarılamayacağı veya türetilmeyeceğidir. Tüm kültürler eşit derecede keyfidir son

---

tuvaletler kent hakkı bağlamında, toplumsal ve dolayısıyla ekonomik hayata katılım için temel ihtiyaç alanlarından birisidir. Dolayısıyla, kamusal tuvaletlere erişim ile ekonomik hayata katılım birbiriyle oldukça ilişkilidir. Bir diğer konu ise, Hindistan örneğinde olduğu gibi, kadınlara yönelik tuvaletlerin ücretli olması ile ilgili tartışmalardır. Bazı ülkelerin bazı bölgelerinde bu türden (erkeklerle yönelik tuvaletler ücretsizken, kadınlara yönelik tuvaletlerin ücretli olması gibi) cinsiyete dayalı ayrımcı uygulamalara rastlanmaktadır.

noktada, tüm kültürlerin arkasında “saf fiili iktidarın keyfi yaptırımı” vardır (s. 7-10). Dolayısıyla, pedagojik eylemlerin yarattığı keyfilikler, kamusal tuvaletlerin “kimler tarafından, ne zaman ve şekilde” kullanılabileceğinin dayatılmasıdır denebilir. Bu dayatma, normlar ve kategoriler oluşturur, bu normlara ve kategorilere uygun davranmayanlar simgesel şiddete maruz kalırlar. Kadınların, kamusal alanda görünmesinden rahatsızlık duyarak, lazımlık paritesi bağlamında az sayıda, hijyenik olmayan ve erişimi zor olan tuvaletleri üreten, engelli erişimine uygun tuvalet yapmayan veya şartlara bağlayan veya üretim sürecinde hedef gösteren, ikili cinsiyet rejimine uymayan kişilerin hangi tuvaleti seçeceğine karar veren (veya zaten seçemeyeceğinden dolayı oyuna dahil etmeyen) pedagojik eylem ve kültürel keyfilik aynı kaynaktan beslenir. Bu normları ve kategorileri, yani başka bir deyişle oyunun kurallarını kabul eden eyleyiciler ise, bu oyunu devam ettirirler ve kurallarını daha da derinleştirirler.

Kamusal tuvaletlerin nereye, kaç tane, ne şekilde tasarlanarak yapılacağına; tabelasından aynasına, tuvalet kağıdından tuvalette yer alan mesajlara maddesel unsurlarına; cinsiyetlendirilip cinsiyetlendirilmediğine; tuvaletteki eyleyicilerin sözlü veya sözsüz (ve de ilk bakışta herhangi bir şiddet içermiyor gibi görünse de) mesajlarına/iletilerine kadar her şeyin içerisinde simgesel şiddeti aramak gerekir. Simgesel şiddet, sınıfsallıkla, cinsiyet algılarıyla, sağlamlıklı ve başka birçok şekilde derinleşebilir. Bir yandan simgesel şiddetin derinleştiği noktalar kesişimsellik noktalarıdır. Derinlemesine görüşmelerde de toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ile ilgili olarak birçok anlatı vardır. Bu anlatılardan bazıları doğrudan şiddet olarak tanımlanırken, bir kısmı simgesel şiddettir. Doğrudan şiddet (sözlü, fiziksel, cinsel) veya şiddete dair endişelere dair anlatılar şu şekildedir ve bazı anlatıların içerisinde doğrudan şiddet ile birlikte simgesel şiddet okuması yapmak da oldukça önemlidir:

Yaşamadığım ama duyduğum örnekler var tabii. Örneğin, erkek seks işçisi arkadaşlarımdan, işte hem İstanbul’dayken hem Ankara’dayken görevli tarafından basılıp orada o an seks yaparken yaşadıkları o fiziki saldırılar, sözlü saldırılar tabii ki bu hikâyeyi çok duydum ama kendim bizzat yaşadığım bir şey değil. (Trans Erkek, Görüşmeci)

Yani ilk önce cinsel şiddet yaşayan bir arkadaşım vardı eskiden baya kötü yani baya kötü bir deneyim ama anlatayım. Bayağı kapıyı bir kişinin tuttuğu değer iki kişinin de kadına şey yaptıkları, ya işte cinsel şiddet uyguladıkları bir deneyim hatırlıyorum lise zamanında işte en

son avukatlar, hâkim makam olayları dava falan açtığını biliyorum. Öyle sıkıntılı bir şey orada burada kadınlar tuvaletine kişiyi almıyorlar ve o da erkekler tuvaletine gireyim o zaman diyor ve başında bu geliyor gibi. Çok korkunç hala tadımı çok kaçıran bir olay hatırlıyorum. Onun dışında trans erkek bir arkadaşımın beraber erkekler tuvaletine girmeye çalışırken 2 tane erkek bizi kızlar sizin burada ne işiniz var? dediği ve bizim kişiye saldırmamıza saniyeler kala arkadaşlarının gelip böyle olayı dağıttığı şeyler var. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Tuvaletin kendisinde değil ama koridorda olduğunu hatırlıyorum. Bazen uzun bir koridordan gidersin ya. Kadının daha duvarda durduğu erkeğin daha duvara doğru elini koyduğu. Şöyle bir şey hatırlıyorum mesela, göz kırptım kadına. Hani 'yolunda mı her şey bacım?' demek gibi. Arada bir kontrol ettiğimi hatırlıyorum. Çok flörtüz bir duruş da olabilir bu. Her şey yolunda mıdır acaba diye kontrol ettiğimi de hatırlıyorum. (Heteroseksüel Kadın 3, Görüşmeci)

Mesela annemler ile yola çıktığında bir dinlenme tesisi tuvaletine girmek benim için büyük bir krizdir annem çünkü sürecimi çok geç kabullendi. O yüzden o süreçte bir gün böyle yine bir yolculuk yapıyoruz ve bir dinlenme tesisinde durmuşuz. Yani artık girmem lazım. Olabildiğince kaçıyordum bu arada dışarıda tuvalete girmekten özellikle annemle birlikteyken. Artık bir noktada girmek zorunda kaldım ve annem böyle ısrarla kadın tuvaletine götürmeye çalıştı. Ben de ısrarla diyorum ki hayır, oraya giremem. Çünkü başıma gelecekleri biliyorum. Yani daha önce deneyimledim. Girerdin, girmezdin bir noktada tabii annem kazandı ve ben tam böyle tuvalete girecekken bir tane kadın anneme şey dedi. Oğlunuz yanlış yere gidiyor dedi. Annem de böyle kadını tersleyip oğlum değil kızım dedi ve kadın böyle yaklaşık 6-7 dakika durup bana baktı öyle. O gün mesela hem çok utandım hem de çok kötü hissetmişim. Anneme çok öfkelenmişim ve bir anda böyle tuvaletimi yapmadan çıktım. Ondandır öyle, o şekilde yolculuğa devam, o sıkışmışlıkla devam ettim ve hala mesela uyum sürecim ilerledi, yani şu an çok daha erkek tuvaletlerine girebiliyorum ama hala dinlenme tesislerinde tuvalete girmek benim için gerçekten bir travmadır. (Trans Erkek, Görüşmeci)

18 yaşında olmam lazım. Biraz daha feminen bir cinsiyet ifadem vardı işte sakalım yok, makyaj yapıyorum, saçlarım uzun, götümde şortlar giyiyorum falan. Şehirler arası bir yolculuk yapıyordum. Sanırım Bolu'da olması lazım da orada tuvalete girdim. Yine böyle boştu. Yani gece yolculuğu olduğu için daha sakın bir gireyim dedim. Girmez olaydım zaten. Girişinde parayı alan adamın tacizlerinden başladı. Kadınlar tuvaleti yalnız şurada da ağabeyciğim falan gibi şeyler söyledi "üfff" falan yaptım, girdim içeriye. Sonra bir tane adam geldi. 45-50 yaşlarında bütün pisuarlar boş ben de pisuardayım normal hayatta pisuara girmem bu arada kimseyle iletişim kurmamak için tuvalete girerim. Sonra girdim yanıma geldi. Kafasını uzattı 'kalınmış' dedi. Ve sonrasında üzerime gelmeye başladı. Benim orada çığlık atmalarım, kaçmalarım sonucunda ve otobüste Bolu'dan Ankara'ya kadar ağlama ve sinir krizleri eşliğinde geçirdiğim yolculuklar gibi şeyler hatırlıyorum. (Non-binary, Bi+ Görüşmeci)

Bir kere lisede kızlar tuvaletinde dayak yedim; toplasılıp-sıkıştırılıp dayak yedim. Bir kere de tuvalette, yine üniversitede tacize uğradım. Tuvaletler bunun için çok uygun mekanlar. Yani bir zaten bir şeyi de var: böyle bir havası, raconu da var tuvaletin. ‘Bir yere çekip sıkıştırmak’ lafının tam anlamıyla gerçekleştiği bir yer aslında ‘tuvalette çekip sıkıştırmak’. İşte iki senede mesela şeyi de gördük: Kadıköy’de işte bir kadının tuvalette sokulup tecavüz edildiğini gördük yani. Tuvaletler, müsait yerler, böyle şeyler için. Benim başıma da işte bir lisede bir de üniversitede geldi. İnsanlar için hani hakikaten mesela XXX’de de ortamda/mekânın içinde bir gerginlik çıktığında, ‘sen gelsene bir tuvalette’ oluyordu. Yani öyle böyle bir kalıp var yani hayatta bence. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Bourdieu (1977) dışlama ve sansürün simgesel şiddete sebep olan pedagojik eylemler olduğunu altını çizer (s. 5). Simgesel şiddet odağında anlatılar ise, *aynı ortamı paylaşmayarak ortaya konan simgesel şiddet, tasarımdan kaynaklı olarak cinsel tacize uğrama korkusu, kategorize edilmiş ve kendisi için belirlenen tuvalet mekanı dışında başka bir tuvalet mekanı kullandığı için sözlü, fiziksel ve simgesel olarak maruz kalınan şiddet, mekan tuvaletlerinin konumlarından ve tasarımlarından kaynaklı olarak yalnız hissetme ve başıma her an bir şey gelebilir korkusu, güç veya güzellikten kaynaklı hissedilen ve görüşmeci tarafından “eziklik” olarak tabir edilen simgesel şiddet, sosyo-ekonomik olarak “ortama uygun olmadığına dair yaşatılan/hissettirilen” mesajlardan kaynaklı yaşanan simgesel şiddet, jest-mimik ve davranışlarla hissettirilen simgesel şiddet, tuvalet mekanlarının ayrıştırılmamasından kaynaklı olarak yaşanan “savunmasızlık” hissini yarattığı simgesel şiddet olduğu, yapılan söylem analizinden ortaya konulmuştur:*

Beni fazla feminen buldukları için benim olduğum alana gelmemek benimle beraber iste o saunada bulunmak istememe gibi şeyle karşılaştım. (Trans Kadın-1, Görüşmeci)

Pisuarların arasında bazı yerlerde şey olmuyor, bu birbirimizin pipisini görmememiz için olan o çıkıntı olmuyor. O olmadığında hiç rahat etmiyorum... Birisi şu an bana benim nasıl işlediğine bakıyor ve birazdan, yaklaşık 20 saniye ile 30 saniye içinde taciz edileceğim gibi alarm veriyor kafam. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Erkekler tuvaletinin özellikle çocukluktan bir tane anlatayım. Asla unutmadığım ve üzerine terapi almaya devam etmem gereken bir hikâye. Tuvalette girdiğimizde işte birinci ya da ikinci sınıftayız ve herkes sürekli çükü ile ilgili çükünü düşünen bir noktada kıyaslamalar oluyor, uzaktan işleme yarışmaları falan gibi aktiviteler var ve ben zaten çükümle ilgili bir sorunu yaşıyorum, ne olduğunu bilmediğim o yüzden genelde uzak kalmaya çalışıyordum. Ama sürekli mesela derse giriyordum. Teneffüste asla tuvalette girmem çünkü çok fazla oğlan

çocuğu var ve onlarla yüz göz olmak istemiyorum. Derse girdiğimde hocam karnım ağrıyor, tutamıyorum falan deyip tuvalete giderdim. Çünkü, tek olabildiğim tuvalette tek alan o hatta özellikle çıktığım sanırım üçüncü ya da dördüncü kat tuvaleti vardı. Nöbetçi öğrenciler de gelmiyor. Kimsenin gelmediği yer olsun. Çünkü onun ne olduğunu bilmiyorum. Ne işime yaradığını bilmiyorum. Hayatımın ileriki şu zamanki safhalarında bir sorun yaratacağını biliyorum. Ne olduğunu bilmediğim ama herkesin üzerine konuştuğu bir şey, neyse sonra erkekler tuvaletinde çok rahatsız olduğum için. Kızlar tuvaletine keşfettim. Kızlarla da görece daha iyi anlaştığım için. Kızlar tuvaletine giriyorum. Yine dersten çıkıp bu arada boşken gidiyorum yine ama sonrasında müdür yardımcısına şikâyet edilmem, müdür yardımcısından okkalı iki tokat yemem ile sonuçlanan bir hikâyeye. Yani onun yerine tuvalette birbirinin siklerini göstermemesi gerektiğinden de bahsedebilecek müdür yardımcımız neden buraya giriyorsun diye sormadı bile. Yani direk sapık olduğunu düşündü ama daha yaşım tek basamaklı. Buralardan başladı. Sonra ileriki safhalarda artık birbirlerinin herkes çüklerine bakmaya çalışıyor. ‘Seninki de küçükmüş, aaa’ falan gibi, ‘sen sünnet olmadın mı, aaa’ falan tadında rezil şeyler. Orada bir kere bir sınıf arkadaşım çok haşarı bir çocuğu zaten onun benim pipime bakıp, sonrasında sınıfa gidip ‘XXX sünnet olmamış’, ‘XXX’nın pipisi de küçücük, şu kadar’ falan gibi şeyler söylemesi. Sonrasında benim, ‘anne ben hastayım, ölüyorum’ deyip bir hafta okula gitmemem. Çünkü, o şeyi kaldıramayacağımdan çok emindim. Bir hafta sonra da ‘Allah’ım unutulmuş mudur?’ ‘Okulu bıraksam mı acaba?’ ‘Sanayiye gitmek çok daha mantıklı’ falan gibi düşünceler. Beni böyle öldüren bir süreç yaşamıştım. Neyse bunlar çocukluk işte bunun gibi milyonlarca hikaye var. (Non-binary, Bi+ Görüşmeci)

...Veya üzerimde her zaman böyle kıyafetler olmuyor. Bazen etekle çıkıyorum oradan bazen büstiyerle çıkıyorum ve çıktığımda kapalı alanda, iki metrekarelik bir alanda 4 erkeğin arasında bir ben, beni çok iyi hissettiriyor yani biraz çünkü mekandan ayrı algılıyorum tuvaleti. Mekanda başıma bir şey gelse bana yardımcı olacak çok insan var ama tuvalet kendi mikro kültürü olan garip bir yer ve orada başıma her an her şey gelebilir gibi bir korku da yaşıyorum. (Non-Binary, Bi+ Görüşmeci)

Benden daha şey bir kadın, yani kadınlığı ile daha güçlü olan bir kadından dolayı bir psikolojik şiddet alanına da dönebiliyor tuvaletler benim için. Ama o psikolojik şiddeti bence, önce ben kendime yaşıyorum kendime. Hani bana hiç böyle güzelliği ile caka satıp, öyle hissettirecek bir tacizle ile karşılaşmadım ama duygusal olarak o benim ezikliğimden, elbette olabiliyor. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Bir sefer de kadınlar tuvaletine 3 erkek-2 kadın girmiştik ve güvenlik görevlisi fark edip, dakikalarca kapıyı yumrukladı. Yani gerçekten hani o kadar küçük bir yer ki, hani orada onun düşündüğü şeyi yapmamıza imkan yok. Orada başka biz şey yapıyoruz biz aslında. Birkaç dakika sonra işimiz bitip dışarı çıkınca işte ‘ahlıksızlar utanmıyor musunuz? Gidin evinizde yapın, ne yapacaksınız. Sizin kardeşiniz için ananız bacınız yok mu?’ falan diye, bizim orada

seviştiğimizi varsaydığı anladık mesela. O gece çok gülmüştük, çünkü adam öyle bir yandan da şey diyor: ‘Hanımefendi, burası bayanlar tualeti erkekler içine giremez.’ Ben de ‘Tamam o zaman erkekten çıksın’ falan diye sesleniyorum ben. O diyor ki, ‘Hayır, diğer bayanlar da çıkacak tek tek gireceksiniz’ falan yani. Yine sevişecekler korkusu devam ediyor. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Üç-dört sene önce bir otelde Sapanca'da bir otelde, trans seks işçileriyle bir eğitim yapıyorduk. Dört gün sürdü eğitim. Akşam yemeklerinde ve tuvaletlerde, o kadınlara böyle bir bakışlar ama sürekli. Böyle gözünü dikip bakabiliyorlar. Elini yıkıyorsun mesela yan yana, elini yıkarken böyle dik dik bakıyor ya da aynadan böyle sana dikiyor gözünü. Yukarıdan aşağı süzüyor. Şunu yaşadım mesela: tuvaletin içine giriyor bir kadın, biz içerdeyiz üç-dört trans kadınla. Böyle suratını astı, bizim tuvaletten ve o fuayeden çıkmamızı bekleyip, biz çıktıktan sonra girenler oldu. Üç dört kere karşılaştık bu durumla, rahatsız edici yani o şey. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Çünkü şimdi sarhoş olmuş birisi kusmaya gidiyordur muhtemelen ve eşcinsel bir mekanda genellikle eğlenmek için arkadaşlarıyla gitmiş olsa bile o an orada yalnız kalıyor. Yalnız kaldığı için çok böyle ne derler ona? Savunmasız bir pozisyon. Dolayısıyla hani? O mekandaki ilişkilene hallerini daha iyi bilen birisi ya da işte lubunya ortamında daha fazla vakit geçirmiş ve deneyime sahip bir erkek orada onu bir fırsata çevirebiliyor. (Trans Kadın – 1 Görüşmeci)

Simgesel şiddetin temel olarak işaret ettiği sorulardan bazıları şunlardır: *Ben ve kimliğim bu alanda var mıyız? İhtiyaçlarımız karşılanıyor mu? Bu mekanlar kimliğimle beni olduğum gibi kabul ediyor ve gerekli düzenlemeleri yapıyor mu? Peki yapılan düzenlemeler eşit ve adil mi?* Toplumsal cinsiyete dayalı olsun olmasın, öznelerin özelleşen ihtiyaçları görünür olmadığı ve buna uygun düzenlemeler yapılmadığı, başka bir deyişle kapsayıcı alanlar yaratılmadığı sürece simgesel şiddet de doğrudan şiddet de artmaya, derinleşmeye ve konuşulmadıkça gizli olmaya devam edecektir. Dolayısıyla, kamusal tuvaletlerin kapsayıcı olup-olmadıklarıyla birlikte bu sosyal alandaki oyuna dahil edilen oyuncular için, oyunun kurallarının (doxasının) eşit ve adil bir oyun sunmadığı tartışması önemli olacaktır. Bu bölümü, HIV ile yaşayan ve kendisini Erkek/Gay olarak tanımlayan görüşmecinin, birçok referansı olan alıntısıyla bitirmek, simgesel şiddete dair düşünecek birçok kesişimselliği fark etmek açısından da önemli olacaktır:

Bir gün Taksim’e geçmiştim, akşam saatleriydi yani muhtemelen gece dışarı çıkmak ya da bir şeyler içmek için çıktım evden. İstiklal’in girişinde, o herkesin bildiği Burger King’in tuvaletine girmek durumunda kaldım, çiş ihtiyacımı gidermek için ki normalde bir ürün ya da hizmet

almadığım bir yerin tuvaletini kullanmayı sevmem ama Burger King'in tuvaleti herkesin rahatlıkla girebildiği bir yer olduğu için bir miktar daha rahat bir şekilde girdim oraya. Tuvalet tabii neredeyse tıklım tıklım diyebileceğim bir şekilde doluydu. Bu arada o gün kendimi ekstra bir kötü hissediyordum yani ya geç uyanmıştım ya da böyle kişisel bir durum yaşıyordum falan. Neyse pisuarda bir yer boşaldı. Bu arada Burger King'in pisuarları da böyle çelik gibi bir malzemeden yapılmış ve arada bir bölme yoktu diye hatırlıyorum o zaman. Yani böyle işerken o çelikten bir yankılanma sesi geliyor falan, hani çocukluğumda böyle hayvanların işediğinde çıkardıkları seslere benzetiyorum ben onu, bir şekilde onun da bir alt-mesajı var, o pisuarların çelikten olmasının bence ama neyse. Orası boşaldığında sıra bana geldi ve ben iki arkadaş olduğunu anladığım kişinin arasında kaldım pisuarda. Bu iki arkadaş konuşmaya başladılar aralarında o esnada. Ve şöyle şeyler söylediler işte 'ya hacım var ya buraya da kimin girdiği kimin çıktığı belli olmuyor a.... k...., bu tuvalette her türlü mikrop vardır bak sana söylüyüm' Tabii benim anksiyete seviyem gittikçe artıyor bu konuşmasının ilerleyişiyle, sanki. Yani aralarında ben varım o esnada be konuşma sanki bana yönelik yapılmış gibi hissediyorum nedense. 'Yani bu giyim tarzımdan gey olduğumu mu anladılar acaba ve bütün geylerde HIV virüsü vardır' gibi bir şey mi düşündüler falan şeklinde böyle zihnimde zincirleme reaksiyonlar oluyor bir taraftan. Neyse sonra diğer çocuğun cevabı bombaydı tabii, asıl olay o. O da şöyle yanıt verdi, 'Ne diyosun oğlum tabii burada AIDS bile vardır lan!' dedi ve benim o esnada başımdan kaynar sular döküldü resmen. Yani bu arada o gün yaşadığım mutsuzluk halinin benim kendimde HIV olmasından şüphelenmeme neden olacak vücudumda bir olumsuzluk görmem de olabilir yani sürekli aklımda bu şüpheyi yaşadım ben çünkü yıllar boyunca, sana da anlatmıştım ve devamlı vücudumu kontrol eder bir vaziyetteydim yani işte ben bu kadar yemek yiyorum ama neden kilo alamıyorum bir türlü, diş etlerim çok kanıyor ve diş eti çekilmesi yaşıyorum falan belirli aralıklarla. Neyse böyle sanki var ya hani şey olur böyle karanlık bir ortamdasındır, bir sahnede falan ve bir anda böyle senin üzerindeki ışıklar yanar. Tam olarak öyle hissettim o anda. Lan? Nereden anladı bunlar bunu falan, ben orada olduğum için mi yapılıyor bu muhabbet yani bana yönelik mi söylüyorlar o lafları falan şeklinde böyle düşünceler geçiyor aklımdan ve şeyi hatırlıyorum yani işemeye odaklanamadım o anda bir türlü yani bir rahatlama dan ziyade bir eziyete dönüştü o an benim için ve kendimi gerçekten mikrop yuvasının içinde başka bir mikrop gibi hissetmişim, iğrenç hissettim ya o hali tarif etmem çok zor gerçekten. Bir taraftan göz teması kurmaktan falan çekinmeye çalışıyorum, bir taraftan sağıma soluma bile bakamıyorum doğal olarak, işte bizim sikimize mi bakıyorsun falan diyecekler diye. Ellerimi bile yıkamadan çıktım sanırım oradan yani ben genelde işerken penisime bile dokunmamaya çalışırım ve mutlaka ellerimi sabunlu suyla yıkarım normalde çiş ihtiyacımı giderdikten sonra, hiçbir şey yapmadan koşar adım uzaklaştım oradan.

3.6 Kapsayıcı Tuvaletler: Kamusal Tuvaletler Eşit ve Adil Mekanlar Mı?

Günümüz dünya düzeni, kamusal bir hayatın inşa edilmesini zorunlu hale getirmektedir. İnsanların bir tam gününü düşündüğümüzde, eğer toplumsal hayata dahil olmalarının önünde bir sorun yoksa veya tercihen (veya pandemi etkisiyle) evden çalışmıyorlarsa gün içerisinde genellikle evlerinden dışında, kamusal alanda akan bir yaşam döngüsüne dahil olurlar. Bu döngüde de bütün ihtiyaçlarını kamusal alanlarda karşılamaları gerekir. Ulaşım, yemek, sosyalleşme gibi boşaltım ihtiyacı da kamusal alanda inşa edilmiş tuvaletler aracılığıyla karşılanır. Bu noktada kamusal tuvaletlerin bütün diğer kamusal kaynaklar gibi nasıl kurgulandığını, nasıl kullanıldığını ve nasıl paylaşıldığını; herkes için adil bir ihtiyaç karşılama alanı olup olmadığını sorgulamak gerekir.

Kamusal tuvaletlerin, ihtiyaçları farklılaşan gruplar için nasıl kurgulandığı ve bu grupların ihtiyaçlarını karşılayıp-karşılamadığını düşünmek, kapsayıcılık ve adil erişim bağlamında da önemli bir tartışmadır. Kent hakkı⁴⁴ bağlamında da tartışılabilir olan kamusal tuvaletler, şehri düzenleyenlerle ihtiyaç sahipleri arasındaki ilişkiyi de tanımlamak için uygun bir sosyal oluşumdur. Bu çalışmada, özellikle cinsiyet temelinde (cinsiyet kimliği, cinsiyet dışavurumu, biyolojik cinsiyet, cinsel yönelim referansla) tuvaletlerin kurgulanmasına ve kurgulanırken kapsayıcılık ve adalet üzerinden tartışma yürütülmektedir. Ancak bu çalışmaya konu olmasa da farklı ihtiyaç gruplarının, aynı bağlamda ihtiyaçlarını ve yapılan düzenlemelerin kapsayıcılıklarını tartışmak, bu çalışmanın üzerine odaklandığı konunun netleşmesine de katkı sağlayacaktır.

Kamusal alandaki tuvaletler genellikle ikili cinsiyet normlarına göre düzenlenir. Bu düzenin adaletsiz olmasının yanı sıra, tuvaletler erkekler ve kadınlar arasında makro düzeyde var olan eşitsizliklerin tezahür ettiği bir alan olarak karşımıza çıkar. Kamusal tuvaletlerin adil paylaşımı ve cinsiyet ilişkisi bağlamında tartışmayı ikiye ayırarak yapmak, konunun çerçevesinin daha net görünmesini sağlıyor olsa da bu iki başlığın

---

⁴⁴ Lebevre (1968) tarafından kentin yeniden düzenlenmesine yönelik ortaya konan, beraberinde katılım ve temellük haklarını da birlikte tartışmaya açan bir hak ve tartışma alanını ifade etmektedir (Sadri, 2011, s. 48-51).

da birbiriyle kökten ilişkisi vardır. İki başlık da hegemonik erkekliğin kapattığı alan ve erkekliği yeniden üretmesiyle oldukça ilişkilidir. Birinci konu başlığı, kadınların ve kız çocuklarının kamusal alandaki varlıklarıyla ilgilidir. Bu varlığın bir parçası olarak da kamusal tuvaletlere erişim, güvenlik ve sağlık ihtiyaçlarının birlikte tartışılması gerekir. İkinci başlık ise, ikili cinsiyet rejimine uymayan bedenlerin kamusal tuvaletlere erişimi, güvenlik, ayrımcılık ve şiddet tartışmasıdır.

Mimari alanında çokça kullanılan “parite” kelimesi, bir binadaki olanaklarla ilgili bir kavramdır. Örneğin, erkek ve kadın tuvaletleri için eşit alan ayrılması parite ile ilgilidir. Erkek tuvaletlerinde daha az yer kaplayan pisuarlar bulunduğundan, bu durum erkekler için hala daha fazla olanak sağlar. Alternatif bir parite olarak tuvaletlerdeki tuvalet kabini sayısı, ayna sayısı vd.leri sayılabilir. Bununla birlikte, kadınlar tuvaletlerde ortalama olarak daha fazla zaman harcadıkları için, daha fazla erkek birim zamanda mekanın diğer alanlarını daha fazla kullanabilmektedir. Bu nedenle, daha yeni parite düzenlemeleri, tuvaleti kullanmak için beklerken harcanan ortalama sürenin kadınlar için erkeklerle aynı olmasını sağlamak veya erkek ve kadın tuvaletlerinin çıktılarını eşitlemek için kadınlar için daha fazla gündem ve çaba gerekmektedir. “Tuvalet Paritesi”⁴⁵, tuvalet mimarisine George Washington Üniversitesi'nde hukuk profesörü olan John F. Banzhaf III tarafından hediye edilmiştir. Banzhaf, tuvalet paritesinin önemini şöyle açıklar: “Lazımlık paritesini göz ardı etmek; yani, erkekler ve kadınlar için yalnızca eşit olanaklara sahip olunan bir mimari, kadınlara karşı cinsiyet ayrımcılığının bir biçimini oluşturmaktadır” (Banzhaf’tan aktaran Bradley, 2006). Mimari gerekliliklerin, düzenin ve mimari anlayışın toplumsal cinsiyet bakış açısıyla yeniden tasarlanması, bir bütün olarak cinsiyetçilikle mücadele ve bu çalışmaları yapan kişilerin kapasitelerinin artırılması ana akımlaştırmanın adımlarından bazılarını işaret etmektedir. Bu dönüşümün “mış gibi” yapılmasının ötesinde, eşitlik ve temel hak-özgürlüklerin bir gerekliliği olduğu anlayışının güçlenmesi kritik olacaktır.

---

⁴⁵ Bilinçli olarak “tuvalet paritesi” olarak çevrilmiştir. Orijinal adı “Potty Pariyt”’dir ve doğrudan çevirisi “Lazımlık Paritesi”dir.

Kapsayıcı tuvalet tartışmaları bağlamında bir diğer nokta, kamusal tuvaletlerin çocuklara uygun yapılıp-yapılmadığı üzerine düşünmek olabilir. Çocuk tuvaleti diye, bir kamusal alana rastlamak mümkün değildir. Çocuklar, kadın veya erkek tuvaletlerinde bir yetişkinin desteği ile tuvalet ihtiyaçlarını gidermektedir. Son yıllarda, bazı mekanlarda daha alçak lavaboların yapıldığı görülse de aynı şey klozetler için geçerli değildir. Bu noktada temel sorunlardan biri de çocuğa destek olan yetişkinin çocukla aynı cinsiyette olmasıdır. Bir baba, çocuğunu erkekler tuvaletine götürdüğünde de kadınlar tuvaletine götürdüğünde de sorunlar yaşayabilmektedir. Çocuklar tuvaleti özelinde, başka birçok sorunun da tartışılması gerekmektedir. Bu konuya tez özelinde derinlemesine girilmeyecek olsa da bir hak öznesi olarak çocukların ve çocuklar üzerinden inşa edilen toplumsal cinsiyet normlarının düşünülmesi önemli olacaktır. Bu konuda, derinlemesine görüşmelerde oldukça çarpıcı bir anlatıma rastlanmaktadır:

Daha önceki işimde, İstanbul'daki belediyelerin kreşlerinde öğretmenlik yapan yaklaşık 250 öğretmenle 3 ay boyunca eğitimler yaptık. Orada şöyle bir problemten bahsediyor öğretmenler: 'çocuklar okulda tuvalete girmiyorlar ve tuvaletlerini tutuyorlar; ya da altlarına işiyorlar. Bu şu da demek üreme organları, böbreklerinde, böbrekleri zarar görüyor, çok fazla çişlerini tuttuğu için çocuklar. Çünkü aileler çocuklarına sıkı sıkı tembih ediyorlar sakın tuvalete girme okulda diye. Bunun iki sebebi var, aileler ile konuştuğumuzda: Bir tanesi hijyen, bir diğeri de tuvalette çocuklarının başlarına bir şey gelmesinden korkuyorlar. 'Onlar çocuktur, kız-erkek tuvaleti diye ayırt edemezler; bir çocuk hani açar pipisini çocuğuma gösterirse ya da işte kızım çişini yaparken onlar kapı çalmayı bilmem neyi bilmiyorlar diye içeri girerler ve kızım çişini yaparken görürse' falan diye düşünüyorlar. Zaten küçüklükten, daha 4 yaşındaki çocuk, okulda tuvalete gitmemesi tembihlenerek büyüyor ve mesela hiç kamusal tuvaletleri böyle (çocuklar açısından) düşünmemiştim aslında. (...) Bizim zamanımızda var mıydı öyle bir şey hatırlamıyorum. Yani tuvalete sakın girme gibi bir şeyi... Hep 'tuvaletten çıkmadan mutlaka ellerini yıka, hatta girerken de yıka diye' okula giderken tembih ederdi anneannem, onu hatırlıyorum. Hijyen dışında başka bir şeyle tembihlendiğimizi ben hatırlamıyorum eskiden. İki sene önce gördüm ki, o öğretmenlerin böyle bir problemi var ve pek çok aile de bunu destekliyor mesela. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

İhtiyaçları farklılaşan bir diğer grup ise, engellilerdir. Türkiye'de cinsiyetlendirilmiş tuvaletlerin (genellikle kadın ve erkek tuvaletleri) yanı sıra engelli tuvaletleri bulunmaktadır. Kamusal alanının cinsiyete göre alan ayrıştırmasının gerekçesinin, engelli tuvaletlerinde uygulanmadığını görmek mümkündür. Engelliler tuvaleti tek bir

oda halinde ve tek bir sembol ile gösterilmektedir. Genel olarak sembol incelendiğinde ise, engelli bir erkek sembolü olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de bazı kamu kurumlarında kadın engelli tuvaletlerinin kadınlar tuvaletinde yer aldığı, bununla birlikte aynı kurumlarda erkek engelli tuvaletlerinin ayrı tuvaletler olarak yer aldığı bilinmektedir. Bu noktada kamusal alanın paylaşımı ve kurgusunda tartışılabilir bir çok nokta vardır. Engelliler tuvaletteki sosyalizasyona katılamamakta ve ayrıştırılmaktadırlar. Bu örnek, kamusal alanın kurgulanmasında hem engellilere yönelik hem de engelliler arasında cinsiyet temelli olarak bir ayrımın yapıldığı, kamusal alanın ihtiyaçlar bağlamında kapsayıcı ve adaletli olmadığına dair güçlü bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tartışma bağlamında da kamusal alanın paylaşımına ek olarak, cinsiyet kimliği ve engellilik kesişimselliği bağlamında karşımıza iki ana nokta daha çıkmaktadır: birincisi, toplumsal düzeni ortaya çıkaran erkek aklı olan patriyarkanın, bir kadının kadın kimliğini engelli kimliğinin arkasında yok etme çabasıdır. İkincisi ise, bir kadının engelli olması durumunda halen kadınlar tuvaletinde yer alabilmesine karşın, bir erkeğin engelli olması durumunda tamamen erkek homososyal alanının dışına itilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kamusal alanın kapsayıcı ve adil paylaşılması noktasında karşımıza yukarıdaki tartışmalara ek olarak cinsiyet kimliği temelinde de iki ana tartışma kümesi çıkıyor: Birincisi, mevcut düzendeki cinsiyetlendirilmiş tuvaletler, ikili cinsiyet rejimi bakış açısında dahi kadınların ve erkeklerin ihtiyaçlarına yönelik olarak “adil bir şekilde” kurgulanıyor mu? İkincisi ise, queer bir bakış açısıyla bu mevcut düzen cinsiyet kimlikleri açısından nasıl ihlallere yol açıyor ve kapsayıcı tuvaletler nasıl mümkün olur? Bu iki tartışma kümesine cevap ararken, bir yandan da şu ana kadar çerçevelemeye çalıştığımız bir sosyal alan olarak tuvaletlerin ve ilişkiselliğinin, tuvalet habitusunun, yarattığı sembolik ve doğrudan şiddetin ve ayrıca kamusal alanın inşasında/paylaşımındaki güç ilişkilerinin birlikte tartışılması önemlidir. Dolayısıyla, kamusal alan düzenlemelerinin ve paylaşımının, bir iktidar meselesi olduğunun altını çizmek önemli olacaktır. Bununla birlikte, bu iktidar meselesinin tuvaletler gibi “mahrem” ve “daha anonim” alanlarda daha sert yaşanmasına karşın daha az görünür olduğunu da olabildiğince kalın yazmak, tam da güç sahiplerinin beslendikleri anonim

(karanlık) alanların gerçek ve bütün sahiplerinin eliyle aydınlatılmasına da katkı sağlayacaktır.

Hetero bir kadın olarak, hetero olmayan kadınların da kadınlarla aynı tuvaleti kullanmakta bir sakıncam olmaz benim. Yani orada bir kadın-erkek ayrımı yok. Küçük bir alanı paylaşıyorsun ve seni rahatsız edebileceği belli başlı davranışlar olabiliyor. İşte orayı pis bırakması olabilir ya da ne bileyim seni sözlü ya da fiziksel taciz etmesi de olabilir. Veya tipini beğenmiyorsundur. Mesela, benim bir arkadaşım cücelerden nefret ediyor. Cüce de olabildi yani, benim bir rahatsızlığım yok, olmadı bu zamana kadar hiç. Yani birtakım eğitimlerden kelli, birçok trans kadınla aynı tuvaleti paylaştığım oldu, aynı duşu paylaştığım da oldu. Ya da lezbiyen bir kadınla da oldu ama öyle bir rahatsızlığım olmadı yani. Eğer duygusal ya da fiziksel birtakım durumlarından dolayı o insanlar o ya da bu tuvaleti kullanmayı tercih ediyorlarsa oraya çişlerini, kakalarını yapmalılar. Yani onunla ilgili bir şeyler söylemek; bilmiyorum, bana şey geliyor. ... Amerika'da bu trans kadınların erkekler tuvaletini kullanmaları ile ilgili bir kampanya yürütülüyor. Ve sonra yani itirazlar oluyor tabi ki falan. Kadınlara yönelik kampanyada şöyle bir soru soruluyor: “kocanızla böyle güzel bir kadının aynı tuvaleti kullanmasını ister misiniz?” Hani direk hedef grupları değil de hedef grubun doğrudan ilişkili olduğu başka bir grubu yanına çekmeye çalışıyordu. Çok güzel bir fikir gibi gelmişti bana. İnsanlar nereye istiyorlarsa oraya yapabilirler, nerede rahat hissediyorlar diyorlarsa falan gibi bir fikrim var. Ne kadar doğru yanlış bilemem tabi ki ama. Nereye istiyorsa oraya yapabilir, nerede iyi hissedecekse yani. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Şöyle bir şey yaşamıştım bir eğitimde. Hayatım boyunca da her hatırladığımda tüylerim diken diken oluyor. Bunu akıl edememiş olmak çok acayip bir şeydi mesela. XXX'ü tanıyor musun bilmiyorum. XX'la bir eğitime katılacaktık işte eğitimi biz planlıyoruz. XX katılımcılardan bir tanesi ve XX tam cinsiyet geçiş sürecindeydi ve biz biliyorduk; formuna da yazmıştı. Erkek, geçiş sürecinde diye. XX'ı bir çocukla aynı odaya koyduk erkek diye. XX de erkek işte diğeri de erkek. XX sonra gelip ağzımıza sıçmıştı. ‘Geçiş sürecinde olduğumu biliyorsunuz ve bununla ilgili benim erkek olduğumu varsayıp, beni bir erkekle aynı odaya koyuyorsunuz. Oysaki tam olarak öyle değil’ diye bir şey söylemişti. Yani tabi ki çok incelikli bir şey bu bir taraftan da. Yani incelikli derken, ben işte transların ihtiyaçlarını biliyorum ve anlayışlıyım onlara bilmem ne falan kadar olmuyor yani. İşte, hikâye tam olarak orada. O yüzden, belki de üzerine çok fazla sadece konuşmaktan öte, bildiğimizi zannettiğimiz ihtiyaçların ötesinde gerçekten nelere ihtiyaçları olduğunu tanımlamamız gerekiyor. Tuvalet meselesinde de öyle. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Cinsiyetsizleştirilmiş tuvaletlerin, ilk bakışta trans kapsayıcı bir düzenleme gibi görünse de aynı zamanda kadınların alanlarını ve hatta diğer azınlık gruplarının alanlarını da genişleten ve “burayı herkes kullanabilir” mesajını veren mekanları

olduklarını söylemek mümkündür (Psmag, 2017). Bu konuda Chaney ve Diana'nın (2018) yaptığı bir araştırmada translarla birlikte kadınların ve ırksal ayrımcılığa uğrayanların (araştırmada siyahların) da cinsiyetsiz tuvaletler ile eşit konfor hissettiklerini ve bu alanlarda tehdit hissetmediklerini ortaya konulmaktadır (s. 245-253). Dünyanın çeşitli yerlerinde cinsiyetsiz tuvalet sembollerine, engelli tuvalet sembollerinin eklendiği görseller için de paralel bir yorum yapılabilir.

Hani fiziksel olarak kadınlar tuvaleti ile engelli kadınlar tuvaletinin ayrı yerlerde olması hani eğer gerçekten mimari olarak bir şeyse falan bilmiyorum yani ama hani tuvalette bir dayanışma da var aslında. Yani bilmiyorum tabi ben engelli biri olsam ve ne biliyim bir tuvalete girip çıkarken bir şekilde yardıma ihtiyacım olsa hani işte kapıyı açmak ne bileyim işte çantamı alıp kapının arkasına asmak vesaire falan gibi yardım isterim. Biri benden yardım isterse yardım ederim. Hep şeyi düşünürdüm mesela engelli tuvaletleri ile ilgili. Bu Moda'da sahilde olurdu. Şimdi Moda sahildeki belediyenin tuvaletleri çok temiz. Engelli tuvaleti ayrı ama kadınlar var, erkekler var, bir de engelliler var, kadın erkek engelli aynı tuvalete gidiyor. Biz zaten hani şey, o soru işareti. Biz ayrı giriyorsak engelliler niye aynı tuvalete gidiyorlar? Bir de şöyle bir şey var mesela, eğer çok kuyruk varsa kadınlarda ya da erkeklerde engelli tuvaletini açıyorlar. Ve yani mesela orada da şeye tutulurdum. Çok manasız bir şey olabilir bu ama yani madem onlar bizim tuvaletimize giremiyorlar, biz niye onların tuvaletine girip kirletiyoruz falan gibi bir şey düşünüyorum mesela. Şeyle ilgili olarak da yani eğer olabiliyorsa bence fiziki olarak aynı yerde olsun zaten. Yani fuayeye gidiyorsun, bir tane tuvalet, iki tuvalet neyse engelliler için geri kalanlar engelsizler için aynı fuayede zaten olsun. Eğer bir şey yoksa. Madem kadın erkek diyorsak aynı şeyi erkeklerde de olsun isterdim elbette. Bu aile tuvaletleri ve bakım odaları ile ilgili olarak da. Yani dediğim gibi zaten hani işte bebeğin altını değiştirmek kadının görevi olduğu için hani orayı genelde kadınlar kullanıyor. Ama mesela biz bunu işte şeyleri bir arkadaşımın çok yaşamıştık. Yani arkadaşımın çocuğu daha bebek işte, hafta sonları giderdik alışveriş merkezine ve arkadaşım hani kızlarla işte, ben büyük kızıyla tuvalete giderdim. Arkadaşım kızının altını değiştirmek için bakım odasına girdiğinde, arkadaşım hep böyle ters ters bakılıyor. (...) Ben yalnız bir baba olsam, mesela bekar bir babaysam falan diye. Öyle olmak zorunda değil. Yani alışveriş merkezinde yani hem herhangi bir yerden bir baba eğer babalık rolünden konuşuyorsak eğer o çocuğun bakımını baba üstleniyorsa. Yalnız baba olmak zorunda değil ama işte bu şey de bakım odalarında aile tuvaletlerinde falan mesela emzirme yerleri ayrı olmuyor ve tabii ki kadınlar bazı kadınlar herkesin sadece erkeklerin değil, kadınların da girdiği çıktığı yerde emzirmek istemiyorlar. Yani keşke böyle olmasa yani bir baba gidip işte 3 tane kadınla o bakım, aile tuvaletinde, bakım odasında bebeğinin altını diğer iki kadının yanında değiştirebile keşke yani ama orada işte kukular fora hani kadınlar da ondan çekiniyor olabilirler bilmiyorum ama bu nasıl değişecek bilmiyorum ama bir şey de çok yanlış hani bebek bakım odalarının baba bebek bakım odası, anne bebek bakım odası diye ayırmak

gibi birtakım şeylerin konuşulduğu ortamlarda da bulundum ben belediyelerde. O da çok sakıncalı bence. Orası sıkıntılı yani. (Heteroseksüel Kadın, İşletmeci-2 Görüşmeci)

Kapsayıcılık tartışmaları farklı kimlikler üzerinden yapılıyor olsa da “ortak bir mücadele” olarak görülmelidir ve farklı mücadele alanlarının birbirlerinden beslendiklerini söylemek mümkündür. Gershenson, “Tuvalet Devrimi” adlı makalesinde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’de kamusal tuvaletlerin tarihsel dönüşümünü sosyal grupların bu süreçteki mücadelesi üzerinden anlatmaktadır. Gershenson (2010), ABD’de modern tuvaletin tarihini, “birbirini izleyen bir şekilde sosyal grupların erişim hakkı ve kendi ihtiyaç ve arzularına uygun bir tuvalet konfigürasyonu önerdiği bir tarih” olarak tanımlamaktadır. (s. 191) Gershenson (2010), kamusal tuvaletler bağlamında mücadele tarihinin sırasıyla kadınlar⁴⁶, siyahlar, engelliler ve günümüzde de trans aktivizm üzerinden gündemleştirildiğinin altını çizerek (s. 192). Gershenson’un aktarımına oldukça benzer ifadelerle derinlemesine görüşmelerde de rastlanmıştır. Transgender görüşmecilerden biri, şehirlerarası seyahatlerde cinsiyetlendirilmiş tuvaletler yerine, kendini daha güvenli hissettiğini belirttiği engelli tuvaletlerini kullandığını söylemiş ve “ortaklaşan dertlere” referans vermiştir:

Bu arada şunu da söyleyeyim, hangi sorunun cevabıydı bu tam bilmiyorum ama şu an aklıma geldi yoğunluk deyince. Mesela bazı yoğun yerler işte benzinlik olur, dinlenme tesisi olur buralarda özellikle engelli tuvaletleri çok daha fazla oluyordu. Mesela orası hem tek kişilik hem de daha cinsiyetsiz olduğu için çoğu yerde engelli tuvaletine giriyorum mesela. Engellilerin, kadınların, transların bu tür konularda dertleri bir. Bir şekilde bizi düşünmeden veya düşünseler bile ayırarak kurulu bir sistem var. (Trans Erkek Görüşmeci)

Bütün toplumsal hareketler ve hak mücadeleleri birbirinden öğrenir ve mücadelelerin bir dayanışma alanı oluşturması beklenir. Ancak bu bağlamda altının çizilmesi ve tartışması gereken noktalardan bir diğeri de dayanışma alanlarında ortaya çıkabilecek tahakküm ilişkileridir. Dayanışma ortamlarında tahakküm ilişkilerinden kaçınmanın ve mücadeleyi ortaklaştırmanın yollarından biri, tahakkümü güçlü bir şekilde elinde bulunduranları (yani asıl failleri), onların kurdukları oyunu, koydukları kuralları ve bu

---

⁴⁶ Lazımlık Politikası kavramını ABD’de ilk olarak gündeme getiren Ladies' Sanitary Association ve benzeri kadın örgütleridir.

oyundaki çıkarlarını tartışmanın odağına koymaktan geçmektedir. Serlin'in (2010), kavramsallaştırmasıyla erkeklerin kendileri için yarattığı ve korudukları "sorunsuz kimliklerini" tartışmak gerekir. (s. 178) Bunun nedenini ise, Serlin oldukça güçlü ifade etmektedir: "Erkekler, bırakın tuvaletleri ve tuvalet kabinlerini, tuvalet sırasındaki yerlerini bile kimseyle paylaşmamaktadırlar" (s. 179) Dolayısıyla kapsayıcı tuvalet tartışmalarının, kimlerin ve hangi ihtiyaçların kapsanması gerektiğiyle birlikte, kimlerin sırasını dahi paylaşmadığını da içermesi gerekir, yani tam olarak erkekliği ve eril tahakkümü.

4. SONUÇ

Kamusal tuvaletler nasıl mekanlardır ve bu mekanlardaki ilişkiler, eril tahakküm altında nasıl üretiliyor, hegemonik erkeklik yeniden nasıl üretiliyor sorularına cevap arayan tez çalışmasında bazı soruların ve tartışmaların üzerinden geçmek oldukça önemlidir. Bu konuda dünyanın çeşitli yıllarındaki çalışmaların son birkaç on senede yapıldığı, Türkiye’de ise, bir elin parmak sayısını geçmeyecek kadar çalışmanın üretildiği düşünüldüğünde, bu tez bir çözüm üretmenin ötesinde, tartışmayı pekiştirecek birçok soru sorma rolünü üstlenmeye çalışmıştır.

Kamusal tuvaletler, mekan sosyoloji bağlamında birçok mekan tanımına uyar veya bir arada tartışılabilir. Bunlar, Bourdieu’nun toplumsal uzamı, Lefebvre’nin soyut-çelişkili mekan kavramı veya mekansal üçlü ile tanımlanabilir mekanlardır. Ama bunların yanı sıra “tuvalet sosyolojisi” diye adlandırılacak çalışmalarda farklı birçok mekansal tanım yapılabilir: *muğlak, çelişkili, anonim, çoklu, geçişli, tartışmalı*. Bu tez kapsamında bütün tanımlar, tuvaletler ve tuvalet habitusu ile ilgili birçok tartışma bağlamında kullanılabilir. Mekansal olarak tanımlamak bir ihtiyaç olsa da asıl tartışmanın bir sosyal alan olarak tuvaletleri ele almak olduğunun altını çizmek gerekir. Çünkü, asıl sormamız ve tartışmamız gereken “buranın asıl sahiplerinin kimler olduğu ve ötekilerin bu alanlarda neler yaşadıkları” olmalıdır. Tez çalışması tam olarak bu tartışmaları yürütebilmek için Bourdieu sosyolojisi ve kavramlarına odaklanmıştır. Bourdieu’nun *ilişkisellik, sosyal alan, oyun, sermaye, simgesel şiddet ve hepsiyle birlikte de habitus* kavramlarını odağına almıştır. Tez, eril tahakküm tartışmaları bağlamında habitusa, tuvalet habitusuna, hükmedenler-hükmedilenler karşıtlığına (ve birçok karşıtlığa), zaman zaman da Foucault’un iktidar tartışmalarına göz kırpmıştır. Çünkü, Foucault’un işaret ettiği taktikler, iktidarların yeniden üretmekten geri durmadıkları iktidarı pekiştirme eylemleridir (2017, s. 108). Tez kapsamındaki mücadele pratiklerine çokça referans verilmiş ve kamusal tuvalet mekanlarının

kapsayıcılığına dair tartışmalar yürütülmüştür. Dolayısıyla, Bourdieu kavramları ile birlikte Foucault'dan da yararlanmak hem saf fiili iktidarı işaret etmek hem de nesnel olan hükmediciler ve eyleyici işbirliklerini birlikte ele almakla ilgili bir çabadır.

Habitus kavramından yola çıkarak, Inglis ve Holmes (2000)'un ürettikleri tuvalet habitusu kavramı ve unsurları tez kapsamında, eyleyicilerin tuvalet algıları, tuvalete dair konuşmaları veya konuşmamaları, pratikleri ve tuvaletlerdeki maddesel unsurların ilişkisini tartışmak için oldukça uygun ve oldukça besleyici bir çerçevedir. Inglis ve Holmes'un, Bourdieu gibi daha odağına sınıfsal tartışmayı el almış olmasını anlamakla birlikte, bu tez çalışmasında sınıfsal ayrıcalıkların üzerini örtmeden, cinsiyetlendirilmiş alanlara toplumsal cinsiyet kimliği ile bakmanın da önemli olduğu ortaya konulmaktadır. Evet, sınıfsallık, modernizm ve cinsiyet tartışmaları bir aradadır ancak bu tez çalışması Bourdieu'nun bahsettiği ikincil faktörlerden biri olan cinsiyet odağına daha çok bakmaya çalışmıştır. Bu noktada, yapılan derinlemesine görüşmelerde sınıf ve cinsiyet tartışmalarının deneyimlere göre farklılaştığının altını çizmek gerekir. Örneğin, transgender görüşmeciler farklı sosyal sınıflardandır. Cinsiyet kimliği üzerinden ortaklaşan deneyimleri olduğu gibi, ait oldukları sınıflar üzerinden farklılaşan deneyimleri vardır.

Tez çalışması kapsamında, Türkiye'de kamusal tuvalet deneyimleri, cinsiyet kimlikleri üzerinden incelenmiş ve bazı alt başlıklarda tartışılmıştır. Türkiye'de oldukça kısıtlı sayıda çalışma olmasından kaynaklı olarak da farklı coğrafyalardaki tartışmalar, yerel ihtiyaç ve mevcut durumla birlikte ele alınmış ve tartışılmıştır. Lefebvre'nin ortaya koyduğu tasarlanan-algılanan ve yaşanan mekanlar (mekansal üçlü) bağlamı, Bourdieu sosyolojisi ve Bourdieu'dan hareketle Inglis ve Holmes'un tuvalet habitusu tartışmaları, tuvalet deneyimlerini hem mekan üzerinden hem de eyleyicilerin yakınlıkları üzerinden tartışmaya oldukça uygun bir zemin yaratmıştır. Bu noktadan hareketle tuvaletlerin kişiler üzerinde yarattıkları duygular, tuvaletlerin nasıl işlevlendirildiği, hijyen tartışmaları (sınıf tartışmalarının ve tuvalet tartışmalarının genelinde oldukça önemli bir yapıtaşdır), tuvaletlerdeki maddesel unsurlar (başta tabelalar olmak üzere aynalar, malzemeler vd.) ve mesajları, erkek cinsel organını kamusallaştırma aracı olarak pisuarlar odağında tartışmalar yapmak, hükmedenlerle hükmedilenler arasındaki ilişkiselliği, oyunun kurallarını ve kuralların kimlere ne

türden çıkarlar sağladığını anlamak açısından da oldukça önemlidir. Bu tez çalışmasında, bütün bu tartışmalarla bağlantılı olduğu düşünülen ve bu tez çalışmasıyla birlikte yeni bir kavram olarak ortaya konulan “tuvalet iletişimi” kavramı, bir kişinin tuvalet üzerine düşünmeye başladığı andan başlayarak bütün tuvalet deneyimini bir süreç olarak tanımlamakta ve eril tahakkümün/eyleyicilerin sözlü, sözsüz, yazılı ve simgesel şekilde kendilerini nasıl ortaya koyduklarını gerekçelendirmeyi hedeflemektedir. Tuvalet iletişimi kavramı aynı zamanda hem hükmedenlerin hem de eyleyicilerin bütün iletişim unsurlarıyla kendilerini yeniden nasıl ürettiklerine de ışık tutmaktadır.

Tuvaletlerin, kişiler üzerinde farklı duyguları ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu duygular, kişilerin deneyimleriyle doğrudan ilişkili olarak ortaya çıkar, değişir ve farklı mekan algılarına göre belirlenir. Mekandan edinilen duygular, farklı deneyimlerle dönüşebileceği gibi, açık şiddet yaşanması durumunda veya tekrar etmesi durumunda pekişebilir. Örneğin, tezin sahası kapsamında görüşülen birçok görüşmecinin ortak ifadelerinden biri olan ve tuvaletlerdeki duyguyu belirleyen etmenlerden biri hijyen konusudur. Hijyenik yerlerde kişilerin genellikle kendilerini daha güvende hissettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu konudaki temel tespitlerden bir tanesi, bütün görüşmecilerin hijyen algılarının farklı, hijyene verdikleri önem düzeyinin değişken olduğudur. Bu sadece kişilere göre değil, aynı kişinin hayatındaki farklı periyotlara ve deneyimlere göre de değişebilmektedir. Kamusal tuvaletler, özel bir eylemin kamusal alanda gerçekleştirilmesidir. Dolayısıyla kişinin kendisiyle ilişkisi kadar kişinin bir birey olarak toplumsal bakımdan nasıl algılandığıyla ve ona, diğer kişiler tarafından nasıl davranıldığıyla da ilişkilidir. Mekanın tasarımı, mekanı paylaştıklarımız ve deneyimlerimiz, tuvaletlerde ortaya çıkan hisler bağlamında en kritik noktalardan biri, eyleyicilerin algılanan mekan bağlamında mekana ait hissedip-hissetmedikleridir. Mekana ait hissedilen ve normatif olarak herhangi bir şekilde “uyumsuz olmayan” kişilerin, mekanlara “yeterince uygun olmayan diğer kişilere” göre daha olumlu ifadeleri olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle cinsiyet dışavurumu bağlamında heteronormatif olmayan deneyimlerde, ihtiyaçların karşılanmadığı ve genellikle olumsuz hatta travmatik deneyimler yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu deneyimlerde kişiler ya tuvalete gitmemekte ya da birçok şeyi aynı anda düşünmeye

çalışmaktadır. Tuvalet deneyimi esnasında, cinsiyet dışavurumundan dolayı herhangi bir ayrımcılığa uğrayan veya uğrama riski olan kişilerin genellikle “mümkün olabildiğince az kişiye görünecek” şekilde, hızlı ve uygun zamanda/uygun yerde tuvaletleri kullanabildikleri anlaşılmaktadır. Tuvaletler ile ilgili olarak bir diğer konu ise, tuvaletlerin nerede olduğu konusudur. Olumsuz deneyimler ve dolayısıyla duyguların, şehirlerarası tuvaletler gibi mekan kurgularında daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu mekanların ortaklaşan özelliklerinden bazıları, gözden uzak olması, kişilerin güvende hissetmemesi (belki de konumundan kaynaklı olarak tenhalık duygusu taşıması), çok fazla geçişin olmasından kaynaklı olarak da daha anonim mekanlar olmaları sayılabilir. Tuvaletlerin tasarımı ile ilgili olarak da farklılaşan deneyimler vardır ve bu deneyimler yine kimliklerle ve dolayısıyla yatkınlıklarla ilişkilidir. Bunlardan en çarpıcı olanlardan biri, ışıklandırma konusudur. Bazı kişiler, ışıklandırmanın iyi olmasını güvenli olarak tanımlayabilmektedir. Ancak tez sürecinde yapılan görüşmelerde, loş tuvaletlerin de bazı kimlikler için daha güvenli bir duygu verebildiği anlaşılmaktadır. Tezin tamamında birçok kez altı çizilen karşıtlıklardan hareketle, heteronormativiteye uymadığı hissettirilen kimliklerin, daha loş ışıkta eyleyicilerin bakışlarından ve müdahalelerinden uzak ve kendilerini güvende hissetmeleri de oldukça anlaşılırdır. Modernitenin (yine bir karşıtlıklar tartışması olarak) bir armağanı veya dayatması olan “güzel” ışıklandırmalar, belki de henüz kabinden çıkmak istemeyen ve buna hazır olmayan kimlikleri “açılmaya zorlayacak” bir unsur, başka bir deyişle “simgesel şiddet” olabilir. Çünkü, tasarlanan mekan bağlamında yine yatkınlıklar ve yine kültürel keyfiyetler, bir mekanın nasıl ışıklandırılacağını belirlemektedir.

Kamusal tuvaletler hem mekanın hem de ilişkili olarak mekanı kullanan eyleyicilerin habituslarının yeniden üretilmesinden kaynaklı olarak birçok farklı işleve sahip olabilir ve hatta tuvaletlerin adlandırılması da bu şekilde dönüştürülebilir. Bu işlevlerin ve adlandırmaların bazıları, tarihten gelen ve çok sorgulamadığımız işlevlendirmeler/adlandırmalar olabileceği gibi, günümüzdeki birtakım ihtiyaçlar ve/veya yatkınlıklarla da yenileri karşımıza çıkabilir. Bu noktada yine sorulması gereken sorulardan biri, bizlere “normal gelen/sorgulamadığımız ve normal gelmeyen/sorguladığımız işlevlerde” belirleyicinin ne olduğudur. Bir diğer soru ise,

kimlikler bağlamında düşünöldüğönde bu işlevlendirmelerin/adlandırmaların kimler için “normal geldiğı/sorgulanmadığı” kimler için “normal olmayan ve sorgulanması gereken” şeyler olduğudur. Bu tartışma ve olası cevaplar, tahakküm ilişkilerine ışık tutacak ve eyleyiciler üzerinden yeniden üretilen eril tahakkümün de daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Kamusal tuvaletlerin, iktidarların (bazen devlet, bazen sermaye) ve iktidarın denetleyicileri olan eyleyicilerin, toplumu sınıflara ayrıştırmaları ve heteronormatif (sadece cinsiyet bağlamında değil, aziz sınıflandırmaya uyacak şekilde demek daha doğru olacaktır) bir şekilde düzenleme ve disipline etmeleri için önemli bir aygıt olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu alandaki düzenlemeler, diğer toplumsal uzamlara göre daha az konuşulabilir bir alan olmasından kaynaklı olarak daha derin bir kavramsal çerçeve taşımaktadır. Daha az konuşulması veya üzerinin kapatılması/örtölmesi üzerinde biraz daha durmak, sebeplerini anlamaya çalışmak ve tezin birçok farklı noktasında altı çizilen birçok tartışmayı bir kez daha konuşarak ve üzerindeki örtüyü kaldırarak daha net şekilde tanımlamak çabasının kendisi de eril tahakkümün yeniden nasıl inşa edildiğini anlamak açısından oldukça önemlidir. Tuvaletler, birçok insanda yarattığı “kirlilik, güvensizlik ve korku” hislerinden kaynaklı olarak, çok fazla üzerine düşünölmek veya konuşulmak istenmeyen bir konu/alan olabilmektedir. Örneğın, Türkçede ve birçok dilde, tuvaletlerdeki iğrenme duygusunu örtecek şekilde kelimeler ve ifadelerle, genellikle farklı ve güzel/olumlu işlevlerine referanslar verilerek yeni kelimeler üretilmesi bir iktidar stratejisi olarak görölebilir. Sadece dil üzerinden değil, kültürel sermaye aracılığıyla da tuvaletteki eylemler, “sessiz sedasız gidilip ihtiyacın göröldüğü özel eylemler” olarak pekiştirilmeye çalışılmıştır. Bu tartışmada sınıf tartışmalarının ve ilişkili olarak modernitenin etkisinin altını çizmek de gerekmektedir. Tuvalet habitusu tartışmasının da literatürde proletarya-burjuva ikiliğı/karşılaştırması üzerinden tartışıldığı düşünöldüğönde, kamusal tuvaletler üzerine tartışmayı başlatmanın dahi, bu tartışmaları yapan kişi/gruplar için “zümreden atılma” sebebi olabilme riski taşıyacağı söylenebilir. Dolayısıyla güç ilişkileri bağlamında üzeri örtölen, “güzel, modern ve aziz sınıflandırmaya uygun bir şekilde” ve de tasarlanan şekilde üretilen bu mekanların, tam da hükmedenlerin dilediğı şekilde algılanması ve yaşanması, eril tahakkümün her

bir pratikte yeniden üretilmesine zeval vermeyecek, aksine oyunda kalmak için bunu kabullenen eyleyiciler (hiçbir şekilde üzerine düşünmeyen eyleyicileri de dahil ederek) tarafından pekiştirilecektir. Bu tahakkümün karşısında ise, üretilmesi gereken ilk söylemden biri “işemek politiktir, sıçmak ve yıkanmak da öyle” (Moloth, 2010, s. 2) olmalıdır. Kapsayıcı tuvalet tartışmaları da tam olarak bu noktadan hareketle başlar, denetleyici iktidarların baskısına karşı bir mücadele alanı oluşturur.

Bir kamusal tuvalet deneyiminin bütün unsurlarını (tuvalet habitusunun unsurları olan simgesel, pratik, maddesel unsurları) bir önceki geniş paragraf ile birlikte düşünmek mümkündür. Tuvalet levhalarından başlayan bir cinsiyet polisliği (veya sağlamlılık, ten rengi, inanış vd. bağlamlarda polislik), tuvaletteki birçok unsur aracılığıyla pekiştirilir. Tuvaletleri nasıl algıladığımız, onları nasıl tasarladığımız ve nasıl kullandığımızla da doğrudan ilişkilidir. Tuvaletlerin pratik unsurlarını anlamak için tuvalet levhaları ve pisuarlar oldukça detaylı tartışma verileri sunarlar. Tuvalet levhaları, o kapının ardının kimler için uygun olacağını tanımlar. Bazen renklerle, bazen imajlarla bazen ise yazılarla. Örneğin, eğer iyi bir kadın/kız çocuğu olursan (bakınız: good girl tabelalı tuvalet levhası) daha çok kabul edileceğin, o tuvaleti ve levhasını tasarlayan kişiler tarafından bir rol/sorumluluk olarak atanır ve diğer eyleyiciler tarafından pekiştirilir. Karşısına ise, meşrulaştırılan bir “kötü çocuk” (bakınız: bad boy tabelalı tuvalet levhası) rolü konularak, ikili cinsiyet normları sonuna kadar pekiştirilebilir. Tuvalet levhaları, hükmedenler tarafından hükmedilenlere bir mesaj olarak da yorumlanabilir: “eğer bu levhadaki sensen, oyuna dahil olabilirsin!” Sadece levhaları incelemek dahi, toplumsal cinsiyet algısı ve tuvaletlerin hangi normlara göre dizayn edildiklerine dair detaylı bir analiz sunabilir. Bir diğer yandan kesişimsellik tartışması bakımından da tuvalet levhaları incelenmelidir. Örneğin, engelli tuvaleti simgesine bakıldığında (genellikle dikkat edilmeyen bir tabela olsa dahi) “erkek engelli” imajı görülmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla hem kadın hem engelli olan

---

⁴⁷ Türkiye’de bazı tuvalet düzenlemelerinde (örneğin, tez yazım sürecinde bazı kamu kurumlarında karşılaşılmıştır) engelli kadınlar için, kadınlar tuvaletinin bir kabininin engelli kadınlara uygun olarak dönüştürüldüğü görülmüştür. Ancak aynı kurumda, engelli erkekler için, erkekler tuvaletinde herhangi bir düzenleme yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu düzenleme, bir hegemonik erkeklik tartışması ve erkeklerin, diğer erkekleri ne şartlarda oyuna dahil edip ne şartlarda oyun dışı bırakacağına dair de bir gösterge sunması bakımından önemli bir inceleme alanı yaratmaktadır.

kişiler için, kamusal tuvalet sorununun daha derinlikli ve tartışmalı bir konuya dönüşmesi olgusundan hareketle, kesişimsellik meselesinin kamusal tuvaletler sosyal alanında da oldukça detaylı tartışılması gerektiğinin altını çizmek önemlidir.

Kamusal tuvaletlerdeki bir diğer önemli tartışma unsuru, pisuarlardır. Tez kapsamında “erkek cinsel organının kamusallaştırılma aracı” olarak tanımlanan ve eril tahakkümün bir sembolü olarak görülebilecek pisuarlar hem cinsiyetleştirilmiş tuvaletler bağlamında hem de erkekler tuvaletinin içindeki homososyal alan ve hegemonik erkeklik kavramları bağlamında birçok tartışmaya alan açmaktadır. Pisuarlar, çoğu zaman “cinsiyetsiz tuvaletler mümkün mü?” tartışmasını daha başlamadan bitiren araçlardan biridir. Tez çalışması kapsamında pisuarların özne olduğu bulgulara, eşitsizlik tartışmasıyla birlikte taciz tartışmalarının öne çıktığı görülmektedir. Pisuarların varlığının birçok açıdan (alanın adaletli paylaşımı, sağlık, taciz vd.) tartışmalı olmasının yanı sıra, pisuarların tasarımıyla birlikte eril tahakkümün yeniden üretildiği ve pekiştirildiği eylemlerle de karşılaşmak mümkündür. Pisuarlar ve tasarımları erkeklik performansı için bir alan açmakta, “kendilerine ve cinsel organlarına yeterince güvenen erkekleri ve erkekliği” tanımlamaktadır. Bütün bu tartışmaların içerisinde, bir diğer yandan eril tahakkümün yarattığı baskı ve korkuya da bir parantez açmak gerekir. Yan yana pisuarları kullanmamak/kullanamamak, pisuarlar arasına bölge konulması/konulmaması, pisuarı kullanırken gözlemlenip/gözlemlenmediğine dair tedirginlik hissi de yine homososyal alandaki işbirlikçi-eyleyici ilişkileri bakımından üzerine düşünülmesi gereken tartışma başlıklarındandır. Diğer yandan pisuarların varlığı için, kabinleri kullanmak isteyen erkeklerin kabin kullanma isteklerini sorgulatacak kadar güçlü bir denetim aracı olduğunu söylemek, tez kapsamında elde edilen bulguların katkısıyla da yanlış ve abartılı bir ifade olmayacaktır. Tuvalet levhaları ve pisuarlar ile birlikte bütün diğer pratik ve maddesel unsurlar, mekanları düzenleyenlerin yatkınlıklarıyla tasarlanmakta, sorgulamayan ve bütün bu düzeni kabul eden eyleyiciler (işbirlikçiler) tarafından pekiştirilmektedir. Bu sebeple, günümüzde karşılaştığımız ve normlara uygun tasarlanmış tuvaletleri, eril tahakkümün yeniden üretildiği alanlar olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Tuvalet habitusunun da doğrudan bir belirleyici olduğu, bir önceki paragrafta tanımlanan tuvalet levhaları ve pisuarların da bir parçası olduğu tuvalet iletişimini kavramsallaştırmak, tanımlamaya çalışmak ve unsurlarını anlamak, kamusal tuvaletlerde sınıf odaklı ve toplumsal cinsiyet odaklı “kabul etme” ve “sansür” gibi pedagojik eylemler aracılığıyla simgesel şiddetin nasıl ortaya çıktığının (Bourdieu, 1977, s. 10) ve de bu alanlardaki tahakküm ilişkilerinin ve hegemonik erkekliğin kendisini yeniden üreterek güçlenmesi için ne tür stratejiler geliştirdiğinin anlaşılması bakımından önemli bir mercektir.

Kamusal tuvaletler ve cinsiyet kimlikleri üzerine tartışmalar, kamusal tuvaletlere dair tartışmaların daha da görünür olması için oldukça önemlidir, ancak tek başına yeterli olmayabilir. Kamusal tuvaletleri hem toplumsal sınıflar arasındaki bütün özelliklerle hem de toplumsal cinsiyet temelinde anlamaya ve tartışmaya çalışmak önemli olacaktır. Yaygın olan tuvaletler genellikle cinsiyetlendirilmiş olan tuvaletlerdir ve bununla birlikte genellikle engelli tuvaletlerine rastlanmaktadır. Son dönemlerde ise, cinsiyetsiz tuvaletler, aile tuvaletleri, çocuk tuvaletleri gibi farklı şekillerde ayrıştırılan tuvaletleri görmek mümkündür. Kapsayıcılık tartışması bağlamında farklı düzeylerde tartışmalar yürütülebilir ve birçok soru sorulabilir; birçok soru sormak gerekli ve insan hakları bağlamında oldukça kıymetlidir. Bu noktada öncelikli olarak, “mevcut durumda var olan tuvaletler kimleri kapsamaktadır, kimler içindir?” sorusunu öncelikli olarak sormak, ayrıcalıklı olanları, yani hükmedenleri (kendilerini asıl sahip sananları) ve konunun özü olan mücadele bağlamında daha doğru ifade etmek gerekirse “failleri” ortaya çıkarmak bakımından önemlidir. Tez başlığına da referansla “eril tahakkümün yeniden inşasında kamusal tuvaletler” tartışmasında, bütün tartışmaların eril tahakkümü işaret eden ve gücünü sorgulayan bir perspektifle ele alınması herkes için tuvalet erişimi bağlamında güçlü bir yaklaşım/taktik olacaktır. Kamusal tuvaletler bugün, uygun olmayan oyuncular/eyleyiciler yani bütün ötekiler için olumsuz duygular barındıran (korku, güvensizlik, tedirginlik, fobi vd.), ayrıştırılmış ve sınırları belirlenmiş, şiddet içerme potansiyeli yüksek, homososyalliği bağlamında rekabetçi ve cinsiyetçi alanlardır. Engelliler, kadınlar, çocuklar, ikili cinsiyet rejimine uymayanlar, yaşlılar, siyahlar, sosyo-ekonomik olarak “o” mekana ait olmayanlar başta tuvalet ihtiyaçlarını karşılamak (ki, baktığımızda hayatta kalmanın vazgeçilemez

bir şartıdır) için taktikler geliştirmek zorunda kalırlar. Bu noktada bir örnek ile pekiştirmek bakımından, son yıllarda Türkiye’de ve dünyada en temel tartışma alanlarından biri olan ve tuvaletler üzerinden de farklı bir boyuta gelen “TERF vs. Trans Aktivizm” tartışmasıyla ilgili olarak benzer bir yaklaşımla söylem üretmenin kendisi de oldukça kıymetli ve politik olacaktır. Kimin hangi tuvaleti, ne şekilde kullanacağından öte, tuvaletlerin neden mevcut şekilde tasarlandığı ve buna kimin karar verdiği tartışmasını büyütmek; kamusal tuvaletler üzerinden taleplerin birlikte ele alındığı, ortaklaştırıldığı ve dayanışmanın büyütüldüğü bir taktik geliştirmek; hal-i hazırda iktidar(lar) tarafından denetlenen ve düzenlenen sistemlerle alanları daraltılan kadınların ve transgenderların alanlarının daha da daraltılmasını engelleyebilir ve eril tahakküm karşısında mücadelenin daha da güçlenmesine katkı sağlayabilir.

Toplumsal hareketlerin ve mücadelelerin önemli bir bileşeni de kamusal alanın adaletli paylaşılmamasından kaynaklı olarak ötekileştirilen bütün grupların taktikleridir. De Certeau (2008), toplumsal gruplar arasındaki güç odağına işaret ederek “güçlü ve sunan” ile “güçsüz ve kabul eden”, konumuz bağlamında “erk” ve “dişil” olanın arasındaki sessiz mücadeleyi tüketimi tüketen grupların salt tüketici olmamaları üzerinden anlatır. Bunun bir tüketim yoluyla üretim olduğuna dikkat çeker ve dayatmalarla mücadele etmedeki bir taktik olarak öne çıkarır. Bu kavramsallaştırmada devletin ve sermayenin bütün çabalarına rağmen toplumsal bazı grupların radara girmediğini belirtir; yani ağdan kaçan küçük balıklara işaret eder. Ağdan kaçan küçük balıklar, dayatmalara karşı toplumsal ve kurumsal olarak inşa edilen ve dayatılan her şeyi reddeder. Bu da yeni bir tüketim ve yeniden üretim sürecine işaret eder (s. 112-114). Dolayısıyla mevcut tuvalet rejimleri kapsamının dışındaki bütün tuvaletler (cinsiyetsiz tuvaletler, üniseks tuvaletler, kategorize edilmemiş tuvaletler, isimsiz tuvaletler, çocuk tuvaletleri, ücretsiz tuvaletler vs.) bir bağlamda iktidarların egemenlik altına aldıkları ve de dolayısıyla hegemonik erkekliğin yeniden üretildiği alanların yapı sökümüne uğratılması ve dönüştürülmesi için bir taktiktir, bir çabadır. Bazı taktikler ise, tuvaletlerin cinsiyetlerine (veya diğer normatif özelliklerine) aldırış etmemek ve deneyimlenen alanı, yani mekanın pratiğini dönüştürmektir. Ancak bunu yaparken, diğer kimliklerin ihtiyaçlarına ve taleplerine

karşı ayık olmak, gözetmek ve dayanışmak esas olmalıdır. Derinlemesine görüşmelerde, kişilerin çeşitli taktikler geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Kadınların yoğunluk esnasında erkekler tuvaletine veya engelli tuvaletlerine girmeleri, transgenderların eyleycilere aldırış etmeden istedikleri tuvaletleri kullanmaları, cinsiyetsiz veya üniseks tuvaletleri düzenleyen işletmeciler bu örneklerden bazılarıdır. Saha çalışmasında elde edilen bir diğer bulgu ise, bu konuda işletmecilerin ortaya koydukları iradedir. Örneğin, bir bardaki kadınlar tuvaletinde kadınların kendilerini güvensiz hissettikleri durumlarda, kadınların işletmecileri haberdar edebileceği bir gizli mesaj belirlenen bir tabelaya rastlanmıştır. Bu ve buna benzer çabaların tamamı, daha güvenli kamusal tuvaletler ve kamusal alanların oluşturulması bakımından önemlidir. Kamusal tuvaletler nasıl tasarlanmalıdır ile ilgili olarak ise, çok net sınırlar çizmek doğru olmayacaktır. Örneğin, literatür taramasında ve tez kapsamında yapılan birebir görüşmelerde tek kabin sistemleri oluşturmak, bir öneri olarak ortaya konmaktadır. Bir örnek olarak Park, daha fazla tek kullanıcı kabin sağlayarak transseksüellere yardımcı olmanın aynı zamanda engellilere ve çocuklu ailelere de yardımcı olacağını savunmaktadır (Park'tan aktaran Barcan, 2010, s. 33). Ancak tekli kabin düzenlemeleri, kamusal tuvaletlerin sosyalleşme ve dayanışma gibi bazı işlevlerini ortadan kaldırabilir ve bu bazı kişiler/gruplar için hayati olabilir. Park'ın görüşlerini aktaran Barcan (2010) ise, bu görüşün karşısında, bu konuda yapılacak düzenlemelerin bütün herkes için yapılması gerektiğinin altını çizerek ve sadece kadınlar veya transgenderlar için yapılacak düzenlemenin "tecrit ve zorunlu bireyselleştirme" olarak yaşanabileceğine ve bu ayrımın pekiştirilebileceğine vurgu yapar (s. 29). Bu türden tartışmalar oldukça fazladır ve olmaya da devam edecektir. Herkes için kapsayıcı tuvaletlere giden yolun sancılı olacağı da tahmin edilebilir. Farklı ihtiyaçları olan kişilerin katılımlarıyla birlikte, çözüm yolları aramanın kendisi kent hakkı bağlamında öncelikli yaklaşımlardan biri olmalıdır. Katılımcı bir perspektifle düzenlenecek olan alanların, politika düzeyinde de kurumsallaşması ve toplumsal farkındalığın güçlendirilmesi ile sürdürülebilir hale gelmesi oldukça önemlidir. Bu noktada kamusal tuvaletlerin tasarımı için bazı yaklaşımların altını çizmek önemli olacaktır. Tuvaletlerin de bir yaşam alanı olduğu, herkesin ihtiyacı olduğu ve kamusal alanın adaletli paylaşımının bir parçası olması gerektiği öncelikli yaklaşımlardan biri olmalıdır. Kamusal tuvaletlerin, herhangi bir normativiteyi dayatmayacak şekilde

kurgulanması ve kapsayıcı olması gerekir. Bu bağlamda simgesel şiddet içerecek her türlü unsurun dışarıda bırakılacağı bir düzenlemenin yapılması, herkes için güvenli bir kamusal deneyiminin ön koşullarından biridir. Bu bağlamda tuvalet levhalarının yeniden düzenlenmesi/dönüştürülmesi ve pisuarlar yerine daha eşitlikçi alternatifler üzerinde çalışılması oldukça önemlidir.

Son sözlerden biri olarak, cinsiyetsiz tuvaletler mümkün mü diye bir tartışma ile başlayan tez çalışmasında, kapsayıcı tuvaletler odağında daha genel bir tartışma yürütüldüğünün altını çizmek gerekir. Bourdieu'nun bahsettiği habitus, Lefebvre'nin bahsettiği mekanın üretimi ve Foucault'un tanımladığı iktidar türleri için sosyal alanlar birer oyun sahasıdır. Bu alanlardan sadece biri cinsiyetlendirilmiş tuvaletler, bir diğeri engelli tuvaletleri, bir diğeri siyah oldukları için veya kıyafetleri uygun olmadığı için öznelerin dahil olamadığı alanlardır. Toplumsal hareketler birbirlerinden öğrenirler ve bir dayanışma ortaya konulduğunda, mücadele daha etkin hale gelir. Dolayısıyla bu tez çalışması, kadınların ve LGBTI+'ların (ve de bütün ötekilerin) her gün farklı alanlarda/mekanlarda çeşitli şiddet türlerine maruz kaldıkları şartlarda "Cinsiyetsiz tuvaletler olmalı!" önermesini sunmak için yeterli değildir. Bu tez çalışması, cinsiyetlendirilmiş tuvaletler başta olmak üzere bütün normatif düzenlemelerin birçok ihlali ortaya çıkardığının altını çizerek görünür kılmayı ve taktikler önerisi olarak da düşünülerek, üzeri örtülmeye/gizlenmeye çalışılmış bütün alanlar için farklı ihtiyaçları olan kişiler/gruplarla birlikte mücadele etmesine ve dayanışmasına katkı sağlamayı umut eder.

5. KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

Altıparmakoglu Sakarya, G. (2019). Mobilyada Cinsiyet Kavramı Üzerine Bir Araştırma: Tuvalet Masası Örneği, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 647-656.

Bird, S. R. (1996). Welcome to the men's club: Homosociality and the maintenance of hegemonic masculinity. *Gender & society*, 10(2), 120-132.

Bourdieu, P. (1977) Outline of a Theory of Practice. Trans. Richard Nice. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 86

Bourdieu, P. and Passeron, J-C. (1997) Reproduction, (Trans. Richard Nice), London: Sage Publications, 5-10

Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., & Beaud, S. (1993). La misère du monde (Vol. 476). Paris: Seuil.

Bourdieu, P. ve Wacquant, L. J. D. (2003). Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar. (Çev. N. Ökten). İstanbul: İletişim Yayınları

Bourdieu, P. (1999). Sanatın Kuralları. (Necmettin Kamil Sevil, çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

N. Ökten). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bourdieu, P. (2015). Eril tahakküm. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Bourdieu, P. (2015). Pratik nedenler (HU Tanrıöver, çev.). İstanbul: Hil Yayınları.

Bourdieu, P. (2020). Outline of a Theory of Practice. In The new social theory reader (pp. 80-86)

Browne, K. (2004). Genderism and the bathroom problem:(Re) materialising sexed sites,(re) creating sexed bodies. *Gender, place & culture*, 11(3), 331-346.

Chaney, K. E., & Sanchez, D. T. (2018). Gender-inclusive bathrooms signal fairness across identity dimensions. *Social Psychological and Personality Science*, 9(2), 245-253.

Cooper, P., & Oldenziel, R. (1999). Cherished classifications: Bathrooms and the construction of gender/race on the Pennsylvania railroad during World War II. *Feminist Studies*, 25(1), 7-41.

Crossley, N. (2001). The phenomenological habitus and its construction. *Theory and society*, 30(1), 81-120.

Çakırlar, C., & Delice, S. (2012). Cinsellik Muamması: Türkiye’de Queer Kültür ve Muhalefet. İstanbul: Metis Yayınları

Çetin, A. (2006), Kamusal Alan Ve Kamusal Mekan Olarak “Sokak”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

De Certeau, M. (2008). Gündelik hayatın keşfi I: Eylem, uygulama, üretim sanatları. Ankara: Dost Kitabevi.

Demirci, K. (2008). Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine. Milli Folklor, Sayı, 77, 21-34.

Dursun, O. (2018, Bahar). Toplumu Pierre Bourdieu ile Düşünmek. Global Media Journal TR Edition, 8(16).

https://globalmediajournaltr.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/04_onur_dursun.pdf. Erişim Tarihi: 14.06.2020

Fırat, D. (2014). Sokağın Belleği Tahrir’den Taksim’e Toplumsal Hareketler ve Kent Mekanı. Ankara: Dipnot Yayınları.

Gershenson, O., & Penner, B. (2009). Introduction: The private life of public conveniences. Ladies and gents: Public toilets and gender, Gershenson, O., & Penner, B. (Eds.) Temple University Press. 1-34

Gershenson, O. (2010). The restroom revolution: Unisex toilets and campus politics. In H. Molotch, & L. Noren (Eds.) Toilet: Public restrooms and the politics of sharing. New York University Press. 200.

Greed, C. (2010). Creating a nonsexist restroom. In H. Molotch, & L. Noren (Eds.), Toilet: Public Restrooms and the Politics of Sharing, New York University Press. 117-141

Ghulyan, H. (2017). Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma (A Reading of the Structural and Conceptual Framework of Lefebvre’s Theory of Space). Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi [Journal of Modern Local Governments], 26(3), 14-22

Gorman-Murray, A., & Cook, M. (Eds.). (2020). Queering the interior. Routledge.

Çeğin, G., & Göker, E. (2015). Araştırmasından 50 yıl, Kitabında 35 Yıl Sonra Ayrım. İçinde, Ayrım: Beğeni Yargısı’nın Toplumsal Eleştirisi, Takdim. Ayrım: Ankara: Heretik.

Hacısoftaoğlu, İ., & Koca, C. (2011). Spor Medyasında Hegemonik Erkekliğin (Yeniden) Üretimi: ‘Delikanlı Gibi Yaşayın, Delikanlı Gibi Oynayın’. Medyada Hegemonik Erkek (lik) ve Temsil, 69-95.

https://www.researchgate.net/publication/338147072_Delikanli_gibi_yasayin_Delikanli_gibi_oynayin_Eril_bir_alan_olarak_spor_medyasi_uzerine_bir_inceleme.

Erişim Tarihi: 01.05.2022

Heffernan, N. (2017). Potty Politics: GG Ex Rel. Grimm V. Gloucester county school board, Title IX, and the challenges faced by transgender students under the Trump administration and beyond. Wis. JL Gender, & Soc’y, 32, 215.

Hyde, A. (2006). “Offensive Bodies,” in The Smell Culture Reader, ed. Jim Drobnick (Oxford, UK: Berg)

- Hawkins, G. (2002). Down the drain: Shit and the politics of disturbance. *UTS Review*, 7(2), 32-42.
- Inglis, D., & Holmes, M. (2000). Toiletry time: Defecation, temporal strategies and the dilemmas of modernity. *Time & Society*, 9(2-3), syf:223-245.
- Jenkins, R. (1992). Key Sociologists Pierre Bourdieu. London and New York: Routledge, 45-59
- Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaos GL Derneği. (2020), *LGBTI+ Hakları Alanında Çeviri Sözlüğü*
- Kira, A. (1976). *The bathroom*. New York: Viking Press.
- Kogan, T. (2010). 7. Sex Separation. In *Toilet* (pp. 145-164). New York University Press.
- Köylü Sözbir, Z. (2015). Türkiye'de kamusal tuvaletler üzerine bir tasarım araştırması: şehirli ve eğitilmiş kullanıcının tuvalet deneyimi. (Doktora Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kurtar, S. (2020). *Mekân Varyasyonları*, İstanbul: Nota Bene Yayınları, 7
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*, (Işık Ergüden çev). İstanbul: Sel Yayıncılık, 294
- Leong, P. (2016). American graffiti: deconstructing gendered communication patterns in bathroom stalls. *Gender, Place & Culture*, 23(3), 306-327.
- Molotch, H. (1988, January). The rest room and equal opportunity. In *Sociological Forum* (pp. 128-132). Eastern Sociological Society.
- Molotch, H. (2010). Learning from the Loo. In H. Molotch, & L. Noren (Eds.) *Toilet: Public restrooms and the politics of sharing*. New York University Press, 1-21.
- Molotch, H. & Noren L. (Eds.). (2010). *Toilet: Public Restrooms and the Politics of Sharing*. New York University Press.
- Mumford, L., Koca, G., & Tosun, T. (2013). *Tarih boyunca kent: kökenleri, geçirdiği dönüşümler ve geleceği*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 25
- Navarro, Z. (2006). In search of a cultural interpretation of power: The contribution of Pierre Bourdieu, *IDS Bulletin* 37(6): 11-22.
- Onur, H., & Koyuncu, B. (2004). Hegemonik erkekliğin görünmeyen yüzü: Sosyalizasyon sürecinde erkeklik oluşumları ve krizleri üzerine düşünceler. *Toplum ve Bilim*, 101, syf:31-49.
- Özkök, E. (2019). *Bir erkeklik mekânı olarak kahvehaneler*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Öztürk, A. (2011). *Bir Erkeklik Alt Alanı Olarak Eşcinsel Erkeklik Alanı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Öztürk, F. E. (2021). İnternet Alt Kültürü Bağlamında Hegemonik Erkeklik Söyleminin Dijital Dönüşümü: #erkekyerinibilsin Hastag Örneği. *Global Media Journal TR Edition*, 11(22), 101-123.

https://globalmediajournaltr.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/06_fatma_esra_ozturk.pdf. Erişim Tarihi:15.05.2022

ÖZYILDIRIM, İ. (1996). Türkçede örtmece sözcükler üzerine bir araştırma. Dil Dergisi, 15-21.

Sadri, H. (2011). Kadınların Kent Hakkı. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten No: 87, 48-51

Sancar, S. (2013). Erkeklik: İmkansız iktidar: Ailede, piyasada ve sokakta erkekler. İstanbul: Metis Yayınları, 52

Sanders, J. (1996) Introduction to Stud: Architectures of Masculinity . New York: Princeton Architectural Press. 17-18

Seamon, D., & Sowers, J. (2008). Place and Placelessness (1976): Edward Relph. Key Texts in Human Geography, 43–52.

Serlin, O. (2010). Pissing without Pity: Disability, Gender, and the Public Toilets. In H. Molotch, & L. Noren (Eds.) Toilet: Public restrooms and the politics of sharing. New York University Press. 167-185

Solomon, R. C. (2013). A comparative policy analysis of public toilet provision initiatives in North American cities. desLibris.

Swartz, D. (2013). Kültür ve iktidar: Pierre Bourdieu'nün sosyolojisi (Elçin Gen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz Gökalp, G. (2017). Gündelik Hayat Sosyolojisinden Kente ve Kültüre Bakmak; Certeau'cu Bir Taktik Alanı Olarak Kent. Sosyal Bilimlerde Kültür Tartışmaları.

Wacquant, L. (2005) Habitus. Eds: Beckett J. & Milan Z. Uluslararası Ekonomik Sosyoloji Ansiklopedisi. Londra: Routledge, 316

Weininger, E. B. (2002). Pierre Bourdieu on social class and symbolic violence. Alternative foundations of class analysis, 4, 83. <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/Found-all.pdf#page=119> (Erişim Tarihi:01.03.2022)

İnternet Siteleri ve Haberler

Bangor Daily News. (2011, May 18). Transgender people deserve privacy, dignity in public bathrooms. Bangor Daily News.

<https://bangordailynews.com/2011/05/17/opinion/transgender-people-deserve-privacy-dignity-in-public-bathrooms/>. Erişim Tarihi: 25.01.2020

BBC Türkçe. (2015, Kasım 15). Hintli kadınların kampanyası: Çiş yapma hakkı https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151120_hindistan_cis_kampanya_100w Erişim Tarihi: 25.05.2022

BBC News. (2016, May 25). Transgender woman wins Condor Ferries toilet sign discrimination case. <https://www.bbc.com/news/world-europe-jersey-36376857>. Erişim Tarihi: 25.01.2020

BBC Trending. (2016, March 31). Mapping safe toilets for transgender Americans. BBC News. <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-35930949>. Erişim Tarihi: 25.01.2020

BuzzFeedVideo. 12 Things Trans People Do In Public Bathrooms. https://www.youtube.com/watch?v=PxJIGvb_EUM. Erişim Tarihi: 24.01.2020

Bradley, M. (2006, Jan 19) "'Potty parity' aims to remedy long lines". CSmonitor. <https://www.csmonitor.com/2006/0119/p16s01-lihc.html>. Erişim Tarihi: 01.06.2022

Casticum, S. (2019) "Public bathrooms are gender identity battlefields. What if we just do it right?". The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/oct/03/public-bathrooms-are-gender-identity-battlefields-what-if-we-just-do-it-right>. Erişim Tarihi:20.05.2022

Demirkuş Medya. (2018, 18 Mayıs). Tuvalet/The Toilet https://www.youtube.com/watch?v=oRFHEVP_smU. Erişim Tarihi:23.01.2021

Jacobs, T. (2017, November 24). "All- Gender Restrooms Send a Powerfull Message" PSMAG. <https://psmag.com/social-justice/all-gender-restrooms-send-a-powerful-message>. Erişim Tarihi:20.05.2020

Gender Spectrum. Transgender Students and School Bathrooms: Frequently Asked Questions. Gender Spectrum. <https://www.genderspectrum.org/bathroomfaq/>. Erişim Tarihi: 24.01.2020

Kearns,M. (2019, November 6). Against Gender-Neutral Bathrooms, Nation Review. <https://www.nationalreview.com/2019/11/gender-neutral-bathrooms-pointless-wasteful-sexist/>. Erişim Tarihi: 27.01.2020

Kinky Boots on Broadway. Kinky Boots: Just Pee (Where You Wanna Pee. <https://www.youtube.com/watch?v=APeAXKmkVcl>.) Erişim Tarihi: 23.01.2020

Miller, Z.J., Steinmetz, K. (2017, February 28) "President Obama Put an All- Gender Bathroom in the White House. Trump Kept It.". TIME. <https://time.com/4685999/white-house-transgender-bathroom-gender-neutral/>. Erişim Tarihi: 01.02.2022

Pekal, V. (2018, 20 Mayıs). "Günün Belgeseli: Tuvalet Kadınlar için nasıl hayati bir hal alıyor?". Ekmek ve Gül. <https://ekmekvegul.net/kultur-sanat/gunun-belgeseli-tuvalet-kadinlar-icin-nasil-hayati-bir-hal-aliyor>. Erişim Tarihi:04.04.2021

Oğuz, A, Savcı T. (Yapımcılar) & Irmak, Ç. (Yönetmen). (2003). Mustafa Hakkında Her Şey. Türkiye: Ans Production

Thorn, R. (2016, June 8). Why toilets are a battleground for transgender rights. BBC News. <https://www.bbc.com/news/uk-england-36395646>. Erişim Tarihi: 26.01.2020.

UNHRC Türkiye. Kadınlar. <https://www.unhcr.org/tr/kadinlar>. Erişim Tarihi: 30.05.2020

United Nations. (2014). Ensuring Women Access Safe Toilets Moral Imperative says ban Marking World Day. UN. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2014/11/ensuring-womens->

[access-safe-toilets-moral-imperative-says-ban-marking-world-day/](#).

Erişim

Tarihi:30.05.2020

United Nations. World Toilet Day. UN. <https://www.un.org/en/observances/toilet-day>. Erişim tarihi:20.05.2020

World Toilet Organization. World Toilet Day. <https://www.worldtoilet.org/what-we-do/world-toilet-day/>. Erişim Tarihi: 20.05.2020

6. EKLER

EK-1: Derinlemesine Görüşme Soruları

Kendinizden bahseder misiniz?

Tuvalet deyince, aklınıza ilk gelen duygular neler?

Sizce tuvaletin işlevleri neler?

Hatırladığınız, unutamadığınız bir tuvalet hikayeniz var mı?

Tuvaletlerde iletişim kurar mısınız? Nasıl ve ne şekilde?

Olağanın dışında meydana gelen olaylar hatırlıyor musunuz tuvaletlerde? (Herhangi bir şiddet olayı hatırlıyor musunuz?)

Hangi tuvaleti kullandınız/kullanıyorsunuz? Erkekler ve kadınlar tuvaletinde neler oluyor?

Erkekler ve kadınların tuvaletleri kullanım şekilleri ile ilgili ne düşünüyorsunuz? Hijyen, düzen ve yoğunluk bağlamında...

Sizce tuvaletler ayrılmalı mı? Neden?

Kapsayıcı tuvaletler deyince aklınızda neler canlanıyor, kapsayıcı tuvaletler nasıl olmalı?

EK-2: İşletmecilere Yönelik Ek Sorular

- Çalıştığınız kurumları tanımlar mısınız? Nasıl yerlerdi?
- Tuvalet sayılarını hatırlıyor musunuz? Bunlara nasıl karar veriliyordu?
- Tuvaletlerin dizaynlarından bahseder misiniz? Bunlara nasıl karar veriliyordu? (İç tasarım, tabelaları mesela, içerisindeki kurgu)
- Tuvaletler cinsiyetlendirilmiş miydi? (Bununla ilgili, kurumunuzda hiç tartışma döndüğünü hatırlıyor musunuz?)
- Erkekler ve kadınların tuvaletleri kullanım şekilleri ile ilgili ne düşünüyorsunuz? Hijyen, düzen ve yoğunluk bağlamında...
- Transgender biri(leri) geliyor muydu? Geldiklerinde herhangi bir sorun yaşadıklarını hatırlıyor musunuz?
- Tuvaletlerdeki iletişimler sizce nasıl ve hangi konularda?

7. ÖZGEÇMİŞ

Marmara Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesinden birincilikle mezun olduktan sonra, Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Yüksek lisans Programında insan hakları hukuku eğitimi aldı. Aynı zamanda farklı üniversitelerde yarı zamanlı akademik personel olarak sivil toplum, gönüllülük ve proje geliştirme dersleri yürütmüştür.

2007 yılında gönüllü olarak başlayan sivil toplum deneyimine, 2012 yılında Toplum Gönüllüleri Vakfı'nda profesyonel çalışmaya başlayarak devam etmiştir. Sivil toplum, özel sektörden ve kamu kurumundan paydaşlarla çalışmıştır. Gençlik çalışmaları, çocuk hakları, barış eğitimi, sosyal içerme, insan hakları, toplumsal cinsiyet, adalet sistemi konularında çalışmalar yürütmüştür.

Son yıllarda özellikle taban örgütlerin güçlendirilmesine odaklanmış, insan hakları ve örgüt yönetimi konularında kurum/kuruluşa eğitim, danışmanlık ve mentorluk desteği vermiştir. Avrupa Birliği Sivil Düşün Programında bağımsız uzman ve Teknik Destek Ekibi rollerinde de sorumluluk alarak, Türkiye'de sivil toplumun güçlendirilmesi odağında çalışmıştır ve çalışmaya devam etmektedir.

2017-2019 yılları arasında UNICEF ve Adalet Bakanlığı ortaklığında Türkiye'de Çocuklar için Denetimli Serbestlik Denetimli süreçlerinin iyileştirilmesi odağında gerçekleştirilen Denetimli Serbestlik Gençlik Programı'nın ulusal danışmanlarından biri olarak çalışmış, yine 2019 yılında Avrupa Konseyi'nin Roman Toplumunun güçlendirilmesine odağında gerçekleştirilen ROMACTED Programında ulusal uzmanlardan biri olarak sorumluluk almıştır. Gazeteciler Cemiyeti'nin Demokrasi için Medya Projesi'nin İzleme-Değerlendirme Uzmanı olarak çalışmıştır.

İnsan hakları, hak temelli yaklaşım, örgüt yönetimi, kapasite güçlendirme, eğitim ve öğrenme, gönüllülük, proje geliştirme konularında farklı kurumlarla eğitim ve danışmanlık çalışmalarını sürdürmektedir. Son dönemlerde Avrupa Birliği Sivil Düşün Programı, Türkiye Avrupa Vakfı, Genç Başarı ve Eğitim Vakfı, Uluslararası Çocuk Merkezi, Gazeteciler Cemiyeti, TACSO Türkiye, Sıfır Ayrımcılık Derneği, Heinrich Böll gibi kurum, kuruluş ve üniversitelerle çalışmaya devam etmektedir.